

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΙΤΛΟΣ: Κοινωνικές και Οικονομικές Διαστάσεις των Βυζαντινών Εκστρατειών του
10^{ου} αιώνα

ΟΝΟΜΑ ΦΟΙΤΗΤΗ:

Τζίκας Κώστας

ΕΠΟΠΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ:

Κιουσοπούλου Αντωνία

Κάσδαγλη Αγλαΐα

Κυρίτσης Δημήτρης

Ρέθυμνο, Σεπτέμβρης 2002

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΘΕΜΑ, ΧΩΡΟΣ –ΧΡΟΝΟΣ	σελ. 1-11
1. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ, ΣΚΟΠΟΣ, ΜΕΘΟΔΟΣ	σελ. 12-17
2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	σελ. 18- 23
3. ΠΗΓΕΣ, ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΗΓΩΝ	σελ. 24-32
4. ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ	
4.1. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ –ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ	
4.1.α. ΤΑ «ΘΕΜΑΤΑ» ΚΑΙ Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΟΥΣ	σελ. 33-40
4.1.β. ΤΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΚΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ ΤΟΥΣ	σελ. 41-50
4.1.γ. ΟΙ «ΞΕΝΟΙ» ΣΤΙΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΕΣ	σελ. 51-57
4.2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΩΝ	σελ. 58-68
4.2.α. ΠΡΙΝ ΤΗ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ	σελ. 69-76
4.2.β. ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ	σελ. 76-81
4.2.γ. ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ	σελ. 82-87
4.3. ΟΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ	σελ. 88-97
4.4. ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΕΣ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ	σελ. 98-103
4.5. ΑΠΟΦΥΓΗ ΤΩΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΩΝ	σελ. 104-106
4.6. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ	σελ. 107-113
4.7. ΙΣΛΑΜ ΚΑΙ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΕΣ	σελ. 114-118
4.8. ΔΥΤΙΚΕΣ «ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΕΣ» ΚΑΙ 10 ^{ΟΣ} ΑΙΩΝΑΣ	σελ. 119-121
5. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ	σελ. 122-123
5.1. ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ	σελ. 124-125
5.2. ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ	σελ. 126-128
5.3. ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ	σελ. 128-129
5.4. ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΡΗΤΩΝ	σελ. 130-133
6. ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΜΕΓΑΛΕΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΕΣ	σελ. 134-136
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	σελ. 137-142
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	σελ. 143-151

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΘΕΜΑ, ΧΩΡΟΣ –ΧΡΟΝΟΣ

Κατά την περίοδο της μεγάλης αραβικής επέκτασης, από τον 7^ο έως και τον 9^ο αιώνα, η Κωνσταντινούπολη ήταν αναμφισβήτητο πολιτικό και οικονομικό κέντρο της αυτοκρατορίας, αφού περιοχές σημαντικές για την πρωτοβυζαντινή οικονομία, όπως η Συρία και η Αίγυπτος, δεν ανήκαν πλέον στη βυζαντινή επικράτεια. Κατά συνέπεια, στο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό σύστημα κυριαρχούσε η πολιτική αριστοκρατία της πρωτεύουσας. Συνήθως, για να αναδειχθεί κάποιος φιλόδοξος άνθρωπος προς τα κορυφαία κρατικά αξιώματα, έπρεπε να έχει διοριστεί από τον αυτοκράτορα σε μια σημαντική υπηρεσία¹, κάτι που αποτελούσε τον κύριο τρόπο για την κοινωνικοοικονομική άνοδο ενός ανθρώπου. Ο μισθός των ιεραρχικά ανώτατων στρατηγών ήταν 2.880 νομίσματα (ανά τετραετία), που με βάση τους ενδεικτικούς υπολογισμούς του Treadgold², αντιστοιχούσε με την αξία 4.000 καλλιεργήσιμων στρεμμάτων. Επομένως, οι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι ήταν σε θέση, αφού υπηρετούσαν για σημαντικό χρονικό διάστημα, να συσσωρεύσουν τα χρήματα για την απόκτηση μεγάλης γαιοκτησίας. Με τα οικονομικά και γεωπολιτικά δεδομένα της περιόδου, δεν υπήρχε κανένας εναλλακτικός τρόπος, ούτε μέσω της βελτίωσης της αγροτικής παραγωγής, ούτε μέσω του εμπορίου, για τη συσσώρευση τέτοιου πλούτου σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα.

Η πραγματικότητα αυτή είχε μεγάλη σημασία για τη διατήρηση της ενιαίας διοίκησης και της συγκεντρωτικής εξουσίας του κράτους. Ο φορολογικός μηχανισμός συγκέντρωνε τα χρυσά νομίσματα από όλη την επικράτεια στα αυτοκρατορικά θησαυροφυλάκια. Με βάση αυτό το χρυσό, η αυτοκρατορική εξουσία καθόριζε μέσω των διορισμών στα υψηλά αξιώματα, ποια άτομα επρόκειτο να ανέλθουν στην κοινωνικοοικονομική κλίμακα. Για να τονιστεί η προσωπική εξάρτηση του πλούτου ενός αξιωματούχου από την εύνοια του αυτοκράτορα, η μισθοδοσία των υψηλών αξιωματούχων γινόταν με τελετή στα ανάκτορα που κρατούσε τρεις μέρες. Ο αυτοκράτορας έδινε αυτοπροσώπως στους υψηλόβαθμους το σάκο με τα χρυσά νομίσματα του μισθού του³.

Οι κρατικές δαπάνες είχαν σαφή καταναλωτικό προσανατολισμό, ώστε ο αυτοκράτορας και το περιβάλλον να διαφέρουν, όσο το δυνατόν περισσότερο, από

¹ Whittow, *The making of the orthodox Byzantium*, σελ. 338-41

² Treadgold, *Byzantium and its Army*, σελ. 174

³ Whittow, σελ. 110-111

τον υπόλοιπο πληθυσμό, ως προς τις δαπάνες. Η σοβαρότερη εξαίρεση που αποτελούσε και έναν πολύ σημαντικό παράγοντα, ήταν οι στρατιωτικές δαπάνες. Κατά τα άλλα, σκοπός των δαπανών ήταν η λειτουργία της κρατικής γραφειοκρατίας και η διατήρηση ενός καταναλωτισμού πολύ υψηλού επιπέδου, που λειτουργούσε ως πρότυπο προς μίμηση για τους μεγάλους γαιοκτήμονες⁴. Δεν μπορούμε να μιλήσουμε με σιγουριά για κοινωνική κινητικότητα, εκτός ίσως από ελάχιστες ενδείξεις που βρίσκουμε σε αυτοκράτορες που προερχόταν από χαμηλά κοινωνικά στρώματα των επαρχιών (π.χ. Λέων Γ΄, ιδρυτής της δυναστείας των Ισαύρων, και Βασίλειος Α΄, ιδρυτής της Μακεδονικής δυναστείας).

Κατά τη διάρκεια του 9^{ου} αιώνα, πριν την έναρξη των μεγάλων επεκτατικών εκστρατειών, τόσο το εμπόριο, όσο και οι άλλες αστικές οικονομικές δραστηριότητες δεν μπορούν να συγκριθούν με τις αντίστοιχες της πρωτοβυζαντινής περιόδου, ιδιαίτερα το εξωτερικό εμπόριο και η ναυσιπλοΐα. Βέβαια, κάποιες από τις πόλεις παρουσιάζουν αξιόλογη οικονομική δραστηριότητα, διατηρώντας τη λειτουργία τους ως κέντρα παραγωγής και εμπορίου. Π.χ. το τελωνείο της Έφεσου, εισπράττει από το εξωτερικό εμπόριο 100 λίτρες χρυσού. Σίγουρα το βυζαντινό εμπόριο με την Ανατολή δεν σταματά, όμως τώρα οι βυζαντινοί έμποροι πρέπει να μοιράζονται τα κέρδη με τους Άραβες, που γίνονται υποχρεωτικά ενδιάμεσοι. Το εμπόριο με τη Δύση μειώνεται στο ελάχιστο. Ο αραβικός στόλος κυριαρχεί στη Μεσόγειο και σπάει την οικονομική ενότητά της. Άλλωστε η αστική ζωή στη Δύση είναι πλέον σχεδόν ανύπαρκτη⁵. Στην περίοδο από τον 7^ο αιώνα ως τα τέλη του 9^{ου} αιώνα, το κύριο χαρακτηριστικό, σύμφωνα με τον Σβορόνο, είναι η αγροτοποίηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Πρόκειται για ένα είδος διοικητικής, ιδιαίτερα φορολογικής, ανεξαρτητοποίησης της υπαίθρου από τα αστικά κέντρα, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι οι πόλεις, οι οποίες αλλάζουν λειτουργία, εξαφανίζονται. Οι πόλεις δεν παύουν βέβαια να καθορίζουν τις οικονομικές εξελίξεις.

Από τα τέλη του 9^{ου} έως τις αρχές του 11^{ου} αιώνα, (την περίοδο των μεγάλων επεκτατικών εκστρατειών), μπορούμε να διακρίνουμε ένα είδος εξισορρόπησης ανάμεσα στους δύο τομείς της οικονομίας, της αγροτικής και της αστικής. Η εξισορρόπηση σχετίζεται με την προσπάθεια των αυτοκρατόρων της Μακεδονικής δυναστείας να επιβάλλουν κάποια κοινωνική ισορροπία, να στηρίξουν την κεντρική εξουσία σε κάποιες ευρύτερες κοινωνικές βάσεις και να της δώσουν διαιτητικό

⁴ Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο (900-1200)*, σελ. 267

⁵ Σβορόνος, *Η βυζαντινή επαρχία*, σελ. 62-3

χαρακτήρα. Καθώς οι πόλεις αναπτύσσονταν μετά την προσάρτηση νέων περιοχών (και την έντονη οικονομική δραστηριότητα που ακολουθούσε), τα έσοδα που εισέπρατταν οι γαιοκτήμονες και το κράτος από ενοικιάσεις ακινήτων σ' αυτές θα πρέπει να αυξήθηκαν. Είναι δύσκολο να υπολογίσει κανείς τη σημασία των εσόδων αυτών, αλλά πρέπει να ήταν πολύ ισχνά σε σχέση με τα έσοδα από τη γεωργία. Εξαιτίας των λιγοστών στοιχείων αναγκάζεται κανείς να προσδώσει ιδιαίτερη σημασία στις μόνες υπάρχουσες πληροφορίες για 5 καταστήματα που προκύπτουν από φορολογικό κατάστιχο του 959. Στα 4 από τα 5 τα φορολογικά έσοδα είχαν παραχωρηθεί σε εκκλησιαστικά ιδρύματα. Οι 9 στους 10 τρέχοντες και προηγούμενοι ιδιοκτήτες ήταν αξιωματούχοι ή ευγενείς και μόνο ένας ήταν έμπορος, γεγονός που διασαφηνίζει την υποβαθμισμένη κοινωνικά και οικονομικά θέση των εμπόρων σε σχέση με τους γαιοκτήμονες την περίοδο αυτή⁶.

Όσον αφορά στην περιφέρεια, ο κυρίαρχος ρόλος των μεγάλων Μικρασιατικών θεμάτων είναι αδιαμφισβήτητος. Ο Βρυώνης⁷ περιγράφει τη σημαντική θέση που κατείχε η Μ. Ασία στο μεσοβυζαντινό κόσμο. Επιγραμματικά μπορούμε να πούμε πως σίγουρα αποτελούσε το ζωτικότερο τμήμα της αυτοκρατορίας, αφού αποτελούνταν από μεγάλες εύφορες εκτάσεις, πόλεις που ως ένα βαθμό τουλάχιστον, διατηρούσαν αστικό χαρακτήρα, πυκνό οδικό δίκτυο, και ήταν κέντρο εμπορίου και επιστράτευσης πληθυσμού κατ' εξοχήν ελληνόφωνου και ορθόδοξου.

Το θεματικό σύστημα στην πρώτη του φάση αναπτύχθηκε ως αμυντική συνέπεια της Αραβικής επέκτασης σε συνάρτηση και με το δημογραφικό πρόβλημα. Χάθηκαν για το κράτος πλουτοπαραγωγικές περιοχές όπως η Αίγυπτος, η Συρία και η Παλαιστίνη με άμεσες οικονομικές επιπτώσεις τόσο για το αυτοκρατορικό ταμείο όσο και για τον πληθυσμό της πρωτεύουσας (τέλος της διανομής δωρεάν τροφίμων). Όλοι οι ερευνητές συμφωνούν ότι τα μεγάλα Μικρασιατικά θέματα για μεγάλο χρονικό διάστημα αποτελούν την παραγωγική βάση πάνω στην οποία στηρίχθηκε όλη η αυτοκρατορία.

Όμως με την πάροδο του χρόνου οι πόλεις συρρικνώνονται, η οικονομία εξολοκλήρου βασίζεται στην αγροτική παραγωγή και από τη σκοπιά αυτή η πρωτοκαθεδρία των παραδοσιακών θεμάτων έναντι των νεωτέρων θεμάτων σταδιακά υποχωρεί. Το γεγονός αυτό ίσως θα μπορούσε να αποδοθεί στις μεσαιωνικές

⁶ Σβορώνος, σελ. 17-18

⁷ Βρυώνης, *Η Παρακμή του Μεσαιωνικού πολιτισμού*, σελ. 15-40

συνθήκες της αγροτικής ενδοχώρας, η οποία κυριάρχησε πάνω στην αστική ζωή των αρχαίων ελληνορωμαϊκών πόλεων, που η πλειονότητά τους βρισκόταν προς τις ακτές⁸. Παραδείγματος χάρι, το Αμόριο, ενώ πριν την κατάληψή του από τους Άραβες το 838 πρέπει να ήταν πολύ μεγάλη πόλη, έκτοτε, με την μετακίνηση των στρατευμάτων και των συνόρων ανατολικότερα, παύει να αναφέρεται στις πηγές. Ακόμη κι όταν το ανακατέλαβαν οι Άραβες το 931, δεν φαίνεται να έχει μεγάλη σημασία⁹.

Κατά το δέκατο αιώνα, στα θέματα Οψικίου και Θρακησίων η αυτοκρατορική ιδιοκτησία της γης έχει ακόμα πολύ μεγάλη έκταση, ώστε οι αυτοκρατορικοί ανώτατοι αξιωματούχοι να μπορούν να αποκτούν κτήματα από αυτοκρατορικές παραχωρήσεις, στα εδάφη των οποίων, μερικές φορές, ιδρύουν μονές¹⁰. Το γεγονός ότι οι ιδιοκτησίες της γης των ανώτατων αυτοκρατορικών αξιωματούχων, και όχι των ήδη γνωστών μεγάλων οικογενειών, πρέπει να κυριαρχούσαν στα θέματα αυτά, φαίνεται από τις συνθήκες που επικρατούσαν στα δύο αυτά θέματα το δέκατο αιώνα, που διαφέρουν αρκετά από τις συνθήκες της μικρασιατικής ενδοχώρας. Ο αριθμός των μοναστηριών σ' αυτά είναι ασύγκριτα πιο μεγάλος από τον αριθμό των μοναστηριών σε ολόκληρη την υπόλοιπη αυτοκρατορία, ενώ ο περισσότερες μικρασιατικές πόλεις που γνωρίζουν κάποια αναβίωση το δέκατο και τον ενδέκατο αιώνα, βρίσκονται σε εδάφη του Οψικίου των Θρακησίων¹¹.

Οι ερευνητές συμφωνούν ότι ένα ευρύ στρώμα ελεύθερων γαιοκαλλιεργητών αποτελούσε τη βάση του φορολογικού συστήματος. Ζούσαν σε κοινότητες, διέθεταν τις δικές τους γαίες και χρησιμοποιούσαν τα κοινόχρηστα δάση, λιμάνια, λίμνες. Σύμφωνα με την έρευνα που διεξήγαγε ο Οικονομίδης¹², το φορολογικό σύστημα κατά κοινότητα αποτέλεσε προϊόν βραδείας εξέλιξης, και στη μορφή που το συναντάμε στις νεαρές του δεκάτου αιώνα πρέπει να βρισκόταν τουλάχιστον για δύο αιώνες, από την εποχή της σύνταξης του «Γεωργικού νόμου» (τέλη εβδόμου-αρχές ογδόου αιώνα). Σύμφωνα με τις πηγές που διαθέτουμε, δεν μπορούμε να συμπεράνουμε ότι μέχρι τις αρχές του δεκάτου αιώνα το σύστημα ακολουθούσε μια ομαλή ροή, αφού τότε άρχισαν ψηφίζονται νόμοι για να αναχαιτιστούν οι οικονομικοκοινωνικές ανωμαλίες, πράγμα που σημαίνει ότι και κατά τη διάρκεια του

⁸ MA, 92

⁹ Vasiliev, II, 1, 265-66

¹⁰ MA, 187, 188

¹¹ MA, 196, παρ. 294-6

¹² Οικονομίδης, Η «πειρά» περί παροίκων, σελ. 232-41

ενάτου αιώνα εμφανιζόταν τριγμοί στο σύστημα. Το φαινόμενο αυτό ίσως ταυτίζεται χρονικά με την έναρξη των μεγάλων εκστρατειών την περίοδο του Βασιλείου Α', και την αυξημένη βαρύτητα που καλούνταν να διαδραματίσει στο στράτευμα το άλλο τμήμα της παραγωγικής βάσης της βυζαντινής οικονομίας, οι κάτοχοι των στρατιωτικών κτημάτων

Οι στρατιώτες των επαρχιακών θεμάτων κατά τον δέκατο αιώνα αποτελούσαν ένα μεγάλο τμήμα της παραγωγικής βάσης της βυζαντινής κοινωνίας λόγω της διαχείρισης των αγροτικών εκτάσεων που κατείχαν, που στις πηγές συνήθως αποκαλούνται «στρατιωτικά κτήματα». Οι κάτοχοι των στρατιωτικών κτημάτων δεν αποτελούσαν την κοινωνική πλειοψηφία, αλλά και δε ζούσαν αποκομμένοι από τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες. Υπάρχει αλληλεπίδραση ανάμεσα στους κρίκους που απαρτίζουν την αλυσίδα της κοινωνίας, και για να κατανοήσουμε τα βασικά της χαρακτηριστικά, δεν μπορούμε να μελετήσουμε μόνο τον ένα από τους κρίκους αυτούς, παρά μόνο το σύνολο των κοινωνικών ομάδων.

Οι άνθρωποι που συμμετείχαν στους πολέμους, σε όποια κοινωνική ομάδα κι αν ανήκαν, έπρεπε να διέπονται από συγκεκριμένο ιδεολογικό υπόβαθρο, για τη διαμόρφωση του οποίου φρόντιζε η κρατική και εκκλησιαστική προπαγάνδα. Η Αρβελέρ¹³ πιστεύει ότι εφαρμοζόταν η θεωρία που είναι γνωστή ως «αρχή της προσέγγισης», σύμφωνα με την οποία ο αυτοκράτορας, ως μόνος επί γης πληρεξούσιος και αντιπρόσωπος του Θεού, χαίρει θείας προστασίας, την οποία όμως μπορεί να μεταδώσει στους εκπροσώπους του που κυβερνούν την αυτοκρατορία εξ ονόματός του. Αποτέλεσμα της θεικής και αυτοκρατορικής μετάδοσης της αντιπροσώπευσης είναι το γεγονός ότι όλα τα βυζαντινά εδάφη αποτελούν θεοστήρικτη αρχή και απολαμβάνουν τη θεία προστασία. Η αγιοποίηση, κατά κάποιο τρόπο, της αυτοκρατορικής αρχής, που με τη σειρά της αγιοποιεί κάθε γωνιά του βυζαντινού εδάφους είναι μια βασική αρχή της μεσοβυζαντινής περιόδου.

Παρά όμως τις προσπάθειες της κεντρικής εξουσίας να επιβληθεί (με βάση αυτή τη θεωρία) πολιτική ενότητα που να επιφέρει όχι μόνο τη διοικητική αλλά και την ιδεολογική υποταγή, με εξαίρεση τα διευθυντικά στοιχεία της άρχουσας τάξης (που πολλές φορές ταυτίζονται με την ανώτατη κρατική υπαλληλία και το σύνολο ατόμων που κατέχουν αξιώματα και φέρουν τίτλους, όχι ολόκληρη την άρχουσα

¹³ Αρβελέρ Ε., Μοντερνισμός και Βυζάντιο, Αθήνα, 1992, σελ. 26-27

τάξη), στις μεγάλες μάζες των περιφερειακών επαρχιών της Ανατολής και του Νότου, δεν είχε δημιουργηθεί συνείδηση «ρωμαϊκότητας»¹⁴.

Ένα από τα χαρακτηριστικά της εποχής αποτελεί η κοινωνική και οικονομική άνοδος της στρατιωτικής επαρχιακής αριστοκρατίας, των ανθρώπων δηλαδή που προερχόταν από τα μεγάλα μικρασιατικά θέματα και ήταν στελέχη τόσο του διοικητικού συστήματος, όσο και του στρατιωτικού μηχανισμού. Αυτή της η άνοδος ταυτίζεται χρονικά με τις επιτυχείς επεκτατικές εκστρατείες του βυζαντινού στρατού της περιόδου που επιφέρουν σημαντικά οικονομικά οφέλη στους επικεφαλής των εκστρατειών, οι οποίοι ως επί το πλείστον είναι αυτής της νέας κοινωνικής τάξης. Όπως είναι φυσικό, μια κοινωνική τάξη που δυναμώνει οικονομικά, πετυχαίνει εύκολα και την κοινωνική της άνοδο, και κατά συνέπεια, κάποιοι εκπρόσωποι αυτής της τάξης φτάσανε μέχρι και το αυτοκρατορικό αξίωμα.

Σύμφωνα με το Βίο του Φιλαρέτου, ήδη από τα τέλη του 8^{ου} αι., είχε διαμορφωθεί στη Μ. Ασία μια ελίτ γαιοκτημόνων, οι οποίοι στο Βίο αναφέρονται ως οι «πρώτοι» του χωριού¹⁵. Αυτοί εκμεταλλεύτηκαν την αστάθεια και την ανασφάλεια που προκαλούσαν οι αραβικές επιδρομές. Κάποιοι απ' αυτούς ίσως ήταν οι πρόγονοι της στρατιωτικής αριστοκρατίας του 10^{ου} αι., αλλά μόνο υπόθεση μπορούμε να κάνουμε, αφού δεν υπάρχουν σχετικές ενδείξεις στις πηγές. Η τάση αγοράς της περιουσίας αγροτών που πτώχευαν από τους «δυνατούς», ήταν φανερή σε όλη την πορεία της βυζαντινής ιστορίας, είχε όμως σημαντικά αποτελέσματα μόνο μακροπρόθεσμα¹⁶.

Σταδιακά λοιπόν, μέσα από τις υπηρεσίες που παρείχαν στο κράτος, οι αξιωματούχοι της επαρχίας κατάφεραν να αυξήσουν την οικονομική, κοινωνική και στρατιωτική τους δύναμη, σε σημείο ώστε να αποτελεί μια φυγόκεντρο δύναμη που απειλούσε την εδαφική και διοικητική ενότητα της αυτοκρατορίας¹⁷. Ο Harvey αναφερόμενος στην εφαρμογή του θεσμού της πρόνοιας υποστηρίζει ότι οι αριστοκρατικές οικογένειες δεν όφειλαν σ' αυτόν τον θεσμό τις γαίες τους, καθώς και ότι, αν και υπάρχουν στοιχεία που μαρτυρούν ότι πολλοί αριστοκράτες διατηρούσαν στρατιωτική ακολουθία, στο Βυζάντιο απουσιάζουν οι συνέπειες ενός σταδιακού εκφεουδαρχισμού. Η παραχώρηση της πρόνοιας αφορούσε μόνο φορολογικά έσοδα,

¹⁴ Σβορώνος, σελ. 14-17

¹⁵ Harvey, σελ. 64

¹⁶ ό.π., σελ. 66

¹⁷ ό.π., σελ. 22

όχι όμως άλλη δικαιοδοσία πάνω στους παροίκους. Οι επιπτώσεις της στη βυζαντινή κοινωνία ήταν πολύ λιγότερες από εκείνες του φέουδου στη δυτική Ευρώπη¹⁸.

Ο 10^{ος} αιώνας, στον τομέα των στρατιωτικών επιχειρήσεων, χαρακτηρίζεται από τους πολέμους με τους Βουλγάρους στην αρχή και στο τέλος του αιώνα, από τις επιθέσεις εναντίον των Αράβων στη Μέση Ανατολή στα μέσα του αιώνα, καθώς και από τις συνεχείς προσπάθειες για την κατάκτηση της Κρήτης. Οι συγκρούσεις στα κύρια αυτά μέτωπα, αλλά και σε άλλα μικρότερα, σε γενικές γραμμές, απέβησαν υπέρ των Βυζαντινών. Η πραγματοποίηση, σε πολύ μεγάλο βαθμό, των επεκτατικών τους στόχων, οφείλεται σε πολλούς και ποικίλους παράγοντες: την οργάνωση και την αποτελεσματικότητα των εκστρατειών, τη σχετική εσωτερική πολιτική ομαλότητα (με εξαίρεση τα τέλη του αιώνα) και, κυρίως, τις διασπαστικές κινήσεις στα Αραβικά Εμιράτα που επέφεραν την εξασθένηση της στρατιωτικής δύναμής τους.

Το δεύτερο μισό του 10^{ου} αι. διακρίνεται από μεγάλης κλίμακας μεταναστεύσεις από τη Συρία προς τη Μ. Ασία μετά από τις επεκτατικές βυζαντινές εκστρατείες των δεκαετιών 960 και 970. Η εσωτερική αστάθεια που επικρατούσε στο χαλιφάτο των Φατιμίδων και η προοπτική της ασφάλειας και οικονομικής ευημερίας στα μικρασιατικά εδάφη, οδήγησε εκεί μεγάλο αριθμό Συρίων, αλλά και Αρμενίων, Εβραίων από μουσουλμανικές περιοχές, όπως αποδεικνύεται από πολλές πηγές σύμφωνα με τον Jacoby¹⁹.

Η σημαντικότερη εξέλιξη στο διεθνές περιβάλλον κατά το 10^ο αι., ήταν η άνοδος του σιϊτικού χαλιφάτου των Φατιμίδων, το οποίο επεκτάθηκε από τις αρχικές του βάσεις στη σημερινή Αλγερία και Τυνησία προς τα ανατολικά. Κατά τις δεκαετίες του 960 και 970 οι Φατιμίδες κατέκτησαν την Αίγυπτο και προχώρησαν στην Παλαιστίνη και στη νότια Συρία. Αποτέλεσαν τη νέα ισχυρή αραβική δύναμη που απειλούσε το Βυζάντιο από την κατεύθυνση της Συρίας. Ωστόσο, η εμφάνιση των Φατιμίδων στη Μέση Ανατολή είχε το παράδοξο αποτέλεσμα να ωθήσει Σουνιτικές αραβικές δυνάμεις της Συρίας να ζητήσουν την προστασία του από αιώνες κύριου εχθρού τους, του Βυζαντίου. Επομένως, η διαμόρφωση του καταμερισμού ισχύος στη νοτιοανατολική Μεσόγειο ευνοούσε το βυζαντινό επεκτατισμό. Το ίδιο ισχύει και για τις εξελίξεις στο χαλιφάτο των Αββασιδών με πυρήνα το σημερινό

¹⁸ Harvey, σελ. 28

¹⁹ Jacoby, Byzantine Asia Minor from the documents of Cairo Genizah, σελ. 87, πρμπ. 1

Ιράκ, που κατά την περίοδο αυτή κατακερματίστηκε σε ουσιαστικά ανεξάρτητα εμιράτα ακόμα και στον πυρήνα του²⁰.

Η επεκτατική πολιτική ολοκληρώνεται χάρη στα μέσα, στους ανθρώπους και στο χρήμα που παρέχει η ανακτημένη Ανατολή. Τα βυζαντινά σύνορα διαρκώς επεκτείνονται, και φυσικά η επέκταση οδηγεί τους Βυζαντινούς σε διαρκείς πολεμικές αντιπαραθέσεις με όλους τους γείτονές τους. Το γεγονός αυτό, όπως έχει επισημάνει η Αρβελέρ²¹, αλλοιώνει το θεμελιακό χαρακτήρα της βυζαντινής ιδεολογίας, το υπόβαθρο της οποίας μέχρι τότε ήταν η υπεράσπιση της χριστιανοσύνης από τους απίστους. Η επεκτατική προσπάθεια υλοποιείται κυρίως από ανθρώπους που πιστεύουν στο δίκαιο των πολέμων στους οποίους συμμετέχουν. Συνεπώς, μπορούμε να αποδεχτούμε ότι ο βυζαντινός στρατιώτης είναι υποχρεωμένος πλέον να εγκαταλείψει την ιδέα της άμυνας που ταυτιζόταν ως τότε, με την ιδέα της εθνικής σωτηρίας. Την ανταλλάζει με την ιδέα του μεγαλείου της αυτοκρατορίας, που θεωρείται η μόνη εγγύηση του κοινού καλού²².

Η μάχη του 863 κατά την περίοδο βασιλείας του Μιχαήλ Γ΄ μπορεί να θεωρηθεί το γεγονός – σταθμός που ορίζει την έναρξη της βυζαντινής αντεπίθεσης απέναντι στην έως τότε αραβική εξάπλωση. Η αντεπίθεση στα ανατολικά εντάθηκε επί Ρωμανού Α΄ (920-44) με τις κατακτήσεις του Ιωάννη Κουρκούα, προκαλώντας κοινωνικές αλλαγές στο εσωτερικό του κράτους που απειλούσαν την παλιά ισορροπία. Η επαρχιακή στρατιωτική αριστοκρατία εδραιώθηκε στη Μ. Ασία, από την οποία προήλθαν οι στρατιωτικοί ηγέτες. Οι ισχυρότεροι οίκοι απέκτησαν μεγάλες πλουτοπαραγωγικές εκτάσεις στις νεοκατακτηθείσες, από τις εκστρατείες, περιοχές. Ούτως ή άλλως ήταν ισχυροί και «δυνατοί» οικονομικά και κοινωνικά, αλλά αυτό επιτάθηκε. Έτσι, αυτή η στρατιωτική αριστοκρατία της Μ. Ασίας έγινε ανταγωνιστικός πόλος ισχύος που απειλούσε την πολιτική αριστοκρατία της πρωτεύουσας και ισχυροποιούνταν ολοένα και περισσότερο, στοχεύοντας στην κατάκτηση και εκμετάλλευση των πλούσιων αραβικών κέντρων της Μέσης Ανατολής, ως τη Βαγδάτη και την Αίγυπτο²³.

Η πτώση του Ρωμανού Λακαπηνού σήμανε την απόλυτη κυριαρχία της οικογένειας των Φωκάδων στο στρατό. Πολύ συνοπτικά, η κυριαρχία τους εξειδικεύεται ως εξής: μεταξύ 945 και 955, δομέστικος των σχολών ο Βάρδας Φωκάς,

²⁰ Whittow, σελ. 327-335

²¹ Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, σελ. 48-9

²² Obolensky D., *The Byzantine Commonwealth*, σελ. 202 κεξ.

²³ Whittow, σελ. 355-6

στρατηγός Ανατολικών ο πρωτότοκος γιος του Νικηφόρος, στρατηγός Καππαδοκίας ο δεύτερος γιος του Λέων, και στρατηγός Σελευκείας ο μικρός του γιος Κωνσταντίνος. Μεταξύ 955 και 963, οι Νικηφόρος και Λέων συνεχίζουν τη σταδιοδρομία τους με τα αξιώματα του δομεστικού των σχολών της Ανατολής και της Δύσης²⁴. Με την οικογένεια αυτή, τα ανώτατα στρατιωτικά αξιώματα έφτασαν στο σημείο να φαίνονται σαν κληρονομικά.

Η περίοδος των τεσσάρων αυτοκρατόρων που διαδέχθηκαν τον Κωνσταντίνο Ζ΄ αποτελεί το αποκορύφωμα του βυζαντινού στρατιωτικού επεκτατισμού:

Νικηφόρος Φωκάς → κατέλαβε την Κρήτη, την Κύπρο, εισέβαλε στα αραβικά εμιράτα νοτιοανατολικά της Μ. Ασίας έως και τη βόρεια Συρία.

Ιωάννης Τζιμισκής → διεύρυνε τις κτήσεις στη Συρία έως την Παλαιστίνη και το σημερινό Λίβανο.

Βασίλειος Β΄ → προσάρτησε μεγάλα τμήματα της Υπερκαυκασίας και το μεγαλύτερο μέρος της Βαλκανικής.

Ο Νικηφόρος Φωκάς ήταν ο τελευταίος στρατηγός των Ανατολικών, ο οποίος ηγήθηκε στρατευμάτων, που προερχόταν κι από άλλα θέματα. Ο Τζιμισκής μάλλον ήταν ο τελευταίος στρατηγός των Ανατολικών, ο οποίος διετέλεσε δομεστικός των σχολών της Ανατολής²⁵. Ο θάνατος του Τζιμισκή, λίγο μετά την τελευταία εκστρατεία του εναντίον της Συρίας και της Παλαιστίνης, σήμανε και την προσωρινή παύση της διοργάνωσης μεγάλων εκστρατειών. Εσωτερικοί και εξωτερικοί παράγοντες ανέστειλαν τις εκστρατείες για είκοσι περίπου χρόνια και ανάγκασαν τον στρατιωτικό μηχανισμό να περιοριστεί στην άμυνα ανακτημένων περιοχών έναντι των Αραβικών επιθέσεων για είκοσι περίπου χρόνια. Οι επαναστάσεις του Βάρδα Σκληρού (976-9) και Βάρδα Φωκά, εκπροσώπων της στρατιωτικής αριστοκρατίας, τάραξαν το κοινωνικοοικονομικό status της Μ. Ασίας για μεγάλο χρονικό διάστημα²⁶. Το ίδιο διάστημα, μάλλον το 986, εξεγέρθηκαν οι φόρου υποτελείς Βούλγαροι, και άρχισε μια σειρά βυζαντινοβουλγαρικών εχθροπραξιών που επρόκειτο να διαρκέσουν πάνω από 30 χρόνια²⁷.

Μετά την εσωτερική εξομάλυνση στη Μ. Ασία, ο Βασίλειος Β΄ τέθηκε δύο φορές επικεφαλής εκστρατειών στη Συρία και την Παλαιστίνη, το 995 και 999, με σκοπό να ανακόψει τα επεκτατικά σχέδια των Φατιμίδων της Αιγύπτου. Αφορμή για

²⁴ MA, 81

²⁵ MA, 83-4

²⁶ Cheynet J.-C., Pouvoir et contestations a Byzance (963-1210), σελ. 26 κεξ., 333 κεξ.

²⁷ Χριστοφιλοπούλου, Β/2, σελ. 159-173

τις εκστρατείες έδωσε και τις δύο φορές σοβαρή ήττα του βυζαντινού στρατού (το 994 και το 998). Οι εκστρατείες ήταν μάλλον επιτυχείς, παρόλο που και τις δύο φορές πολιορκήθηκε ανεπιτυχώς η Τρίπολη, αλλά ο Βασίλειος απέφυγε την συνέχιση της πορείας του προς το νότο²⁸. Οι δύο αυτές εκστρατείες μάλλον θα πρέπει να θεωρηθούν ως διάλειμμα στις εχθροπραξίες με τους Βουλγάρους, οι οποίες αποτελούσαν την κρατική στρατιωτική προτεραιότητα. Το κράτος, κατά την περίοδο αυτή, φαίνεται πως επεδίωκε τη διατήρηση του status quo, που είχε δημιουργηθεί μετά τις εκστρατείες των δυο προηγούμενων αυτοκρατόρων, και όχι μια επέκταση προς το νότο, αφού δεν είχε εξασφαλισμένη την κυριαρχία στη βαλκανική. Θα πρέπει πάντως να σημειώσουμε ότι οι βυζαντινοί συγγραφείς της περιόδου, είτε δεν αναφέρονται καθόλου στις εκστρατείες του Βασιλείου στη Συρία, όπως ο Σκυλίτζης, είτε περιορίζονται σε λίγες γραμμές, όπως ο Ζωναράς²⁹. Οι πληροφορίες μας προέρχονται από αραβικές και αρμενικές πηγές που έχουν χρησιμοποιήσει στα έργα τους ο Ζακυθηνός και η Χριστοφιλοπούλου.

Η απόφαση του Βασιλείου Β΄ να ηγείται ο ίδιος των εκστρατειών υπήρξε από τα σημαντικότερα μέτρα αποδυνάμωσης των στρατηγών και των «δυνατών», και εναρμονίζεται με τη νομοθετική του δραστηριότητα, και κυρίως με τη νεαρά του 966 με την οποία κατάφερε καίριο χτύπημα σε πανίσχυρες, έως τότε, οικογένειες, όπως αυτή των Φωκάδων³⁰. Τα συμφέροντα της πολιτικής αριστοκρατίας, χρησιμοποιώντας το Βασίλειο Β΄, ανέκοψαν την άνοδο των εσωτερικών τους αντιπάλων. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε εμφύλιους πολέμους και εξεγέρσεις, αλλά και ο προσανατολισμός του βυζαντινού επεκτατισμού στράφηκε προς τα βόρεια και τα δυτικά. Όταν πέθανε ο Βασίλειος Β΄ προετοιμαζόταν μεγάλη επεκτατική εκστρατεία προς τη νότια Ιταλία.

Μετά το θάνατο του Βασιλείου Β΄, το κράτος πέρασε σε νέα περίοδο εσωτερικής κρίσης, με συνέπεια το τέλος της διοργάνωσης επεκτατικών εκστρατειών. Η κρίση οφειλόταν στην αναζωπύρωση της διαμάχης της πολιτικής με την στρατιωτική αριστοκρατία. Η πρώτη προσπαθούσε να επιβάλει τον κρατικό συγκεντρωτισμό, και βρισκόταν διαρκώς σε αντιπαράθεση με τις αποκεντρωτικές τάσεις της αριστοκρατίας της γης, των στρατιωτικών, που συνιστούσαν τους κυριότερους εκπροσώπους της. Η διαμάχη συνεχιζόταν με στάσεις, οι οποίες

²⁸ Ζακυθηνός, σελ. 285

²⁹ Ζωναράς, III, 557.17-558.4

³⁰ Svoronos, *Novelles*, 14, σ. 190-217

προκαλούσαν κυρίως την απογύμνωση των ανατολικών περιοχών από στρατιωτικές δυνάμεις, επειδή πλέον ο στρατός χρησιμοποιούνταν από τα δύο αντιμαχόμενα μέρη. Επίσης, η όλο και μεγαλύτερη χρήση του δικαιώματος εξαγοράς της στρατιωτικής θητείας, είχε σαν αποτέλεσμα την αποδιοργάνωση του στρατού και τη μετατροπή του σε κατ' εξοχήν μισθοφορικό, γεγονός που οδήγησε σε εξασθένηση του στρατιωτικού μηχανισμού.

1. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ, ΣΚΟΠΟΣ, ΜΕΘΟΔΟΣ

Αυτό που με εντυπωσίασε στην πρώτη μου επαφή με την ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ήταν η διαρκής συμμετοχή του κράτους αυτού σε πολέμους. Φαινόταν σαν κράτος που με μορφή πολεμικής μηχανής για 11 αιώνες, χωρίς σταματημό πολεμούσε με πολλούς και διαφορετικούς εχθρούς. Όταν, στη συνέχεια, άρχισα να ασχολούμαι, ερευνητικά πλέον, με τους στρατιωτικούς θεσμούς του Βυζαντίου, διαπίστωσα ότι υπήρχε μια παράμετρος πολύ πιο σημαντική ερευνητικά από τις δομές του στρατού, τα αξιώματα, τα όπλα και τις πολεμικές μηχανές: η συμμετοχή των ανθρώπων σε όλα αυτά, το πώς δηλαδή αντιμετώπιζε η ίδια η βυζαντινή κοινωνία τη συμμετοχή στις στρατιωτικές επιχειρήσεις, αλλά και οι συνέπειες που επερχόταν δια μέσου των πολεμικών γεγονότων στην καθημερινή ζωή του βυζαντινού ανθρώπου, ανάλογα με την κοινωνική τάξη στην οποία εμείς τον εντάσσουμε, βάσει των ταξικών χαρακτηριστικών που εμείς θέτουμε. Η τελική διαμόρφωση του θέματος της παρούσας εργασίας προέρχεται από την πρόταση του Trombley³¹, δηλαδή ότι πρέπει να αρχίσει να γράφεται η κοινωνική ιστορία των Αραβο-βυζαντινών πολέμων του 9^{ου} – 10^{ου} αι.

Ο Σβορώνος επισημαίνει ότι η μελέτη της κοινωνικής διαστρωμάτωσης χρειάζεται εργαλεία περισσότερο λεπτά και διερευνήσεις περισσότερο προσεκτικές απ' όσο συνήθως επιχειρούνται. Η έρευνα πρέπει να στραφεί στη μελέτη της αυτοκρατορίας κατά περιοχές και να μην την αντιμετωπίζει ως αφηρημένο σύνολο, πρέπει να εξετάσει το σώμα της, τις επαρχίες, και όχι μόνο την πρωτεύουσα. Οι πληροφορίες που αφορούν στις επαρχίες και προέρχονται από αρχεία και ανασκαφές θα δώσουν μια εντελώς διαφορετική εικόνα από εκείνη των χρονογράφων, οι οποίοι περιγράφουν την αυτοκρατορία από την άποψη της Κωνσταντινούπολης³².

Η εμπλοκή στον πόλεμο, είτε με τη μορφή της προσωπικής συμμετοχής, είτε με τη φορολόγηση για την πραγματοποίησή του, αποτελούσε μια συνεχή πραγματικότητα για τη βυζαντινή κοινωνία. Το γεγονός αυτό οφείλεται τόσο στη γεωγραφική, όσο και στην πολιτική θέση που κατείχε το βυζαντινό κράτος στο μεσαιωνικό κόσμο. Η πολιτική θεωρία που ήθελε τη βυζαντινή αυτοκρατορία διάδοχο της ρωμαϊκής, επέβαλλε – με κάθε μέσο – διατήρηση των εδαφών της, και στις περιπτώσεις των εδαφικών απωλειών (κάτι που πολύ συχνά συνέβαινε) την

³¹ Trombley F., *War, Society and popular religion in Byzantine Anatolia*, σελ. 98

³² Σβορώνος, σελ. 34-7

επανάκτησή τους. Το μέσο που χρησιμοποιούνταν για την επιβολή αυτής της πολιτικής θεωρίας στους αντιπάλους ήταν ο πόλεμος, ο οποίος κάποιες φορές εναλλασσόταν με διπλωματικές μεθόδους. Οι ίδιοι οι βυζαντινοί, όπως αποδεικνύεται από τις κάθε είδους πηγές, θεωρούσαν τον πόλεμο ένα αναγκαίο κακό για τη διατήρηση της ειρήνης (ειρήνη όχι με τη σημερινή έννοια του όρου, αλλά η *Pax Byzantina*, όπως εξηγεί η Αρβελέρ).

Αρραγής και πάγια η βυζαντινή τάξη, η *Pax Byzantina*, διατηρείται στην πάροδο των αιώνων. Έξω από τη βυζαντινά οργανωμένη κοινωνία θεωρείται αδιανόητη η ύπαρξη ευνομούμενης πολιτείας. Οι αιρετικοί, οι αλλόδοξοι, οι πολιτικά και φορολογικά ανυπότακτοι, θεωρούνται αυτοδίκαια αποκλεισμένοι από τον σωτηριακό χώρο της αυτοκρατορίας, έστω κι αν ζουν στους κόλπους της βυζαντινής κοινωνίας. Μια ανάγκη ομαδικής ταυτότητας διαγράφεται παντού, επιβάλλεται και υπαγορεύεται από την εξουσία³³.

Η εξέταση ενός γεωφυσικού χάρτη δείχνει τη διαφοροποίηση των περιοχών που αποτελούσαν τη βυζαντινή αυτοκρατορία. Η κάθε περιοχή αποτελεί ιδιαίτερη ενότητα. Παρά τα γενικότερα κοινά χαρακτηριστικά, οι περιοχές της αυτοκρατορίας ούτε ακολούθησαν την ίδια εξέλιξη ούτε είχαν τους ίδιους ρυθμούς. Οι ιδιαιτερότητες υφίστανται σε επίπεδο εθνοτήτων, γλωσσών, νοοτροπιών, ηθών και εθίμων. Ιδιαιτερότητες υπάρχουν ακόμα και στην οικονομική ζωή, στους θεσμούς, στις κοινωνικές δομές. Ειδικότερα, στη Μικρά Ασία μπορούμε να ξεχωρίσουμε 3 ζώνες: α) τα δυτικά παράλια και τα παράλια του Ευξείνου, β) την ενδοχώρα, κεντρική Μικρά Ασία, περισσότερο ή λιγότερη εκρωμαϊσμένη και γ) τις ανατολικές περιοχές που φτάνουν ως τη Μεσοποταμία με έντονο τον αγροτικό χαρακτήρα και τα συνοριακά χαρακτηριστικά. Τα Βαλκάνια χωρίζονται σε 2 ζώνες: α) Τη νότια βαλκανική και τα νησιά του Αιγαίου με έντονο το ελληνικό στοιχείο, β) τη βόρεια βαλκανική που φτάνει ως το Δούναβη με πληθυσμό ποικίλων εθνοτήτων. Αυτές οι περιοχές έχουν ελάχιστες ομοιότητες με τις Ιταλικές κτήσεις της αυτοκρατορίας. Κάθε μια από τις μεγάλες αυτές περιοχές αποτελούνταν από μικρότερες, που η κάθε μια τους παρουσίαζε χαρακτηριστικές ιδιαιτερότητες.

Ξεκινήσαμε την έρευνα, γνωρίζοντας ότι κανένας βυζαντινολόγος δεν μπόρεσε να συλλάβει απολύτως τις ιδιομορφίες του χώρου, του ιδιαίτερου

³³ Αρβελέρ, *Μοντερνισμός και Βυζάντιο*, σελ. 29-30

χαρακτήρα, του γεγονότος, ακόμα και στον πιο ψηλό βαθμό της γεγονοτολογικής ιστορίας³⁴.

Το πρώτο ερευνητικό ερώτημα που θέτουμε, είναι το αν μπορούμε να χαρακτηρίσουμε μιλιταριστική τη βυζαντινή κοινωνία του δεκάτου αιώνα λόγω των συνεχών εκστρατειών. Γνωρίζοντας ότι οι Ρωμαίοι θεωρούνται από τους ερευνητές ως ιδεολογικά κατακτητές, δεν γνωρίζουμε αν μπορούμε να ισχυριστούμε το ίδιο για τους Βυζαντινούς έστω και σε κάποια μικρή χρονική περίοδο της βυζαντινής ιστορίας. Μέσα από την εξέταση των πηγών, διαφαίνεται η συχνή προσπάθεια της κεντρικής εξουσίας να δημιουργήσει όχι μόνο στο στράτευμα αλλά και στον υπόλοιπο πληθυσμό της αυτοκρατορίας την πολεμική διάθεση. Εκτός από τις δημηγορίες και τις υποσχέσεις για πλούσια λεία που απευθυνόταν στους στρατευμένους, μετά τον 9ο και 10ο αιώνα, πολλοί ερευνητές έχουν αποδείξει ότι οι πολεμικές εικόνες αρχίζουν να αναπαρίστανται στην τέχνη, στις σφραγίδες, να ξαναχαράσσονται στα νομίσματα, και έτσι να φτάνουν πιο κοντά στον ήρεμο αγρότη της βυζαντινής επαρχίας³⁵.

Τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα που μπορούμε στη συνέχεια να θέσουμε είναι:

1. Ποιες μέθοδοι ακολουθούνταν για τη στρατολόγηση και τον εξοπλισμό των στρατιωτών.
2. Ποια ήταν η σχέση ανάμεσα στο στρατό και τους επαρχιακούς πληθυσμούς.
3. Από πού προερχόταν τα έσοδα βάσει των οποίων οργανωνόταν μια εκστρατεία.
4. Ποιος ήταν ο ρόλος της εκκλησίας στη διεξαγωγή των επεκτατικών εκστρατειών.
5. Τι κέρδιζαν και τι έχαναν οι άνθρωποι που συμμετείχαν στα εκστρατευτικά σώματα.

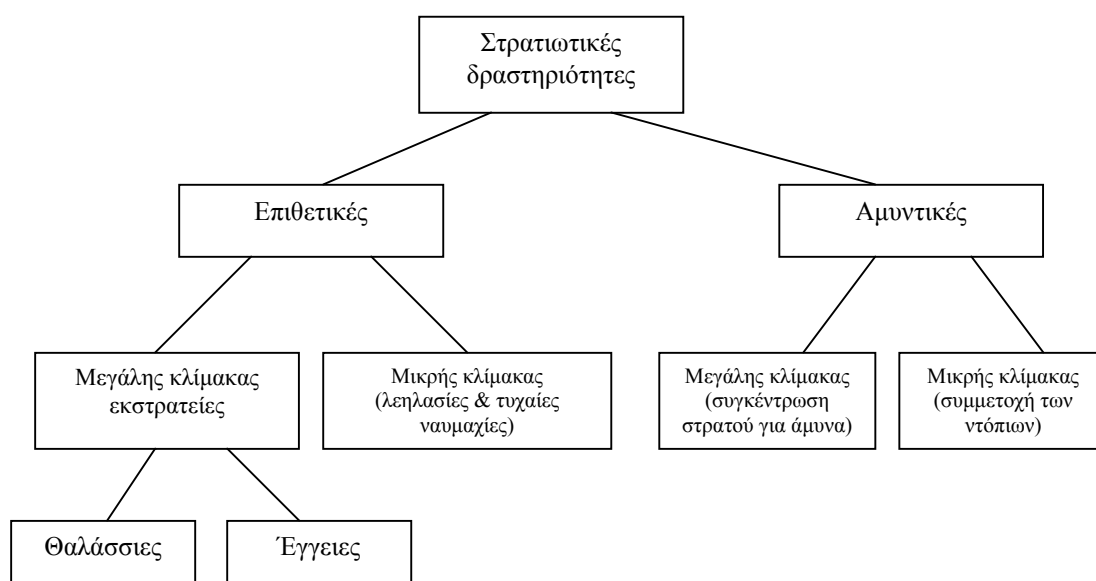
Είναι σίγουρο ότι στην πορεία της έρευνας θα προκύψουν και άλλα θέματα προς εξέταση, στα οποία θα αναγκαστούμε να αναφερθούμε, αν συνάδουν με τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα. Αν βέβαια προσπαθήσουμε να αναφερθούμε σε όλες τις διαστάσεις του θέματος, έστω και απλά περιγραφικά τις περισσότερες φορές, υπάρχει ο κίνδυνος η εργασία τελικά να περιέχει μόνο γενικότητες και να μην συμβάλλει ουσιαστικά στην εξέλιξη της έρευνας για τη μεσοβυζαντινή κοινωνία. Γι’

³⁴ Χόουγορντ –Τζόνστον Τζ., Το Βυζάντιο πριν από το έτος 1.000: Ο Ευρωπαίος ξένος στο περιθώριο της Ευρώπης, σελ. 69

³⁵ Κόλιας, Τα όπλα στη βυζαντινή κοινωνία, σελ. 473, πρμπ. 36

αυτό ακριβώς το λόγο, κάποιες από τις πτυχές του θέματος, απλά θα αναφερθούν, χωρίς να υπάρξει καμία εμβάθυνση, κάτι που θα επιχειρηθεί όμως για άλλες από τις θεματικές παραμέτρους.

Ξεκινώντας, πρέπει να διασαφηνίσουμε το κοινωνικό φαινόμενο που εξετάζουμε, δηλαδή τις επεκτατικές εκστρατείες: οι στρατιωτικές δραστηριότητες χωρίζονται σε δύο κύριες κατηγορίες, τις επιθετικές και τις αμυντικές. Αυτές με τη σειρά τους, χωρίζονται σε δύο υποκατηγορίες, της μεγάλης και της μικρής κλίμακας.

Στην περίοδο που μας ενδιαφέρει (τέλη 9^{ου} – αρχές 10^{ου} αι.) στατιστικά δεσπόζουν οι εκστρατείες μεγάλης κλίμακας. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να σημειώσουμε ότι είναι αδιαμφισβήτητο πως οι μεγάλες εκστρατείες ούτως ή άλλως αναφέρονται στις πηγές γιατί αποτελούν σημαντικά γεγονότα για τους συγγραφείς, ενώ τα μικρότερης κλίμακας πολεμικά επεισόδια αποσιωπούνται θεωρούμενα ελάσσονος σημασίας από τους σύγχρονούς τους. Παρ' όλα αυτά, κατά τη διάρκεια του 10^{ου} κυρίως αιώνα, οι οργανωμένες εκστρατείες που πραγματοποιήθηκαν είναι σε απόλυτα νούμερα κατά πολύ περισσότερες από προγενέστερους και μεταγενέστερους αιώνες της βυζαντινής ιστορίας, όπως και είναι λιγότερες οι αμυντικές στρατιωτικές δραστηριότητες.

Στην εργασία αυτή, ο όρος «εκστρατεία» σημαίνει την διεξαγωγή επεκτατικού πολέμου. Από τη φύση τους οι πόλεμοι αυτοί, εφόσον διεξάγονται για την κατάκτηση περιοχών, μόνο επιθετικοί μπορούν να χαρακτηριστούν. Αλλά και από στρατηγική

άποψη οι Βυζαντινοί ήταν οι επιτιθέμενοι. Βέβαια, οι ίδιοι πίστευαν ότι διεξήγαν αμυντικό πόλεμο, αφού είχε προηγηθεί η κατάκτηση των περιοχών αυτών από τους αντιπάλους. Κάποιοι ιστορικοί φαίνεται πως χίλια χρόνια μετά έχουν προσεγγίσει τα γεγονότα αυτά από την οπτική γωνία των βυζαντινών. Θεωρώ όμως πως είναι αυτονόητο – πέρα από το ιδεολογικό υπόβαθρο του ιστορικού – ότι όταν ένας οργανωμένος στρατός επιτίθεται εναντίον οποιουδήποτε, ό,τι κι αν έχει προηγηθεί – και υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να εξετάζεται από μια μη στρατευμένη ιστορική έρευνα, μόνο ως όργανο επεκτατικής πολιτικής μπορεί να χαρακτηριστεί.

Μετά από ενδεικτική εξέταση της σχετικής με την ιδεολογία του πολέμου βιβλιογραφίας, αποκομίζει κανείς το συμπέρασμα ότι έννοιες όπως «ιερός» ή «δίκαιος» πόλεμος, αμυντικός ή επιθετικός πόλεμος, είναι πολύ σχετικές και υποκειμενικές, τα όρια ανάμεσα σ' αυτές τις έννοιες είναι πολύ ασαφή, και σίγουρα δεν μπορούν να αποδοθούν κάποιοι ορισμοί (εξαρτάται από ποια οπτική γωνία βλέπει κανείς τα πράγματα). Γι' αυτό ακριβώς το λόγο στη συνέχεια της εργασίας θα αποφευχθούν οι *de facto* χαρακτηρισμοί, αλλά θα γίνεται επιμέρους ανάλυση των ιδεολογικών χαρακτηριστικών που προκύπτουν από την εξέταση των πηγών.

Η ανυπαρξία της σύγχρονης ελληνόγλωσσης ιστορικής έρευνας στο θέμα των εκστρατειών του 10^{ου} αι., και η έλλειψη προόδου ως προς αυτό το θέμα (όπως εννοεί την πρόοδο ο Hobsbawm³⁶) αποδεικνύεται από την επανέκδοση του Σλουμπερτζέ, του οποίου το έργο περισσότερο ως λογοτεχνικό ανάγνωσμα μπορεί να χαρακτηριστεί. Κι όμως σε σχετικά πρόσφατη διδακτορική διατριβή³⁷ έχει παρουσιαστεί ως «μνημειώδες και πολύ χρήσιμο έργο». Η άποψη του Hobsbawm³⁸ σε αντίστοιχες περιπτώσεις είναι: «αν διαβάζουμε τα έργα παλιότερων ιστορικών, το κάνουμε είτε επειδή μας παρέχουν κάποιο σταθερό *corpus* ιστορικής πρώτης ύλης, όπως μια κλασική έκδοση μεσαιωνικών χρονικών, ή επειδή τυχαίνει να ασχολούνται με θέματα που δεν απασχόλησαν μεταγενέστερα έργα, τα οποία όμως, για διάφορους λόγους, επανήλθαν στην επιφάνεια. Με άλλα λόγια, επειδή πάνω στο συγκεκριμένο θέμα δεν είναι παλιοί ιστορικοί». Σ' αυτή την άποψη στηρίζεται η οικονομική βάση της βιομηχανίας επανέκδοσης ιστορικών έργων. Στην περίπτωση όμως του Σλουμπερτζέ δεν επιβεβαιώνεται η θεωρία του Hobsbawm, αλλά αντικατοπτρίζεται ο

³⁶ Hobsbawm, *Για την ιστορία*, σελ. 77 κεξ

³⁷ του Χρηστίδη το 1978

³⁸ Hobsbawm, σελ. 79

συντηρητισμός του ελληνικού αναγνωστικού κοινού, τουλάχιστον ως την εποχή αυτής της δεύτερης έκδοσης.

Κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αι., έχουν γραφεί και συνεχίζουν να γράφονται από ιστορικούς ή από ανθρώπους που αυτοχαρακτηρίζονται ως ιστορικοί (συνήθως φιλόλογοι ή στρατιωτικοί εν αποστρατεία) εργασίες που αφορούν στη «βυζαντινή εποποιία» του 10^{ου} αι., εκφράζοντας μια ελληνοκεντρική εθνικιστική ιδεολογία. Χρησιμοποιούν επιλεκτικά στοιχεία από πηγές, περηφανεύονται για την «ανωτερότητα» του βυζαντινού στρατού και τη στρατιωτική ιδιοφυΐα του Νικηφόρου Β΄, και του Βασιλείου Β΄ (που επιμένουν να τον χαρακτηρίζουν Βουλγαροκτόνο). Προσπαθούν να ταυτίσουν τη βυζαντινή κοινωνία με τη σύγχρονη ελληνική, αλλά και τους τότε αντιπάλους του βυζαντινού κράτους, με τα σημερινά γειτονικά κράτη της Βουλγαρίας και της Τουρκίας. Συνήθως καταλήγουν την έρευνά τους με το συμπέρασμα, ότι όπως τότε πέτυχαν οι «πρόγονοί μας», έτσι πρέπει κι εμείς σήμερα να τους μιμηθούμε, ο στρατός μας να γίνει αποτελεσματικός, και με πόλεμο να αναγκάσουμε τους βάρβαρους γείτονές μας να υποταχθούν στην υπεροχή του «ελληνικού πολιτισμού». Αυτές οι απόψεις δεν είναι ξεκομμένες από γενικότερες παγκόσμιες προσπάθειες χρησιμοποίησης της ιστορίας για πολιτικούς λόγους. Ο Hobsbawm δίνει αρκετά τέτοια παραδείγματα³⁹, όπως η χρήση του μύθου του «Καρλομάγνου», ο οποίος χρησιμοποιήθηκε από την εποχή του Ναπολέοντα για να προπαγανδίσει διάφορες μορφές ευρωπαϊκής ενοποίησης, είτε μέσω κατάκτησης από γαλλικής ή γερμανικής πλευράς, είτε μέσω ομοσπονδιοποίησης, ενοποίησης που προφανέστατα δεν έχει σκοπό να ξαναφτιάξει τίποτε που να θυμίζει την Ευρώπη του 8^{ου} και 9^{ου} αι. Στην περίπτωση αυτή, το αίτημα της αποκατάστασης ή της αναδημιουργίας ενός παρελθόντος τόσο μακρινού που να μην έχει καμία σχέση με το σήμερα (είτε οι εκφραστές του πιστεύουν πράγματι σ' αυτό, είτε όχι), κρύβει πιθανώς έναν απόλυτο νεωτερισμό, και το παρελθόν το οποίο επικαλείται μπορεί να είναι ένα δημιούργημα ή ένα τεχνητό κατασκεύασμα.

³⁹ Hobsbawm, σελ. 31-32

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Εδώ και αρκετά χρόνια έχει ανατραπεί η θέση των «ορθοδόξων» ιστορικών, ότι δηλαδή η ιστορία είναι στην ουσία της περιγραφική, ότι άνθρωποι, γεγονότα, καταστάσεις είναι τόσο διαφορετικά μεταξύ τους, που δεν είναι δυνατή καμία γενίκευση για την εκάστοτε κοινωνία. Η άποψη αυτή απέρριπτε κάθε προσπάθεια να έρθουν οι διάφορες όψεις του παρελθόντος σε μια συστηματική δομική και αιτιακή σχέση μεταξύ τους, και ειδικά κάθε προσπάθεια να αποδοθεί η πολιτική σε οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες και, πάνω απ' όλα, απέρριπτε κάθε μοντέλο εξελικτικής ανάπτυξης των ανθρωπίνων κοινωνιών (έστω κι αν η δική τους πρακτική προϋπέθετε ένα τέτοιο μοντέλο), κάθε μοντέλο σταδίων ιστορικής εξέλιξης⁴⁰.

Η παραδοσιακή ιστορία με την προσοχή της στραμμένη στον βραχύ χρόνο, στο άτομο, στο γεγονός, μας έχει συνηθίσει εδώ και πολύ καιρό στη βιαστική της αφήγηση, τη δραματική, τη λαχανιαστή. Αυτού του είδους η ιστοριογραφία είναι πλέον γνωστή με τον όρο «ιστορία των γεγονότων»⁴¹. Ο παραδοσιακός ιστορικός είναι στραμμένος προς τον βραχύ χρόνο της ιστορίας, τον χρόνο των βιογραφιών και των γεγονότων. Αυτός ο χρόνος δεν ενδιαφέρει καθόλου τους ιστορικούς της κοινωνίας και της οικονομίας⁴².

Η ανατροπή αυτή συνέβη σταδιακά, αφού οι πρώτοι επικριτές της «παραδοσιακής ιστορίας» την κατηγορούσαν ότι δεν ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας και της επιστήμης των ημερών τους. Στη συνέχεια αμφισβήτησαν τον ελιτισμό που περιέκλειε η ερμηνευτική προσέγγιση στην ιστορία, διότι οι ιδεολογικές προϋποθέσεις της καταγόταν από την προβιομηχανική και προδημοκρατική περίοδο, οπότε και δημιουργήθηκε. Έπρεπε επιτέλους να αντικατασταθεί η ιστορία που επικεντρωνόταν στο ρόλο των προσωπικοτήτων στις πολιτικές υποθέσεις ή στη διπλωματία και στα στρατιωτικά θέματα από μια άλλη, συγκριτική, κοινωνική και πολιτισμική ιστορία. Η τελευταία θα έπρεπε να μελετά τη ζωή των μαζών χωρίς να αυτοπεριορίζεται στις πράξεις επώνυμων ατόμων. Όφειλε να αναλύει το «κοινωνικό γίγνεσθαι» που έχει ανώνυμους δράστες⁴³.

⁴⁰ Hobsbawm, σελ. 81-2

⁴¹ Braudel, *Μελέτες για την ιστορία*, σελ. 19

⁴² ό.π., σελ. 120

⁴³ Iggers, *Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, σελ. 38-9

Έχοντας υπ' όψη μας τα παραπάνω, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι υπάρχει η ξεκάθαρη διάκριση ανάμεσα σε τουλάχιστον δύο είδη ιστορίας: αφενός υπάρχει η ιστορία ως εντύπωμα των πολυμαθών, ήδη από την εποχή της αναγέννησης. Αφετέρου υπάρχει η ιστορία ως γνωστικός κλάδος, που όχι μόνο έχει συνείδηση των μεθόδων του, αλλά και προσπαθεί να υπερβεί το αρχαιολατρικό ενδιαφέρον για ό,τι το αξιοσημείωτο. Επιχειρεί να αναδομήσει όψεις της παρελθοντικής πραγματικότητας με βάση αξιόπιστες μαρτυρίες⁴⁴.

Υπάρχουν όμως και άλλα ιστοριογραφικά μοντέλα, με πρώτο το «μαρξιστικό»: Ο Μαρξ και ο Ένγκελς θεωρούν ότι εκείνο που έχει αποφασιστική σημασία για την ιστορική μεταβολή είναι οι παραγωγικές σχέσεις. Πολλοί μαρξιστές συνεχίζουν να θεωρούν την ιστορία ως την πορεία προς την χειραφέτηση των ανθρώπων, σε αντίθεση με άλλες κατευθύνσεις της σύγχρονης ιστορικής σκέψης, στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε. Ο μαρξισμός εκλαμβάνει την ιστορία ως μια κριτική κοινωνική επιστήμη που δεν αποβλέπει μόνο στην εξήγηση του κόσμου, αλλά και στη μεταβολή του⁴⁵.

Επίσης, ο Hobsbawm θεωρεί ότι τα τελευταία χρόνια έχει γίνει της «μόδας», και μάλιστα από ανθρώπους που θεωρούν πως ανήκουν στην αριστερά, η άρνηση της δυνατότητας προσέγγισης της αντικειμενικής πραγματικότητας, αφού ισχυρίζονται πως αυτό που ονομάζονται «γεγονότα» δεν απορρέει παρά από προϋπάρχουσες αντιλήψεις και από ερωτήματα που έχουν διατυπωθεί σύμφωνα με αυτές. Θεωρούν ότι το παρελθόν που μελετάμε δεν είναι τίποτε άλλο από μια κατασκευή του μυαλού μας, και ότι μια τέτοια κατασκευή είναι αξιωματικά το ίδιο έγκυρη με οποιαδήποτε άλλη, ανεξαρτήτως του κατά πόσο στηρίζεται στη λογική και σε στοιχεία. Κάθε απόπειρα αμφισβήτησης της παραπάνω θέσης, αποτελεί γι' αυτούς «θετικισμό». Όμως ο Hobsbawm σωστά επισημαίνει πως χωρίς τη διάκριση μεταξύ αυτού που είναι έτσι και αυτού που δεν είναι έτσι, δεν μπορεί να υπάρξει ιστορία. Για παράδειγμα, η Ρώμη νίκησε και κατέστρεψε την Καρχηδόνα κατά τους Καρχηδονιακούς πολέμους, και όχι το αντίστροφο. Το πώς συγκεντρώνουμε και ερμηνεύουμε το επιλεγμένο από εμάς δείγμα επαληθεύσιμων στοιχείων (τα οποία μπορούν να περιλαμβάνουν όχι μόνο αυτό που συνέβη, αλλά και το τι σκέφτονται οι άνθρωποι γι' αυτό), αυτό είναι άλλο ζήτημα⁴⁶.

⁴⁴ Iggers, σελ. 17

⁴⁵ ό.π., σελ. 54-55

⁴⁶ Hobsbawm, σελ. 10

Σύμφωνα με τον Gatterer η ιστορία δεν είναι απλώς η βιογραφία των βασιλέων ή η χρονολογική καταγραφή των διαδοχών στην εξουσία, των πολέμων και των μαχών, ταυτόχρονα όμως πιστεύει ότι υπάρχει η αντικειμενική ή αλλιώς «αληθινή ιστορία». Αναγνωρίζει ότι η «θέση» στην οποία στέκεται ο ιστορικός και η «προοπτική» υπό την οποία αντιμετωπίζει την ιστορία, θα μπορούσαν να καθορίσουν ποιες πλευρές της «αλήθειας» μπορεί να δει⁴⁷.

Στην έρευνά μας, θα προσπαθήσουμε να πλησιάσουμε σ' αυτήν την «αληθινή ιστορία» του δέκατου αιώνα από τη «θέση» στην οποία βρισκόμαστε, επιχειρώντας μια προσέγγιση μεταξύ «παραδοσιακής ιστορίας» και κοινωνικών επιστημών, έχοντας αποδεχτεί τη θέση του Hobsbawm, ότι δηλαδή η ιστορία πλέον πέρασε από την περιγραφή και την αφήγηση στην ανάλυση και στην εξήγηση. Από την επικέντρωση στο μοναδικό και στο ατομικό, πέρασε στις κανονικότητες και στις γενικεύσεις. Ταυτόχρονα όμως γνωρίζουμε ότι υφίσταται μια αναγέννηση του ενδιαφέροντος για το συμβάν, αλλά προς την αντίθετη κατεύθυνση, εκείνη που θέλγει είναι η προοπτική της μακράς διάρκειας⁴⁸.

Ο ορισμός των χρονολογικών ορίων στην ιστορική έρευνα ενός κοινωνικού φαινομένου, όπως στην περίπτωσή μας οι εκστρατείες του δέκατου αιώνα, είναι αναπόφευκτος. Είναι βέβαια πολύ δύσκολο να ξεφύγουμε από τον «αιώνα» ή άλλες αυθαίρετες χρονολογικές ενότητες⁴⁹. Άλλωστε, ο Hobsbawm έχει επισημάνει ότι η ιστορία της κοινωνίας έχει ως διάστασή της έναν πραγματικό χρονολογημένο χρόνο. Δεν μας ενδιαφέρουν μόνο οι δομές και οι μηχανισμοί διατήρησης και αλλαγής τους, ή οι γενικές δυνατότητες και οι μορφές των μετασχηματισμών τους, αλλά και το τι συνέβη στην πραγματικότητα⁵⁰. Για τον ιστορικό, όλα αρχίζουν και τελειώνουν με τον χρόνο, έναν χρόνο καθαρά μαθηματικό. Οι κοινωνιολόγοι βέβαια δεν αποδέχονται αυτή την υπερβολικά απλή αντίληψη. Γι' αυτούς ο χρόνος είναι απλώς μια ιδιαίτερη διάσταση κάποιας κοινωνικής πραγματικότητας που εξετάζουν⁵¹.

Παράλληλα, η έρευνα σχετικά με τις εκστρατείες του δέκατου αιώνα, δεν ασχολείται με μια μεμονωμένη και απομονωμένη πλευρά της κοινωνίας. Όμως, αυτή η έρευνα αποτελεί έναν από τους πολλούς κρίκους για την παρακολούθηση της εξέλιξης της βυζαντινής κοινωνίας και των κοινωνικών τάξεων που την αποτελούσαν,

⁴⁷ Iggers, σελ. 23, πρμπ. 27, 28

⁴⁸ Le Goff J., *Ιστορία και Μνήμη*, σελ. 15

⁴⁹ Hobsbawm, σελ. 40, πρμπ. 10

⁵⁰ ό.π., σελ. 103

⁵¹ Braudel, *Μελέτες για την ιστορία*, σελ. 58

από την περίοδο της αρχικής διαμόρφωσής της, έως και την κατάρρευση της. Η «τάξη» δεν ορίζει μια ομάδα ανθρώπων σε απομόνωση, αλλά ένα σύστημα σχέσεων, τόσο κάθετων όσο και οριζόντιων. Είναι δηλαδή μια σχέση διαφοράς (ή ομοιότητας) και απόστασης, αλλά και μια ποιοτικά διαφορετική σχέση κοινωνικής λειτουργίας, εκμετάλλευσης, κυριαρχίας/ υποταγής. Οι δουλοκτῆτες δεν μπορούν να κατανοηθούν δίχως τους δούλους και τα άλλα κομμάτια της κοινωνίας τους. Έτσι, οι μελέτες των τάξεων είναι αναλύσεις της κοινωνίας, εκτός κι αν σκόπιμα περιορίζονται σε μια στενή και μερική όψη⁵².

Συμφωνούμε με την άποψη του Iggers, ότι το χρέος του ιστορικού είναι η αναδόμηση του πραγματικού παρελθόντος και η ερμηνεία του⁵³, αλλά όμως είναι αναμφισβήτητο ότι δεν μπορούμε να δούμε την ιστορία παρά μόνο μέσα από κάποια σύγχρονη οπτική. Παραδείγματος χάρη, αισθανόμαστε ότι υπήρχαν εξελίξεις που δε βρίσκουμε στις πηγές και αφορούν στην κοινωνική βάση του επαρχιακού διοικητικού συστήματος και στη σχέση των εξελίξεων αυτών με την οργάνωση των μεγάλων εκστρατειών του δεκάτου αιώνα. Το πρόβλημα αυτό μπορούμε να το αντιμετωπίσουμε ως θέμα μεθοδολογικού χαρακτήρα. Πιο συγκεκριμένα, στο γνωστό πρόβλημα των «στρατιωτικών κτημάτων» σίγουρα υπήρχαν εξελίξεις και πριν τον δέκατο αιώνα, όπου το πρόβλημα διογκώθηκε και κατά συνέπεια προέκυψαν τα νομικά κείμενα που χρησιμοποιούμε σήμερα ως πηγές για να ερευνήσουμε την κοινωνική και οικονομική βάση του βυζαντινού στρατού. Τις εξελίξεις αυτές, ελλείψει πηγών, μπορεί να μην τις γνωρίζουμε, αλλά χρησιμοποιώντας τα στοιχεία που έχουμε μπορούμε να προβούμε σε υποθέσεις για ό,τι προηγήθηκε και οδήγησε στη δημιουργία αυτών των νομικών κειμένων τα οποία μάλλον είχαν «πυροσβεστική» χρησιμότητα. Ο όρος στρατιωτικά κτήματα αναφέρεται σε αρκετές πηγές του δεκάτου αιώνα. Κάποιοι ιστορικοί ισχυρίζονται ότι νωρίτερα τα κτήματα αυτά δεν υπήρχαν επειδή δεν τα συναντάμε στις πηγές. Η μέθοδος των *terminus post* και *ante quem* πολλές φορές είναι πολύ χρήσιμη στον ιστορικό, αλλά δεν μπορεί να αποτελεί το «ευαγγέλιο» μας. Έτσι, στη νεαρά του Λέοντος ΣΤ' που είναι αφιερωμένη στην «προτίμηση», ο όρος *προτίμησις* δεν συναντάται καθόλου. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι επειδή δε συναντάμε τον όρο, η νεαρά δεν αναφέρεται στο θεσμό, ή και ακόμη ότι ο θεσμός αυτός δεν προϋπήρχε.

⁵² Hobsbawm, σελ. 112

⁵³ Iggers, σελ. 11

Ο κάθε ιστορικός μπορεί να προσεγγίσει μια πηγή με διαφορετικό τρόπο, γεγονός που αποδεικνύεται από τότε που άρχισε η λεγόμενη «κριτική των πηγών». Με τους ιστορικούς των προηγούμενων δεκαετιών έχουμε τις ίδιες πηγές, αλλά προκύπτει διαφορετική θεώρηση των πραγμάτων. Διαβάζοντας το *Corpus Bonnaensae* δεν επιμένουμε στα πολιτικά, στρατιωτικά και θρησκευτικά γεγονότα, αλλά χρησιμοποιώντας ευρύτερες μεθοδολογικές γνώσεις, προσπαθούμε να εμβαθύνουμε στο τι πραγματικά συνέβαινε στην κοινωνία της εποχής. Έτσι, σύμφωνα με πηγές του ογδόου αιώνα γνωρίζουμε ότι οι *στρατιώται* είχαν εισόδημα που προερχόταν από τους *οίκους* τους. Σύμφωνα με πηγές του ενάτου και δεκάτου αιώνα τα εισοδήματά τους προερχόταν από τα *στρατιωτικά κτήματα*. Εμείς δεν μπορούμε να απορρίψουμε ότι τα *κτήματα* είναι η εξέλιξη των *οίκων* και να δεχτούμε ότι αποτελούν την καινοτομία ενός αυτοκράτορα του ενάτου αιώνα. Αν υπάρχει κάτι που χαρακτηρίζει τη βυζαντινή κοινωνία (όπως και οποιαδήποτε άλλη κοινωνία), αυτό είναι η εξέλιξη των θεσμών και των διοικητικών δομών.

Για να ερευνήσουμε σε βάθος την κοινωνική και οικονομική διάσταση των εκστρατειών του δεκάτου αιώνα, πρέπει να κατανοήσουμε τις κοινωνικές δομές ολόκληρης της μεσοβυζαντινής περιόδου. Κατά τον Eric Wolf στην ιστορία των ανθρώπινων κοινωνιών, έχουν εμφανιστεί τρία μοντέλα τρόπων παραγωγής. Το ένα από αυτά είναι ο «τρόπος του φόρου υποτέλειας» που απαρτίζεται από ένα σύνολο συστημάτων στα οποία ο φόρος αποσπάται από τους παραγωγούς με πολιτικά και στρατιωτικά μέσα, από συστήματα άκρως συγκεντρωτικά μέχρι συστήματα εξαιρετικά διασπαρμένης εξουσίας, συστήματα που ποικίλλουν στους τρόπους που συλλέγεται, κυκλοφορεί και μοιράζεται ο φόρος. Οι ευρύτερες περιοχές που συγκροτούνται από την πολιτική και εμπορική αλληλεπίδραση κοινωνιών του τρόπου του φόρου υποτέλειας, υποστηρίζει ο Wolf, αντιστοιχούν σε «πολιτισμούς» ή σε ζώνες ιδεολογίας μ' ένα κυρίαρχο μοντέλο κοσμικής τάξης, οι οποίες τείνουν να στρέφονται γύρω από μια ηγεμονική κοινωνία φόρου υποτέλειας, κεντρική σε κάθε ζώνη⁵⁴.

Συνεπώς, αναγκαστικά θα έρθουμε σε επαφή με δύο πολύπλοκα ζητήματα που αφορούν στο μοντέλο παραγωγής του «φόρου υποτέλειας» και απασχολούν τις τελευταίες δεκαετίες τους μελετητές της βυζαντινής ιστορίας: το ζήτημα του «θεματικού θεσμού», και το ζήτημα των «στρατιωτικών κτημάτων». Και τα δύο

⁵⁴ Hobsbawm, σελ. 215

αποτελούν πραγματικούς γρίφους για αρκετούς από τους σημαντικότερους βυζαντινολόγους που έχουν προσπαθήσει να τα ερμηνεύσουν. Κάποια από τα συμπεράσματά τους, κριτικά εξεταζόμενα, σε συνδυασμό με την απευθείας προσέγγιση των πηγών θα αποτελέσουν τις βάσεις της έρευνας μας.

Ο Le Goff πιστεύει ότι μια σημερινή αποτελεσματική ιστορική ανάλυση οφείλει να αναγνωρίζει την ύπαρξη του συμβολικού στους κόλπους κάθε ιστορικής πραγματικότητας (συμπεριλαμβανομένης και της οικονομικής) αλλά και να αντιπαραβάλλει τις ιστορικές αναπαραστάσεις με τις πραγματικότητες που αναπαρίστανται, τις οποίες και αντιλαμβάνεται ο ιστορικός δια μέσου των τεκμηρίων και άλλων μεθόδων. Για παράδειγμα, πρέπει να αντιπαραβάλλει την πολιτική ιδεολογία με την πρακτική και τα πολιτικά συμβάντα. Κάθε ιστορία οφείλει να είναι μια κοινωνική ιστορία⁵⁵. Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι η πολιτική ιστορία δεν είναι υποχρεωτικά ιστορία των γεγονότων και τίποτα δεν την υποχρεώνει να γίνει⁵⁶.

Έτσι, το γεγονός ότι η γεωγραφική, και σε μικρότερο βαθμό, η εθνική συνείδηση, είχαν αναπτυχθεί σε περιορισμένο βαθμό, σε ό,τι αφορά στη μεγάλη μάζα των επαρχιακών βυζαντινών πληθυσμών, δεν αναιρεί στο παραμικρό την αντικειμενική σημασία αυτών των παραγόντων στη διαμόρφωση τόσο του συσχετισμού δυνάμεων στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, όσο και των σχέσεών τις με τις ξένες δυνάμεις, της οποίας τα αποτελέσματα άγγιζαν πιο άμεσα, πιο έντονα και πιο βαθιά τους απλούς ανθρώπους⁵⁷.

⁵⁵ Le Goff, σελ. 19

⁵⁶ Braudel, σελ. 21

⁵⁷ Μπιμπίκου –Αντωνιάδη Ε., Βυζάντιο, μια ιστορική οντότητα, ενδιάμεση στο χώρο και στο χρόνο, σελ. 14-5

3. ΠΗΓΕΣ, ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΗΓΩΝ

Όταν άρχισαν οι μαζικές ανακαλύψεις των ιστορικών τεκμηρίων, δηλαδή των πηγών, πολλοί ιστορικοί πίστεψαν ότι μέσα στην αυθεντικότητά τους περικλειόταν όλη η αλήθεια, και εύκολα θα μπορούσαν, σχεδόν αυτόματα, να αποκαταστήσουν την αλυσίδα των γεγονότων⁵⁸. Όμως μετά την πάροδο τόσων ετών και τη διαπίστωση ότι η χρήση των πηγών συνέβαλε μεν στην εξέλιξη της ιστοριογραφίας, αλλά δεν έλυσε όλα τα προβλήματα της ιστορικής έρευνας, έχουμε περάσει στο επίπεδο της έντονης κριτικής των πηγών. Ο Le Goff πιστεύει ότι στις μέρες μας πρέπει πλέον να ασκείται κριτική στην έννοια του τεκμηρίου, το οποίο δεν συνιστά (πια) ένα ακατέργαστο υλικό, αντικειμενικό και αθώο, αλλά εκφράζει την εξουσία της κοινωνίας του παρελθόντος πάνω στη μνήμη και στο μέλλον⁵⁹.

Η έρευνα που απαιτείται για να ερευνηθεί σε βάθος η εξέλιξη της βυζαντινής κοινωνίας του 10^{ου} αι., είναι κάτι περισσότερο από απλά τεράστια και εξίσου πολύπλοκη. Υπάρχουν χιλιάδες σελίδες πηγών που αναφέρονται σ' αυτήν την περίοδο και θεωρητικά μπορούν να προσφέρουν πληροφορίες, κι άλλες τόσες σελίδες μελετών που εκφράζουν πολυδιάστατες απόψεις ερευνητών και είναι πλέον αδύνατο να αποτελέσουν αντικείμενο συγκριτικής ή παράλληλης θεώρησης από έναν μόνο ερευνητή. Οι πηγές για το θέμα αυτό είναι διαφόρων ειδών και διασκορπισμένες, γι' αυτό και υπάρχουν μεγάλες διαφορές που αντικατοπτρίζονται στους σύγχρονους μελετητές.

Η εποχή των μεγάλων εκστρατειών αναφέρεται στη χρονική περίοδο, κατά την οποία η βυζαντινή αυτοκρατορία δεν διαθέτει ακμάζουσες πόλεις στην ύπαιθρο. Δηλαδή, η κρατική οικονομική ευημερία δεν πρέπει να αναζητηθεί σε αστική οικονομική άνθηση, αλλά κυρίως στη φορολογική και στρατολογική βάση της βυζαντινής αγροτικής κοινωνίας. Όπως βέβαια είναι αναμενόμενο σε τέτοιες περιπτώσεις, οι χιλιάδες σελίδες πηγών αποδεικνύονται εξαιρετικά φειδωλές, όταν πρόκειται για γεγονότα που διαδραματίζονται όχι στις κορυφές της κοινωνίας, αλλά στη βάση της. Εξάιρεση αποτελούν τα αγιολογικά κείμενα, η εξέταση των οποίων όμως εμπεριέχει άλλους κινδύνους για τον ερευνητή. Σε καθαρά ποσοτικό επίπεδο, τα ιστορικά κείμενα της περιόδου υπερτερούν έναντι των άλλων πηγών. Όμως πολλές φορές για το ίδιο γεγονός μας παρέχουν αντιφατικές πληροφορίες, γεγονός που

⁵⁸ Braudel, σελ. 22

⁵⁹ Le Goff, σελ. 16-7

μπορεί να οφείλεται στην κρατική ή εκκλησιαστική προπαγάνδα της εποχής κατά την οποία γράφτηκε το έργο.

Ο Λουγγής⁶⁰ διακρίνει δύο κύριες τάσεις στη βυζαντινή ιστοριογραφία της μεσοβυζαντινής περιόδου: την τάση της απόλυτης οικουμενικότητας (που εκφράζει η πολιτική του Νικηφόρου Φωκά), και την τάση της περιορισμένης οικουμενικότητας (που εκφράζουν οι «Μακεδόνες» αυτοκράτορες), οι οποίες τάσεις αντίστοιχα, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και την ανίχνευση πολλών άλλων και ποικίλων σημαντικών προβλημάτων, όπως ο χρόνος που γράφτηκε κάθε ιστορικό κείμενο, η ακριβής αποτύπωση της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής κάθε φορά, η πολιτική πάλι στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, και πολλά ακόμη θέματα. Οι ιστοριογραφικές τάσεις της απόλυτης ή περιορισμένης οικουμενικότητας, εκφράζουν, κατά το Λουγγή⁶¹, τις αντιλήψεις τους σχετικά με τη θέση της αυτοκρατορίας στον κόσμο: η βυζαντινή αυτοκρατορία του 10^{ου} αι., είναι αποτέλεσμα της οικουμενικής τάσης με θεϊκή πρωτοβουλία ή, αντίθετα, μόρφωμα της πολιτικής του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου, που αποφάσισαν τη μεταφορά του κράτους στην Ανατολή. Το ότι η ιδεολογική σύλληψη της Μακεδονικής δυναστείας μας φαίνεται σήμερα πιο ρεαλιστική, δε σημαίνει και ότι οι ιδεολογικοί φορείς της αριστοκρατικής αντιπολίτευσης ήταν ανεδαφικοί ή ουτοπικοί. Απλά, με το συναίσθημα της ανερχόμενης δύναμης, επιζητούσαν την αυτοκρατορική εξουσία που δεν μπορούσε παρά να είναι παγκόσμια.

Για το 10^ο αι. η μοναδική ιστορία που μιμείται το κλασικό πρότυπο, χωρισμένη σε βιβλία και κεφάλαια, με την παραδοσιακή περιγραφικότητα στις λεπτομέρειες, είναι αυτή του Λέοντος Διακόνου. Σύμφωνα με τον Λουγγή⁶² μιμείται την ιστορία του Αγαθία, ένα έργο του 6^{ου} αι., που περιγράφει μια εποχή απόλυτης οικουμενικότητας της αυτοκρατορίας. Το είδος αυτό, για τέσσερις περίπου αιώνες, φαίνεται πως έχει εξαφανιστεί. Όμως η μίμηση του Αγαθία από τον Λέοντα Διάκονο την εποχή της μέγιστης προσπάθειας για εδαφική εξάπλωση δεν μπορεί να είναι τυχαία. Για τον Αγαθία, ο Ιουστινιανός που έφτασε ως την Ισπανία, ήταν ο μόνος από τους βασιλείς που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «*αυτοκράτωρ Ρωμαίων ονόματι και πράγματι*»⁶³. Ο Διάκονος πιστεύει ότι αν δεν είχε πεθάνει ο Νικηφόρος Φωκάς, τίποτα δεν θα εμπόδιζε τους Ρωμαίους να φτάσουν «*τὰ ὅρια τῆς σφῶν ἐπικρατείας πρὸς*

⁶⁰ Λουγγής, *Ιδεολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας*, σελ. 8

⁶¹ *ό.π.*, σελ. 130

⁶² *ό.π.*, σελ. 109-110

⁶³ *ό.π.*, σελ. 110, πρμπ. 120

άνισχοντα ἥλιον κατὰ τὴν Ἰνδικὴν, καὶ αὐθις ἐπὶ δυόμενον πρὸς αὐτὰ τῆς οἰκουμένης τὰ τέρματα»⁶⁴. Ο Λέων Διάκονος είναι ο πιο ευνοϊκά προσκείμενος στο Φωκά ιστορικός της περιόδου και ο μεγαλύτερος υμνητής των στρατιωτικών του επιτευγμάτων. Παρόλο που το κατακτητικό έργο του Τζιμισκή ήταν εφάμιλλο του προκατόχου του, πουθενά δεν αναφέρεται σ' αυτόν με μεγαλειώδεις χαρακτηρισμούς. Αντίθετα, επιμένει ότι αν δεν είχε πεθάνει ο Φωκάς, η ρωμαϊκή ισχύς θα έφτανε σε τέτοιο μεγαλείο, στο οποίο δεν είχε φτάσει σε οποιαδήποτε άλλη εποχή.

Αντίθετα, ο Σκυλίτζης είναι ευνοϊκός απέναντι στον Τζιμισκή, αφού αφενός ακολούθησε την πολιτική περιορισμένης οικουμενικότητας στα πρότυπα της Μακεδονικής δυναστείας, και αφετέρου δεν παραγκώνισε τους εκπροσώπους της από την εξουσία, αφού φρόντισε να αποδώσει στους δύο γιους του Ρωμανού Β' τον αυτοκρατορικό θρόνο (Λουγγής, σελ. 145-6).

Περνώντας σε πιο «περιγραφική» εξέταση, διαπιστώνουμε ότι όλοι οι βυζαντινοί ιστορικοί θριαμβολογούν για μια λαμπρή νίκη ή σημειώνουν με θλίψη την ήττα του βυζαντινού στρατού, προσπαθούν να αποδώσουν και στον ανθρώπινο – εκτός από το θεϊκό – παράγοντα και των γενικότερων συνθηκών – μερίδιο της ευθύνης για το αποτέλεσμα μιας αναμέτρησης με τον εχθρό, αλλά και να καταγράψουν λεπτομέρειες που προφανώς θεωρούν σημαντικές, αν και δεν έχουν πάντοτε ιδιαίτερες επιπτώσεις στην τελική έκβαση μιας εκστρατείας. Επίσης, κρίνουν τη δυνατότητα καλής επιδόσεως ενός εκστρατευτικού σώματος στον πόλεμο, που εξαρτάται από την προετοιμασία της εκστρατείας και την ικανότητα των απλών στρατιωτών, αλλά κυρίως από τα προσόντα του επικεφαλής των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Δηλαδή συνήθως επιμένουν στο ρόλο που διαδραματίζουν οι «επώνυμοι», και πολύ σπάνια, μόνο όταν πρόκειται για κάποιο εξαιρετικό ανδραγάθημα, αναφέρονται σε κάποιον απλό στρατιώτη. Το γεγονός αυτό δυσκολεύει ακόμη περισσότερο την έρευνά μας, η οποία φυσικά και δεν μπορεί να περιοριστεί στη συμμετοχή της αριστοκρατίας, πολιτικής και στρατιωτικής, στην οργάνωση και διεξαγωγή μιας εκστρατείας.

Η «Άλωσις της Θεσσαλονίκης» του Καμινιάτη μας δίνει με τρόπο σχεδόν κινηματογραφικό τις προετοιμασίες του πληθυσμού μιας πόλης που επρόκειτο να δεχτεί αραβική επίθεση, αλλά και επακόλουθα της κατάκτησης της πόλης από τους επιτιθέμενους. Η πηγή αποκτά μεγαλύτερη αξία αν λάβουμε υπ' όψη ότι Βυζαντινοί

⁶⁴Λέων Δ., P.G. 107, E', 8

και Άραβες ακολουθούσαν παρόμοιες μεθόδους στις στρατιωτικές επιχειρήσεις αυτής της περιόδου. Ο Kazhdan υποστηρίζει ότι το κείμενο στη μορφή που διασώζεται, αποτελεί ουσιαστικά δημιουργία του 13^{ου} ή 14^{ου} αι., ή μεταγενέστερη ανάπλαση της αρχικής ιστορίας του Καμινιάτη, κάτι που φυσικά δεν είναι απίθανο, αφού γνωρίζουμε ότι κατά τους βυζαντινούς αιώνες, συχνά παλαιότερο υλικό αναπλάθεται με τη χρήση διαφορετικής γλώσσας και με ορισμένες μεταγενέστερες προσθήκες⁶⁵. Άσχετα όμως με αυτήν την άποψη, οι πληροφορίες που παρέχονται από το κείμενο του Καμινιάτη είναι πολύ σημαντικές για την έρευνά μας.

Τα «*Τακτικά*», δηλαδή οι κατάλογοι των πρωτοκαθεδριών, αποτελούν μια χρησιμότερη πηγή, όχι μόνο για τη μελέτη της οργάνωσης του κράτους και της κοινωνίας του Βυζαντίου, αλλά και για την αντίληψη της αρχής της κεντρικής εξουσίας αλλά και των επιμέρους εξουσιών. Διακρίνονται σε στρατιωτικά τακτικά, σε εκκλησιαστικά, σε τακτικά των τίτλων, των πόλεων.

Τα «*Στρατηγικά Τακτικά*», που είναι πρακτικά κείμενα – εγχειρίδια οδηγιών για τη διοίκηση του στρατού και απευθύνονται σε στρατιωτικούς, συμπληρώνουν τις γνώσεις μας για τις εκστρατείες του 10^{ου} αιώνα, παρέχοντας περισσότερες λεπτομέρειες για τη διαχείριση ενός εκστρατευτικού σώματος μετά την αναχώρησή του.

Όταν το Βυζάντιο μετά το 863 άρχισε την αντεπίθεση, η κρατική ηγεσία φαίνεται πως ανέτρεξε σε στρατιωτικά εγχειρίδια της ύστερης αρχαιότητας (του 6^{ου}-7^{ου} αιώνα) για καθοδήγηση σχετικά με τη στρατηγική που επεδίωκε νίκες μέσω παραταγμένων στρατιωτικών δυνάμεων. Η παραγωγή τέτοιου είδους κειμένων είναι σχεδόν ανύπαρκτη τόσο στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα (7^ο – 9^ο αι.), όσο και μετά το τέλος του 10^{ου} αι., ή τουλάχιστον δεν έχουν διασωθεί μέχρι σήμερα τέτοια κείμενα⁶⁶. Εάν σκεφτεί κανείς ότι οι περίοδοι κατά τις οποίες φαίνεται να αναπτύσσεται η συγγραφή τέτοιων κειμένων συμπίπτουν χρονικά με τις συνεχείς – και κυρίως νικηφόρες – εκστρατείες κατά των Περσών και των Αράβων, βγαίνει το συμπέρασμα ότι εκστρατείες και παραγωγή «*Στρατηγικών Τακτικών*» σίγουρα συνδέονται. Κάποιες φορές τα στρατηγικά κείμενα χαρακτηρίζονται από τη μίμηση παλαιότερων έργων του ίδιου είδους. Το χαρακτηριστικότερο, σύμφωνα με τον Dain, παράδειγμα είναι το εξής: ο Νικηφόρος Ουρανός, που ηγήθηκε σε επιτυχία για τους

⁶⁵ Kazhdan A. P., Some questions addressed to the scholars who believe in authenticity of Kameniates' "Capture of Thessalonica", σελ. 301-314

⁶⁶ Από τον Dain, στο "Strategistes..." στις σελ. 340-374 τα σωζόμενα στρατηγικά εγχειρίδια είναι χωρισμένα με βάση το χρονικό άξονα συγγραφής τους.

Βυζαντινούς εκστρατεία στο Σπερχειό ποταμό το 996, στο στρατιωτικό εγχειρίδιο που συνέγραψε, εκεί όπου πραγματεύεται τον τρόπο με τον οποίο το εκστρατευτικό σώμα πρέπει να διαβεί έναν ποταμό, αντί να χρησιμοποιήσει την προσωπική του πείρα, προτιμάει να αντλήσει πληροφορίες από έργα προγενέστερων συγγραφέων⁶⁷.

Στα «*Τακτικά*» του Λέοντος ΣΤ΄ αναπαράγονται κεφάλαια του «*Στρατηγικού του Μαυρικού*», εγχειριδίου που συντάχθηκε στα τέλη του 6^{ου} αι. Η Αρβελέρ βλέπει στο έργο αυτό «ένα υπέροχο πατριωτικό μανιφέστο, που αποτελεί στην πραγματικότητα, το εγχειρίδιο των εθνικών βυζαντινών αξιών»⁶⁸. Επίσης πιστεύει ότι ο «βυζαντινός εθνικισμός» που απορρέει από χωρίο των «*Τακτικών*» που παραθέτει, γεννήθηκε για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των Αράβων, και είναι η απάντηση στον ιερό πόλεμο του Ισλάμ⁶⁹. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τα «*Τακτικά*» του Λέοντος ΣΤ΄, πολύ δύσκολο για τον ιστορικό έργο, γιατί υπάρχουν ασαφή κεφάλαια που αναφέρονται αφενός στις εκστρατείες του Μεγάλου Αλεξάνδρου, και αφετέρου στις εκστρατείες του 10^{ου} αι. Βέβαια, στη συνέχεια του 10^{ου} αι., ακολούθησε σειρά στρατιωτικών εγχειριδίων που αντιστοιχούσαν στις νέες ανάγκες της περιόδου.

Ο τίτλος του έργου «*Περί παραδρομής πολέμου*» (*De velitatione bellica*) φέρει το όνομα του Νικηφόρου Φωκά (*Περί παραδρομής του κυρού Νικηφόρου του βασιλέως*). Όμως σύμφωνα με τον Dagron⁷⁰ ο αυτοκράτορας ήταν μεν ο εμπνευστής του, αλλά εμπιστεύθηκε σε κάποιον άλλο αξιωματικό τις σκέψεις και τις ενθυμήσεις του και ανέθεσε σ' αυτόν την τελική σύνταξη του κειμένου, η οποία έγινε μετά το θάνατό του το 969, πιθανόν και μετά το θάνατο του Τζιμισκή το 976. Το έργο αποτελεί στην ουσία ένα εγχειρίδιο βυζαντινής πολεμολογίας, και συνοδεύεται από πολύ εμπεριστατωμένο σχολιασμό του Dagron για την μελέτη των αντιλήψεων που αφορούν στον πόλεμο. Το ίδιο υποστηρίζει ο Dagron για την αυθεντικότητα του άλλου κειμένου του κώδικα Laurentianus LV-4, του: «*Στρατηγική έκθεσις και σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότης*» (*Praecepta militaria*) καθώς και ορισμένων κεφαλαίων «*εκ των Τακτικών Νικηφόρου του Ουρανού*» που έχουν εκδοθεί και σχολιαστεί από τον McGeer.

Μέσα στα πολλά έργα που αποδίδονται στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ βρίσκουμε αποσπασματικές πληροφορίες που συνδράμουν στην έρευνα σχετικά με

⁶⁷ Dain A., *Les strategistes Byzantins*, σελ. 318

⁶⁸ Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία*, σελ. 40

⁶⁹ ό.π., σελ. 40

⁷⁰ *De velitatione*, σελ. 162-5

τις εκστρατείες του δεκάτου αιώνα. Στο έργο του «*De administrando imperio*» διακρίνονται και αντιπαρατίθενται δύο μεγάλες ομάδες εθνών: εκείνα τα έθνη που ποτέ δε βρέθηκαν μέσα στα σύνορα της αυτοκρατορίας και, από την άλλη πλευρά, οι χώρες και τα έθνη που, σε διάφορες εποχές ως το 10^ο αι., αποτέλεσαν τμήματα της αυτοκρατορίας⁷¹. Αυτή η θεώρηση μας βοηθάει να κατανοήσουμε τους στόχους της επεκτατικής πολιτικής της περιόδου που εξετάζουμε.

Είναι ευτυχές γεγονός ότι διασώζεται ένα άλλο έργο του Πορφυρογέννητου που ίσως είναι συμπίλημα κειμένων και δια φωτίζει αρκετά σημεία σχετικά με τις εκστρατείες του 10^{ου} αι. Το κείμενο αυτό, που ενσωματώνει πληροφορίες από τη διάρκεια της βασιλείας του Βασιλείου Α΄ έως και τα μέσα του 10^{ου} αιώνα, είναι το «*De Cerimoniis aulae Byzantinae*», αλλά χρησιμοποιείται και ο ελληνικός του τίτλος «*Εκθεσις της βασιλείου τάξεως*» που μάλλον του αποδόθηκε αργότερα. Χωρίζεται σε τρία κείμενα, από τα οποία τα δύο πρώτα αποδίδονται στον μάγιστρο Λέοντα Κατακύλα. Το τρίτο κείμενο είναι μια ομάδα εγγράφων που προέρχονται από το «*στρατιωτικόν λογοθέσιον*» και αναφέρονται σε εκστρατείες στην Ιταλία και την Κρήτη από το 911 έως και το 949⁷².

Για την πρώτη εκστρατεία στην Κρήτη επί Λέοντος ΣΤ΄, τα στοιχεία βρίσκονται στο De Cer⁷³, για τη δεύτερη επί Κωνσταντίνου Ζ΄ στο ίδιο χωρίο του De Cer⁷⁴ και για την τρίτη επί Κωνσταντίνου Ζ΄ πάλι στο De Cer⁷⁵. Αναφέρονται λεπτομέρειες βασιμμένες στα κρατικά έγγραφα για το έμπυχο δυναμικό του στρατού και του στόλου, και για τον εφοδιασμό του με τρόφιμα, τη μισθοδοσία, και για τον εξοπλισμό, από μικρά αντικείμενα και όπλα, έως και τις πολιορκητικές μηχανές. Οι πληροφορίες για τις προπαρασκευές των εκστρατειών αυτών είναι οι πληρέστερες που αφορούν στην οργάνωση εκστρατευτικών σωμάτων, καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής ιστορίας και που σώζονται σήμερα, και φυσικά αποτελούν πολύτιμο εργαλείο για την έρευνά μας. Χρησιμοποιώντας αυτά τα στοιχεία μπορούμε να αντλήσουμε συμπεράσματα για όλες τις εκστρατείες της περιόδου, και κυρίως για την εκστρατεία του Φωκά για την κατάκτηση της Κρήτης, που επακολούθησε μετά από μικρό χρονικό διάστημα.

⁷¹ Λουγγής, DAI, σελ. 35-6

⁷² Constantinae Porphyrogenitus, *Three Treatises*, (Εισαγωγή)

⁷³ De Cer, 651-60

⁷⁴ ό.π., 651-60

⁷⁵ ό.π., 664-679

Για την εκστρατεία στην Κρήτη από το Νικηφόρου Φωκά, πολύ λεπτομερής περιγραφή υπάρχει στο 6ο βιβλίο των Συνεχιστών του Θεοφάνη, όπου μας ενδιαφέρουν οι πληροφορίες για τον αριθμό των ναυτικών και στρατιωτικών δυνάμεων. Περιληπτικά αναφέρονται τα γεγονότα τα σχετικά με τη συγκεκριμένη εκστρατεία στο έργο του Ατταλειάτη. Ο Λέων Δ΄ δεν επιμένει σε στοιχεία σχετικά με την προετοιμασία της εκστρατείας της. Ο Σκυλίτζης, γράφοντας στα τέλη του 11ου αιώνα, φαίνεται ότι βασίστηκε στον Λέων Δ΄, και σε κάποια άλλη-άγνωστη σε μας-πηγή. Σ' αυτόν πρέπει κυρίως να βασίστηκαν οι Κεδρηνός και Ζωναράς, που πρέπει να έγραψαν στις αρχές του 12ου αιώνα. Οι Αραβικές πηγές που παραδίδει ο Vasiliev αναφέρονται ως το 959. Ο ελληνικής καταγωγής Yarpuz⁷⁶ δίνει στοιχεία για τον αριθμό των εκστρατευτικών δυνάμεων του Φωκά. Σημαντική πηγή που να χρησιμοποιούμε με ιδιαίτερη προσοχή είναι το ποίημα του Θεοδοσίου Δ΄ «*Άλωσις της Κρήτης*». Γράφτηκε λίγο μετά την εκστρατεία και επρόκειτο να διαβαστεί μπροστά στο Φωκά αλλά και σε άλλους αξιωματούχους του εκστρατευτικού σώματος⁷⁷. Παρέχει πληροφορίες για τον αριθμό του στρατιωτών⁷⁸

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον για την έρευνά μας είναι η δυνατότητα που δίνει το «*Στρατηγικόν*» του Κεκαυμένου να κατανοηθεί ο τρόπος με τον οποίο αυτοπροσδιορίζεται ένας Βυζαντινός. Τι είναι αυτό δηλαδή που τον κάνει να αισθάνεται «*Ρωμαίος*». Διαπιστώνουμε έτσι ότι αυτό που εμείς σήμερα ονομάζουμε εθνική συνείδηση, προσδιοριζόταν με εντελώς διαφορετικά κριτήρια, αφού δεν είχε καμία σχέση με τη «φυλετική» καταγωγή. Ρωμαίος θεωρείται κάποιος, αν πληροί δύο βασικές προϋποθέσεις: αν είναι, πρώτον, χριστιανός, και δεύτερον, μέσα στην επικράτεια (και στην υπηρεσία) της αυτοκρατορίας. Μέσα από τις περιγραφές του Κεκαυμένου⁷⁹ φαίνεται ότι υπάρχει κάποιας μορφής κοινωνική κινητικότητα, τουλάχιστον ανοδική. Αυτός στον οποίο απευθύνεται σ' αυτό το χωρίο, προέρχεται από «μεσαία» στρώματα και αντιμετωπίζεται η πιθανότητα ο αυτοκράτορας να του αναθέσει κάποιο πολύ υψηλό αξίωμα, και μέσω αυτού να ασκείται η αυτοκρατορική εξουσία. Ο Κεκαυμένος αναφέρει ότι με τρεις τρόπους μπορεί να βρεθεί κάποιος τόσο ψηλά: με αρετή, με προσπάθεια ή χωρίς να το αξίζει. Αρκετά επίσης, χωρία του «*Στρατηγικού*» δια φωτίζουν πτυχές της βυζαντινής κοινωνίας του δεκάτου αιώνα.

⁷⁶ Παναγιωτάκης, *Θεοδόσιος ο Διάκονος*, σελ. 41, πρμπ. 122

⁷⁷ ό.π., σελ. 43

⁷⁸ ό.π., (Κείμενο) Α 146, 177, 190, Β 102, 103, Δ38

⁷⁹ Κεκαυμένος, 3, 35-7

Σχετικά με τα αγιολογικά κείμενα, Ο Krumbacher έχει υποστηρίξει ότι για τους συγγραφείς τους η πραγματικότητα χρησιμεύει μόνο σαν ένδυμα ιδεών και ηθικών εντολών ώστε να εντυπωσιαστούν οι αναγνώστες⁸⁰. Αν αυτή η θέση ίσχυε, θα καθιστούσε τα αγιολογικά κείμενα εντελώς αναξιόπιστα ως πηγές όχι μόνο περιγραφικής, αλλά και κοινωνικής ιστορίας. Αντίθετα, η Κιουσοπούλου⁸¹ υποδεικνύει τη χρησιμότητα των αγιολογικών κειμένων στην έρευνα της κοινωνικής ιστορίας του Βυζαντίου. Πρόκειται για έργα τα οποία αφενός συμπεριλαμβάνουν στοιχεία της κοινωνίας μέσα στην οποία παράγονται, στο επίπεδο των συλλογικών νοοτροπιών, και, αφετέρου, ο μεγάλος αριθμός των αγιολογικών κειμένων που σώζονται εξασφαλίζει ένα αντιπροσωπευτικό ποσοτικά δείγμα για τη συγκριτική τους εξέταση. Εκτός από την αγιοσύνη ως κοινωνικό φαινόμενο που μπορεί να αναλύσει ο ερευνητής, τα αγιολογικά κείμενα παρέχουν πληροφορίες για την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, τις οποίες, αν φιλτράρουμε με μεγάλη προσοχή, μπορούμε να συνδυάσουμε με άλλου είδους πηγές και να καταλήξουμε σε συμπεράσματα για κοινωνικά φαινόμενα που διαφορετικά δεν θα μπορούσαν να ερευνηθούν σε βάθος, όπως είναι η καταγραφή του επαρχιακού πληθυσμού στους στρατιωτικούς καταλόγους, και τι αυτό σήμαινε για την κοινωνική και οικονομική κατάσταση του ανθρώπου του 10ου αιώνα.

Παρόλο που πρόκειται για κείμενα που είναι γραμμένα με αποκλειστικό σκοπό να προπαγανδίσουν, η Κιουσοπούλου⁸² σωστά επισημαίνει ότι τα κείμενα αυτά ανακαλούν μοντέλα και συστήματα αναπαραστάσεων που η ίδια η βυζαντινή κοινωνία είχε διαμορφώσει, που η Εκκλησία τα χρησιμοποίησε και που είναι ερευνητέο ως ποιον βαθμό εντέλει επηρέασε. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο, επειδή η εξέταση των αγιολογικών κειμένων (αλλά και της βιβλιογραφίας που έχει προκύψει από τις έρευνες άλλων ιστορικών) θα απαιτούσε πολύ λεπτομερέστερη (και ποσοτικότερη) έρευνα, συνειδητά δεν χρησιμοποιήθηκαν στην ανάλυση του θέματος. Πάντως, αν η έρευνα του συγκεκριμένου θέματος μελλοντικά προχωρήσει, η χρησιμοποίηση των πληροφοριών που προσφέρουν τα αγιολογικά κείμενα κρίνεται απαραίτητη.

Μια σημαντική κατηγορία πηγών που βοηθούν στην ανάλυση και ερμηνεία των γεγονότων του 10^{ου} αι., είναι οι σωζόμενες επιστολές, και κυρίως αυτές που

⁸⁰ Krumbacher, *Η Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, Α', σελ. 191

⁸¹ Κιουσοπούλου, *Η Μικρά Ασία στα αγιολογικά κείμενα*, σελ. 164

⁸² Κιουσοπούλου, *Χρόνος και ηλικίες στη Βυζαντινή Κοινωνία*, σελ. 45

συμπεριέλαβε στην έρευνά της η Κόλια – Δερμιτζάκη⁸³, τόσο οι υπηρεσιακές, όσο και οι ιδιωτικές. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι επιστολές του πατριάρχη Νικολάου Α΄ Μυστικού (και του αξιωματούχου Λέοντος Χοιροσφάκτη), που απευθυνόταν στο βούλγαρο ηγεμόνα Συμεών, και μας αποδίδουν μια εικόνα των συνεπειών που είχε ο μακροχρόνιος πόλεμος και για τα δύο εμπόλεμα μέρη. Το ίδιο συμβαίνει και με τις επιστολές που απευθυνόμενες σε Άραβες ηγέτες, που αποβλέπουν στη σύναψη ειρηνικής συμφωνίας ή στην ανταλλαγή αιχμαλώτων. Από τις ιδιωτικές επιστολές μπορούμε να επιλέξουμε αυτή του Λέοντος Χοιροσφάκτη προς τον Λέοντα ΣΤ΄ (με σημαντικές ειδήσεις για το σκοπό και τα τελικά αποτελέσματα της διετούς πρεσβείας προς τους Άραβες κατά τα έτη 904-906, η οποία απέβλεπε στην απελευθέρωση των αιχμαλώτων από την άλωση της Θεσσαλονίκης και τη σύναψη ανακωχής).

⁸³Κόλια – Δερμιτζάκη, *Ο Βυζαντινός «ιερός πόλεμος»*, σελ. 216-17

4. ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ

4.1. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ –ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

4.1.α. ΤΑ «ΘΕΜΑΤΑ» ΚΑΙ Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΟΥΣ

Γενικά, φαίνεται ότι η Κωνσταντινούπολη σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, ήταν ο τόπος που τελούνταν οι θρίαμβοι μετά από μια επιτυχημένη εκστρατεία, αλλά όχι τόπος στρατολόγησης ή συγκέντρωσης και αναχώρησης του στρατού και του στόλου όπως παλαιότερα, π.χ. στις εκστρατείες της εποχής του Ιουστινιανού. Κι αυτό συνέβαινε μάλλον για πρακτικούς λόγους τον δέκατο αιώνα. Στις εκστρατείες προς τη Μέση Ανατολή ξεκινούσαν από τα χερσαία μικρασιατικά θέματα, οι βαλκανικές ξεκινούσαν από τη σημερινή ανατολική Θράκη και οι ναυτικές εκστρατείες προς Κρήτη και Ιταλία ξεκινούσαν από τα μικρασιατικά παράλια. Κατά περίπτωση δηλαδή, ανάλογα με τους εκάστοτε θεματικούς στρατούς που συμμετείχαν στην κάθε εκστρατεία. Ο στόλος που υπήρχε στην Κωνσταντινούπολη φαίνεται ότι χρησίμευε για την άμυνα σε μια ενδεχόμενη απρόβλεπτη επιδρομή, ή για τον εντυπωσιασμό των αντιπάλων, όπως στην περίπτωση που περιγράφει ο Σκυλίτζης: ο Ρωμανός Α΄ χρησιμοποίησε το βασιλικόν πλώμιον για να εντυπωσιάσει τον Συμεών έτσι ώστε να τον αποτρέψει από το να επιτεθεί στην πρωτεύουσα⁸⁴.

Ο λόγος του παροπλισμού της πρωτεύουσας είναι προφανής: η οργανωτική διάρθρωση του κράτους σε ενιαίες διοικητικές-φορολογικές-στρατολογικές περιοχές, τα θέματα. Τα θέματα συνδέονται άμεσα με τη δημιουργία του θεματικού στρατού, που ήταν άλλωστε η απαρχή της δημιουργίας του συστήματος. Δίπλα στο κύριο στρατιωτικό σώμα της αυτοκρατορίας, τα τάγματα, που ήταν στρατός μισθοφόρων, αναπτύσσεται ο στρατός των θεμάτων, δηλαδή ένα είδος εθνικού στρατού αγροτών, οι οποίοι παρέχουν στρατιωτική υπηρεσία, με αντάλλαγμα την κατοχή καλλιεργήσιμης γης και ορισμένα φορολογικά προνόμια. Το σύστημα, στην αρχή της δημιουργίας του, προφανώς είχε σαν στόχο να συνδράμει στην όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματική και οργανωμένη άμυνα, απέναντι στην αραβική εξάπλωση, και μάλλον ήταν αυτό ακριβώς το σύστημα η μόνη περίπτωση να επιβιώσει η αυτοκρατορία. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς τον τρόπο με τον οποίο δημιουργήθηκε το σύστημα, και μάλλον δεν πρέπει να ήταν ενιαίος γεωγραφικά. Οι διαδικασίες που

⁸⁴ Σκυλίτζης, σελ. 219-20

ακολουθούνταν από περιοχή σε περιοχή, σίγουρα διέφεραν. Μία περίπτωση ήταν, όταν κάποιος οικειοθελώς ή κατόπιν επιβολής, αποφάσιζαν να εγγράψουν ολόκληρη ή μέρος της περιουσίας τους στους στρατιωτικούς καταλόγους, να μετατραπούν σε «στρατιώται», και τα κτήματά τους από «πολιτικοί οίκοι», να γίνουν «στρατιωτικοί οίκοι». Άλλη περίπτωση ήταν το κράτος να παραχωρήσει κτήματα, δηλαδή «στρατιωτικό οίκο» σε κάποιον που ως τότε δεν είχε, ή είχε λίγα, καθώς και φορολογικές απαλλαγές, προκειμένου αυτός στο εξής να είναι «στρατιώτης», δηλαδή όποτε του ζητηθεί, να παρέχει στρατιωτική υπηρεσία. Και στις δύο περιπτώσεις, τα στρατιωτικά κτήματα αποτελούσαν ιδιοκτησίες υπό όρους, τις «στρατείες». Οι αγρότες μπορούσαν να κατέχουν ολόκληρη ή μέρος μιας τέτοιας ιδιοκτησίας. Ο κάτοχος μιας ολόκληρης «στρατείας» είχε την υποχρέωση να παρέχει στρατιωτικές υπηρεσίες είτε ο ίδιος προσωπικά, είτε μέσω κάποιου άλλου μέλους της οικογένειάς του, παρουσιαζόμενος με τον οπλισμό του, για να πάρει μέρος στις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Αυτά αντικατοπτρίζουν τη λειτουργία των στρατιωτικών κτημάτων την περίοδο που το βυζαντινό κράτος βρισκόταν σε θέση άμυνας. Όταν πέρασε στην επίθεση, το σύστημα, όπως είναι φυσικό, εξελίχτηκε.

Στο θεματικό θεσμό η Αρβελέρ διακρίνει τη δημιουργία εθνικού στρατού επιφορτισμένου με την άμυνα της περιοχής από την οποία προέρχεται, σε συνδυασμό με την εγκατάλειψη των πολυδάπανων και αβέβαιων για την πίστη τους μισθοφορικών στρατών. Όμως, η Αρβελέρ παραβλέπει την εξέλιξη του θεσμού και τις αλλαγές που επήλθαν με την πάροδο του χρόνου, και το πέρασμα των βυζαντινών στην αντεπίθεση. Υποστηρίζει ότι ο «εθνικός» θεματικός στρατός εμπνέεται από αξίες διαφορετικές από εκείνες που επικρατούσαν στους μισθοφόρους, ότι αποτελείται από πολίτες όλων των κοινωνικών τάξεων που δεν έλκονταν καθόλου από το κέρδος. Υποστηρίζει ότι δεν γίνεται συζήτηση για διεκδικήσεις των στρατιωτών που αφορούν την πληρωμή και την φορολογία των αποδοχών τους. Επίσης ισχυρίζεται, ότι αυτού του είδους ο στρατός δεν υπηρετεί την επεκτατική πολιτική, αλλά διεξάγει τον αγώνα για τη σωτηρία της πατρίδας του⁸⁵.

Η στρατικοποίηση της κοινωνίας που προέρχεται από την εφαρμογή του θεματικού θεσμού φαίνεται ιδιαίτερα στη μορφή που αποκτούν αυτή την περίοδο οι βυζαντινές πόλεις, εκτός από την Κωνσταντινούπολη. Είναι φυσικά ή τεχνητά οχυρωμένες και χρησιμεύουν σαν καταφύγια των αγροτικών πληθυσμών της

⁸⁵ Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία*, σελ. 38-9

ευρύτερης περιοχής γύρω τους, στεγάζουν μόνιμα περισσότερο ή λιγότερο σημαντικές στρατιωτικές μονάδες, χαρακτηρίζονται σαν «κάστρα» κι έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι αυτός ο όρος αντικαθιστά προοδευτικά τον όρο *πόλις*. Το σύστημα των θεμάτων εκφράζει την επικράτηση των στρατιωτικών στον κρατικό μηχανισμό⁸⁶.

Ο Λέων Στ' στα «Τακτικά» του, που έχουν την ισχύ νόμου, ορίζει ότι οι θέσεις των στρατηγών και των ανώτερων αξιωματικών πρέπει να δίνονται σε πλούσιους και ευγενείς: *«προχειρίζεσθω μεν στρατηγός αγαθός, ευγενής, πλούσιος», και προσθέτει πρέπει να είναι «ευπορωτάτοι και ευγενείς κατά γένος»*. Με αυτόν τον τρόπο επιβεβαιώνεται ότι οι οικονομικά ισχυρές ομάδες, είτε εξαιτίας της καταγωγής τους, είτε εξαιτίας της εισόδου στην κρατική ιεραρχία, αποτελούν ένα είδος αριστοκρατίας. Η ομάδα αυτή στελεχώνει κατ' αποκλειστικότητα τις υψηλές θέσεις στη διοίκηση, στο στρατό, και στην εκκλησία. Σχηματίζεται έτσι ένας κύκλος, όπου η οικονομική δύναμη φέρνει την κοινωνική και πολιτική ισχύ και είναι αδύνατο να δίνει διάκριση μεταξύ οικονομικών και κοινωνικών κριτηρίων που χαρακτηρίζουν την τάξη αυτή. Όμως, εξετάζοντας μεταγενέστερες πηγές από τον Λέοντα και τη σχετική βιβλιογραφία, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η επαρχία προσφέρει διαμέσου του θεματικού στρατού ανάδειξη σε ανθρώπους που δε χρειάζεται να επηρεάσουν τις πολιτικές εξελίξεις πηγαίνοντας στην Κωνσταντινούπολη⁸⁷. Εμφανίζεται δηλαδή μια τάση για ανοδική κοινωνική κινητικότητα κατά την χρονική περίοδο των μεγάλων επεκτατικών εκστρατειών, που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στο ρόλο που είχαν στο στράτευμα (και στο οικονομικά οφέλη που αποκόμιζαν από αυτό το ρόλο) κάποιοι άνθρωποι, οι οποίοι ως τότε δεν είχαν καμία πολιτική εξουσία.

Ο αγροτικός πληθυσμός των θεμάτων διαιρείται στους κατόχους μικρής ή μεσαίας ιδιοκτησίας, στους στρατιώτες, και στους εξαρτημένους ακτήμονες καλλιεργητές (που διαφέρουν από τους δυτικούς *serfs* γιατί έχουν εμπράγματα δικαιώματα στη γη και στην παραγωγή). Αυτές οι τέσσερις κατηγορίες συνθέτουν τη μικτή αγροτική κοινότητα:

⁸⁶ Harvey, σελ. 36-7

⁸⁷ MA, σελ. 52

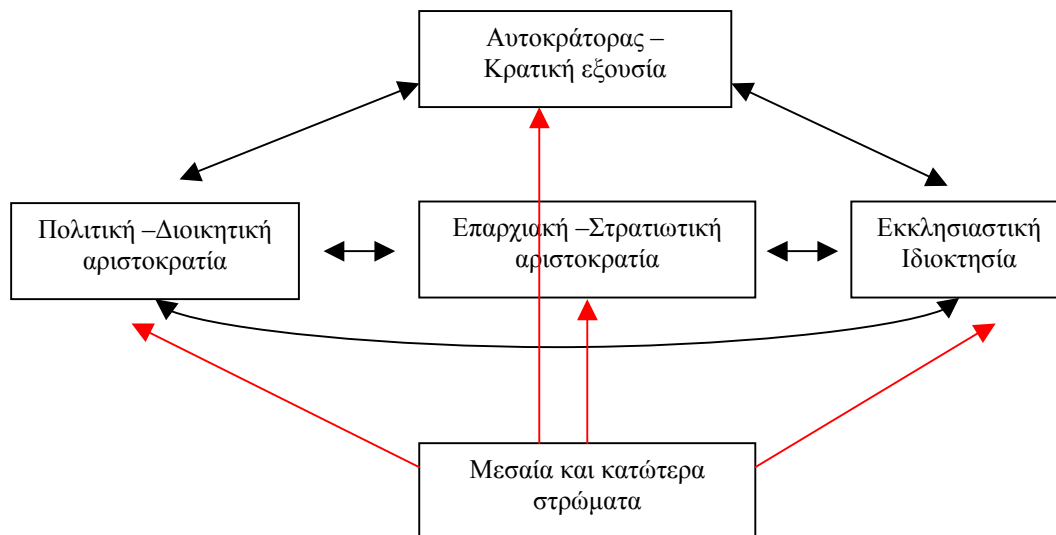

Δεν υπάρχουν πληροφορίες για την αριθμητική σχέση ανάμεσα στις ομάδες αυτές. Ο Σβορώνος εκτιμάει πως στα τέλη του 9^{ου} αιώνα υπάρχει ισορροπία, αλλά από τον 10^ο υπερέχουν αριθμητικά οι εξαρτημένοι καλλιεργητές. Επίσης, υποστηρίζει πως οι κάτοχοι των στρατιωτικών κτημάτων αποτελούν την ανώτατη βαθμίδα της αγροτικής κοινότητας, υπολογίζοντας ότι η αξία μιας *στρατείας* μπορεί να κυμαίνεται ανάμεσα στις 2 και 4 λίβρες χρυσού, που αντιπροσωπεύουν κατ' αναλογία εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης 200 έως 1.000 στρεμμάτων⁸⁸.

Υποθέτουμε όμως ότι η επέκταση της εφαρμογής του θεματικού θεσμού έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της κατανομής της γης. Η απώλεια πολλών περιοχών και οι αραβικές επιδρομές στη Μικρά Ασία συνετέλεσαν στον περιορισμό της μεγάλης ιδιοκτησίας. Ο Σβορώνος υποστηρίζει πως στα τέλη του 9^{ου} αιώνα και αρχές 10ου η κύρια μορφή της κατοχής γης ήταν η μικρή και μεσαία περιουσία των ανεξάρτητων καλλιεργητών - ιδιοκτητών. Η εξάπλωση των στρατιωτικών κτημάτων συνετέλεσε στο γεγονός αυτό. Παρ' όλα αυτά, η ιδιωτική και εκκλησιαστική γαιοκτησία σε συνδυασμό με τις μεγάλες κρατικές εκτάσεις, δεν παύουν να έχουν τον κυρίαρχο ρόλο⁸⁹. Οι σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων μπορούν να διαμορφωθούν σχηματικά ως εξής:

⁸⁸ Σβορώνος, σελ. 62

⁸⁹ ό.π., σελ. 66

Στο *De Velitatione* αναφέρεται ότι ο θεματικός στρατός παρακμάζει όταν οι κριτές των θεμάτων αυθαιρετούν, ενώ θα έπρεπε όλη η εξουσία των θεμάτων να ανήκει στους στρατηγούς, όπως ήταν η «πάλαι κατάστασιν» του στρατού⁹⁰. Διαπιστώνουμε δηλαδή, πως όσο περισσότερο συγκεντρωτικό ήταν το σύστημα, τόσο πιο αποτελεσματικό (τουλάχιστον θεωρητικά) ήταν.

Στο *De Cerimoniis* βλέπουμε ότι στην εκστρατεία κατά της Κρήτης το 949 συμμετείχε ο στρατηγός του θέματος Χαρπεζικίου, με όλες τις στρατιωτικές δυνάμεις του θέματος του, οι οποίες μάλιστα ήταν «καβαλλαρικές», δηλαδή ιππείς⁹¹. Αν είναι ακριβής η περιγραφή, είναι πολύ σημαντικό να γνωρίζουμε ότι όλοι οι στρατιώτες ενός θέματος (έστω και μικρού προφανώς σε έκταση και πληθυσμό) ήταν ιππείς. Κι αυτό γιατί γνωρίζουμε το πόσο υψηλό εισόδημα χρειαζόταν, ώστε ο κάτοχος ενός στρατιωτικού θέματος να συντηρεί το στρατιωτικό άλογο και το σχετικό εξοπλισμό. Μάλιστα, αν δεχτούμε την πρόταση του Οικονομίδη για την τοποθεσία όπου βρισκόταν αυτό το θέμα, η παραπάνω παρατήρηση αποκτά ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Ο Οικονομίδης πιστεύει ότι βρισκόταν στα νοτιοανατολικά της Τεφρικής⁹². Αυτή η περιοχή μπορεί να ταυτιστεί στο Εμιράτο της Μελιτηνής, στα ανατολικά των θεμάτων Μεσοποταμίας, Σεβαστείας και Λυκανδού, τα οποία, όπως έχει αποδείξει η έρευνα, ιδρύθηκαν ανάμεσα στο 908 και 916⁹³. Άρα, αυτό το θέμα ιδρύθηκε αργότερα, και μέσα στα πολύ λίγα χρόνια που μεσολάβησαν μέχρι την

⁹⁰ Dagron, 19, 6-9, σελ. 111

⁹¹ De cer., 667.6-7

⁹² Listes, 359 και χάρτης I στο τέλος

⁹³ MA, 344, παρ. 15

εκστρατεία του 949, είχε εποικιστεί αποτελεσματικά, αλλά και όλοι οι έποικοι πήραν τόσο μεγάλες εκτάσεις, ώστε μπορούσαν να αντεπεξέλθουν στις οικονομικές υποχρεώσεις του ιππέα – στρατιώτη. Αναμφίβολα, αν η παραπάνω υπόθεση ισχύει, πρόκειται για κάτι πολύ σημαντικό, γιατί βλέπουμε πόσο σωστά και γρήγορα οργανώνεται ο εποικισμός και οι στρατιωτικοί κατάλογοι (αλλά και η φορολογική λειτουργία) σε μια νεοκατακτηθείσα περιοχή. Ιδιαίτερα χρήσιμα για τη στήριξη της θεωρίας είναι τα χωρία του *De Cerimoniis* που αναφέρονται στους υπόλοιπους αξιωματούχους του θέματος, το ρόλο τους στο στράτευμα, καθώς και το μισθό τους: «*τουρμάρχαι προκριώτεροι και ελαττώτεροι, κόμης της κόρτης, δομέστικος του θέματος, δρουγγάριοι και στρατιώται*», σε ένα σύνολο 705 ανδρών, με συνολικό ποσό αμοιβής 1784 νομίσματα⁹⁴, κάτι που δείχνει ότι η ρόγα ήταν ανάλογη με το αξίωμα, όπως παρατηρεί η Χριστοφιλοπούλου⁹⁵.

Επίσης, για το ίδιο θέμα, μπορούμε να προσθέσουμε τα εξής στοιχεία: ο Οικονομίδης⁹⁶ και οι Moravcsik – Jenkins⁹⁷, πιστεύουν ότι ο χρόνος ίδρυσης του θέματος Χοζάνου, τις εκτάσεις του οποίου πρέπει να είχαν κατακτήσει πρόσφατα οι Βυζαντινοί, θα πρέπει να συμπίπτει με το χρόνο σύνταξης του «*Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*», δηλαδή πρέπει να ιδρύθηκε λίγο πριν το 952. Από αραβική πηγή γνωρίζουμε⁹⁸ ότι στην εκστρατεία του δομεστικού των σχολών εναντίον των Χαμδανιδών της Συρίας συμμετείχε ο στρατηγός της περιοχής Χοζάνου. Αν πρόκειται για ακριβείς πληροφορίες, έχουμε άλλο ένα – με λιγότερες βέβαια λεπτομέρειες – παράδειγμα οργάνωσης σε λίγα χρόνια μιας νεοκατακτηθείσας περιοχής σε θέμα, και συμμετοχή των στρατιωτικών δυνάμεων του θέματος αυτού σε εκστρατείες κατά των Αράβων.

Με τους όρους «*λαός*» και «*λαοί*» εννοείται στις περισσότερες πηγές της εποχής ο στρατός ή η στρατιωτική δύναμη ενός θέματος με την ευρεία έννοια. Αντίθετα, ο μόνιμος πυρήνας των στρατιωτών ενός θέματος που βρίσκεται διαρκώς ετοιμοπόλεμος, αποδίδεται στις πηγές με τους όρους «*ταξάται*» ή «*ταξεώται*»⁹⁹.

Την ισχύ του, και κατ' επέκταση, τη δυνατότητα του να επιβάλλεται το θέμα των Ανατολικών την όφειλε κυρίως στη μεγάλη στρατολογική βάση που διέθετε. Η περιοχή, στην οποία εκτεινόταν το θέμα αυτό, ήταν αγροτική, κάτι που ευνοούσε τη

⁹⁴ De cer., 662.17-22, 666.22-667.1, 669.5-10

⁹⁵ Ιστορία, Β2, 331-2

⁹⁶ Listes, 241, παρ. 12

⁹⁷ DAI, Εισαγωγή, 11-12

⁹⁸ Vasiliev II, 1, 357, παρ. 1

⁹⁹ MA, σελ. 51-2, παρ. 103-7

δημιουργία θεματικού στρατού¹⁰⁰. Οι Βάρδας και Νικηφόρος Φωκάς και ο Ιωάννης Τζιμισκής από το αξίωμα του στρατηγού των Ανατολικών, μεταπήδησαν στο αξίωμα του δομεστικού των σχολών, κάτι που δεν όφειλαν μόνο στη μαχητικότητα και την αφοσίωση των στρατευμάτων τους, αλλά και στο κοινωνικό «κύρος» που είχαν αποκτήσει ως κάτοχοι μεγάλων ιδιοκτησιών. Αυτές οι ιδιοκτησίες τους δεν ήταν πάντοτε μεγάλες, αλλά πολλαπλασιάστηκαν μετά από τις πολλές εκστρατείες στις οποίες ηγήθηκαν.

Τους λόγους προέλευσης του μεγαλύτερου μέρους του στρατού από την περιοχή του θέματος Ανατολικών, μπορούμε να τους αναζητήσουμε τόσο στην άμεση και αποτελεσματική απόκρουση των αραβικών επιδρομών, όσο και στις κλιματολογικές συνθήκες που ευνοούσαν τις καλλιέργειες και συνέβαλλαν στη δημιουργία ευρείας στρατολογικής βάσης, αλλά και στην εγκατάσταση μόνιμων στρατιωτικών μονάδων. Έτσι, το θέμα Ανατολικών ήταν πάντα ικανό να παρατάξει πολυάριθμο στρατό. Σύμφωνα με τις περιγραφές του Ατταλειάτη, στις αρχές του 10^{ου} αιώνα το Ικόνιον είναι ακμάζουσα πολιτεία, με πολύ παραγωγική κτηνοτροφία, του οποίου οι κάτοικοι είναι πολύ ικανοί στην ιππασία και την τοξοβολία¹⁰¹.

Η κεντρική εξουσία επιχείρησε με τις μεταρρυθμίσεις του Ρωμανού Α΄ την ανάσχεση στην όλο και αυξανόμενη παντοδυναμία των «δυνατών» των ανατολικών επαρχιών. Οι διαδοχικές νεαρές του 10^{ου} αιώνα, που απευθύνονται στα διάφορα θέματα, δεν φαίνεται να έχουν την πρόθεση να θίξουν τον θεματικό θεσμό, ο οποίος δείχνει να έχει χάσει τον αρχικό του χαρακτήρα και πέφτει στα χέρια του Νικηφόρου Φωκά έτοιμος για κατάργηση. Ήδη από τα μέσα του 10^{ου} αι., οι πηγές εμφανίζουν το στρατό ενωμένο υπό τον δομέστικο των σχολών της Ανατολής, χωρίς να θεωρείται πλέον σημαντικό το από ποιο θέμα προέρχεται το κάθε στρατιωτικό σώμα¹⁰².

Η σύνταξη του Escorial κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Τζιμισκή είναι πολύ σημαντική, γιατί μέσα από το κείμενο διαφαίνεται η μετεξέλιξη του θεματικού θεσμού, από την εποχή του κατακερματισμού των θεμάτων προς την πορεία για την εξαφάνισή τους. όλα σχεδόν τα θέματα μικραίνουν όσον αφορά στη στρατιωτική τους δύναμη, και οι στρατηγοί των θεμάτων που συμμετέχουν στις εκστρατείες, έχουν υπό τις διαταγές τους μικρές δυνάμεις¹⁰³. Στο έργο του Σκυλίτζη εμφανίζεται το φαινόμενο, οι περισσότεροι από τους στρατηγούς που συνοδεύουν τον Βασίλειο

¹⁰⁰ MA, σελ. 70

¹⁰¹ Ατταλειάτης, 135.11-13

¹⁰² Listes, 329

¹⁰³ Listes, 255

Β' στις εκστρατείες του, να έχουν τον τίτλο του μαγίστρου¹⁰⁴. Επίσης, αρχίζει να μεταχειρίζεται τους όρους «*το των Αρμενιακών τάγμα*» ή «*το του Οψικίου τάγμα*» σε αντίθεση με τους παλιότερους «*το των Αρμενιακών θέμα*» ή «*ο του Οψικίου στρατός*».

Η στρατολόγηση πληθυσμού στα βαλκανικά θέματα ήταν πολύ πιο δύσκολη απ' ό τι στα μικρασιατικά. Μάλιστα, στο DAI αναφέρεται ότι οι Ρωμαίοι κάτοικοι του θέματος Δαλματίας αναγκάζονται όχι μόνο να μετακινούνται συνεχώς εξαιτίας των πιέσεων που υφίστανται από τους Σλάβους, αλλά και – μετά από συμβουλή του αυτοκράτορα – να πληρώνουν σε αυτούς το μεγαλύτερο ποσοστό του φόρου που ως τότε κατέβαλαν στο στρατηγό του θέματος, και σ' αυτόν να δίνουν μόνο ένα μικρό ποσό που θα τους επέτρεπε να θεωρούνται νομοταγείς υπήκοοι της αυτοκρατορίας¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Σκυλίτζης, 315, 318, 324

¹⁰⁵ DAI, 30.116-132, 146

4.1.β. ΤΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΚΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ ΤΟΥΣ

Η υποχρεωτική πρόσδεση των ανθρώπων σε καλλιεργήσιμη γη, πρέπει να άρχισε να εφαρμόζεται στα τέλη της πρωτοβυζαντινής περιόδου, ως αντιστάθμισμα στις τεράστιες εκτάσεις που παρέμεναν ακαλλιέργητες από τη μια, και στις ολοένα και περισσότερο αυξανόμενες ανάγκες του κράτους από την άλλη. Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι η πρόσδεση αυτή φαίνεται πως έχει διαφορετικό χαρακτήρα από την εξέλιξη του θεσμού στη Δύση. Η πρόσδεση του δυτικού *servus*, και από οικονομική και από νομική άποψη. Οι διαφορές αυτές αντανακλούνται στην κοινωνική και πολιτική εξέλιξη¹⁰⁶.

Κατά τον 10ο αιώνα, ένα τμήμα της καλλιεργήσιμης γης της αυτοκρατορίας ήταν καταγεγραμμένο στους στρατιωτικούς καταλόγους. Ο κάτοχος τέτοιου είδους γης ήταν υποχρεωμένος να στρατεύεται, και μάλιστα να καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων εξοπλισμού και συντήρησής του κατά τη διάρκεια της εκστρατείας με τα έσοδα που εξασφάλιζε από την καλλιέργεια των στρατιωτικών κτημάτων. Η διατήρηση, κατά συνέπεια, των μικρών και μεσαίων κλήρων και η αποδοτική μέσω της καλλιέργειας αξιοποίησή τους συνέβαλλε στην εξασφάλιση της ετοιμότητας και αποτελεσματικότητας του στρατού¹⁰⁷.

Επιχειρώντας μια σφαιρική προσέγγιση στο ζήτημα των στρατιωτικών κτημάτων, ο Harvey¹⁰⁸ υποστηρίζει ότι η καθιέρωση αυτού του θεσμού αποτελεί μια πολύ σημαντική εξέλιξη που ενίσχυσε την οικονομική θέση των αγροτών. Οι κάτοχοι μιας «στρατείας» είχαν την υποχρέωση να συνεισφέρουν έναν πλήρως εξοπλισμένο στρατιώτη για τον θεματικό στρατό. Οι απαρχές αυτού του θεσμού μάλλον ανέρχονται στον 7^ο αιώνα, σαν επακόλουθο των οικονομικών δυσχερειών που αντιμετώπιζε το κράτος μετά την απώλεια εύφορων περιοχών και τη συρρίκνωση των κρατικών εσόδων που ακολούθησε. Το πρόβλημα που ανέκυπτε ήταν το να διατηρηθεί αξιόμαχο στράτευμα με μειωμένα έσοδα, και αντιμετωπίστηκε με τη μετάθεση της ευθύνης για τη διαβίωση και τον εξοπλισμό των στρατιωτών από το κράτος στους ίδιους, με μέσο για να επιτευχθεί αυτό, την παροχή καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Το σίγουρο είναι, κάτι που δεν αναφέρει ο Harvey, ότι το αποτέλεσμα της εφαρμογής του θεσμού δικαίωσε τους όποιους εμπνευστές του, αφού σε πρώτη φάση

¹⁰⁶ Σβορώνος, σελ. 38

¹⁰⁷ Κόλιας, Η θέση του στρατιωτικού στη Βυζαντινή κοινωνία, σελ. 11

¹⁰⁸ Harvey, σελ. 47

ενήργησε θετικά στην άμυνα και στη συνέχεια συνέβαλε στη δημιουργία δυναμικών, εύκολα κινητοποιήσιμων και φθηνών εκστρατευτικών σωμάτων για επεκτατικές, πλέον, εκστρατείες.

Κατά τις περισσότερες πηγές υπάρχουν οι *εύποροι* και *άποροι* στρατιώτες. Ο χαρακτηρισμός προκύπτει από την ύπαρξη ή μη του *οίκου*, αλλά είναι κάτι που δεν ξεκαθαρίζεται. Υπάρχει σταθερότητα στην παρουσία του *οίκου*, αλλά σίγουρα και εξέλιξη της έννοιας. Γενικά μπορούμε να πούμε πως αποτελεί την πατρογονική περιουσία που κάλυπτε τις οικονομικές ανάγκες ενός στρατιώτη, μέλους μιας οικογένειας, κάτι που διαφαίνεται στην Εκλογή του ογδόου αιώνα (πρώτο και δεύτερο κεφάλαιο) στα Τακτικά του Λέοντος ΣΤ', και στο βίο του Νίκωνος. Η κυριότητα της γης μπορούσε να ανήκει στον ίδιο τον στρατιώτη, ή σε κάποιον *συντελεστή*, συνήθως τον πατέρα ή τον πεθερό του. Στα μέσα του δεκάτου αιώνα οι *συντελεστές* δεν ήταν απαραίτητα συγγενείς του στρατιώτη, γεγονός που προκύπτει από νεαρά του Ρωμανού Β' του 962 και χρησιμοποιείται ο όρος *συνδότης*. Στο σημείο αυτό μπορούμε με σιγουριά να μιλήσουμε για μία από τις εξελίξεις που διακρίνονται στο θεσμό των στρατιωτικών κτημάτων.

Ο Harvey προχωράει σε διάκριση των όρων «*πτωχός, πένης και άπορος*», όπως αυτή προκύπτει μέσα από τη νομοθεσία του 10^{ου} αι. Ο πρώτος όρος υποδηλώνει την απόλυτη φτώχεια, όπου η επαιτεία ήταν απαραίτητη για την επιβίωση, ενώ ο «*πένης*» ήταν αναγκασμένος να εργαστεί πολύ σκληρά προκειμένου να εξασφαλίσει τα προς το ζην. Η νομοθεσία αντιμετώπιζε ως «*πένητα*» όποιον αναγκαζόταν να εκποιήσει περιουσία ύψους 100 νομισμάτων. «*Άπορος*» χαρακτηριζόταν από τον Κωνσταντίνο Ζ' εκείνος του οποίου η περιουσία δεν ξεπερνούσε τα 50 νομίσματα, αλλά αυτό μάλλον είναι κατάλοιπο αρχαιότερης νομοθεσίας που έχει μικρή σχέση με τη σύγχρονή του πραγματικότητα, κι έτσι η κατηγορία αυτή των αγροτών δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια¹⁰⁹.

Οι οξυμένες διαφορές στην οικονομική κατάσταση των γεωργών διαφαίνονται και στη νομοθεσία για τα στρατιωτικά κτήματα. Ο στρατιώτης (ιδιοκτήτης στρατιωτικών γαιών) όφειλε να διατηρεί περιουσία αξίας τουλάχιστον τεσσάρων λίτρων χρυσού. Στο παρελθόν, η υποχρέωση αυτή ήταν εθιμική, αλλά τον 10^ο αι. η καταγραφή της περιουσίας αυτής στους στρατιωτικούς κώδικες έγινε υποχρεωτική. Αργότερα, ο Νικηφόρος Φωκάς ανέβασε το όριο για τους θωρακοφόρους ιππείς σε

¹⁰⁹ Harvey, σελ. 73, παρ. 7-8

δώδεκα λίτρες. Ένας γαιοκτήμονας με τέτοια περιουσία, η οποία ξεπερνούσε κατά πολύ εκείνη των περισσότερων στρατιωτών, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μέλος της κατώτερης αριστοκρατίας μάλλον, παρά αγρότης.

Η Ahrweiler¹¹⁰ απέδειξε ότι στις πηγές της μεσοβυζαντινής περιόδου η *στρατεία* ήταν οποιαδήποτε υπηρεσία προς το κράτος. Μία από της εκφάνσεις της *στρατείας* ήταν και η στράτευση την οποία ο υπόχρεος του στρατιωτικού κτήματος ίσως μπορούσε να αποφύγει μόνο με επιπλέον οικονομικές εισφορές, όπως φαίνεται στην ένδειξη που υπάρχει στο βίο του Οσίου Ευθυμίου του νέου¹¹¹. Παρόμοια ένδειξη για το χρηματικό αντιστάθμισμα της στράτευσης παρατηρούμε σε κείμενο του Θεόδωρου Στουδίτη του 801 φαίνεται ότι καταργήθηκαν οι οικονομικές εισφορές που όφειλαν οι χήρες των στρατιωτών που καλλιεργούσαν τα στρατιωτικά κτήματα (αφού δεν μπορούσαν να παρέχουν στο κράτος άλλον στρατιώτη). Ο κίνδυνος κατακερματισμού των στρατιωτικών κλήρων λόγω των πολλών κληρονόμων, επέβαλε τη μετάθεση της υποχρέωσης σε στράτευση από το άτομο στη γη. Αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης ήταν η εμφάνιση του φαινομένου να μη στρατεύεται ο ίδιος ο υπόχρεος και συγχρόνως κάτοχος του κτήματος, αλλά να πληρώνει κάποιον άλλο για να υπηρετήσει αντ' αυτού στο στράτευμα. Στους στρατιωτικούς καταλόγους, όμως, εμφανιζόταν το όνομα του κατόχου του κτήματος, ο οποίος στις πηγές αναφέρεται, ασχέτως αν κατατασσόταν αυτοπροσώπως ή όχι, ως «στρατιώτης».

Οι ενδείξεις στις πηγές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει αλληλεξάρτηση ανάμεσα στον ιδιοκτήτη, το κτήμα και τον στρατευόμενο. Είναι σαφές ότι ο ιδιοκτήτης-καλλιεργητής δεν ήταν υποχρεωτικό να είναι και στρατευόμενος αλλά και ότι σε αρκετές αναφορές ο *στρατιώτης* είναι ο κάτοχος του κτήματος και όχι ο στρατευόμενος. Μάλιστα υπάρχει το παρελθόν των «*leges militares*» οι οποίοι απαγόρευαν στους στρατιώτες να ασχολούνται με καλλιέργειες, εμπόριο και δημόσια διοίκηση. Είναι επίσης σίγουρο ότι εφόσον ένα κτήμα χαρακτηριζόταν στρατιωτικό ίσχυε η κληρονομικότητα και δεν μπορούσε να αποχαρακτηριστεί ώστε να αποφευχθεί η στρατιωτική υπηρεσία που προέκυπτε από αυτό.

Σύμφωνα με ανώνυμο τακτικό του 970 περίπου υπήρχε ο κίνδυνος οι στρατιώτες να πουλήσουν τα όπλα τους για να αγοράσουν κτήματα. Ο Lilie¹¹² έχει υπογραμμίσει ότι η καλλιέργεια της γης επιτρεπόταν στους στρατιώτες, με τον όρο

¹¹⁰ Ahrweiler, Recherches sur l' administration de l' empire byzantin aux IXe-XIe siècles, σελ. 1-109

¹¹¹ ό.π., σελ. 15

¹¹² Γρηγορίου –Ιωαννίδου, Στρατολογία και έγγεια στρατιωτική ιδιοκτησία στο Βυζάντιο, σελ. 49, πρμπ. 62-63

μην προβαίνει σε βάρος της στρατιωτικής υπηρεσίας. Για τους κατόχους των στρατιωτικών κτημάτων η στρατιωτική υπηρεσία ήταν η κύρια υποχρέωση προς το κράτος, σε αντίθεση με τους ελεύθερους καλλιεργητές, κατόχους *πολιτικών οίκων*, οι οποίοι ήταν κυρίως φορολογικά υπόχρεοι, και σπάνια ίσως επιστρατευόταν σε αμυντικούς κυρίως πολέμους. Υπήρχε αλληλεξάρτηση αλλά και διαφοροποίηση αυτών των δύο κοινωνικών τάξεων. Ο όρος *πολιτικός οίκος* δεν υπάρχει στις πηγές των προηγούμενων δύο αιώνων, σε αντίθεση με τον όρο *στρατιωτικός οίκος*, που επειδή ήταν σημαντικός για το κράτος συναντάται συχνά στις πηγές. Όταν όμως εμφανίστηκε η ανάγκη να χαραχτεί έντονη διαχωριστική γραμμή. Προκύπτει στις πηγές ο απαραίτητος όρος γεγονός που επιβεβαιώνει αυτό που προαναφέραμε: πολλές φορές περιγράφεται ένα φαινόμενο που σχετίζεται με έναν όρο, αλλά αυτός ο όρος δεν αναφέρεται. Στα «Τακτικά» του Λέοντος ΣΤ' ο συγγραφέας σημειώνει πως το κράτος έχει δύο πόδια: τους στρατιώτες και τους αγρότες, κάτι που επαναλαμβάνεται και σε νεαρά του Ρωμανού Β'.

Μια αιτία δυσλειτουργίας του συστήματος της *στρατείας* ήταν ο κατακερματισμός της γης μεταξύ των κληρονόμων. *Στρατεία* ωστόσο μπορούσαν να αποτελέσουν αθροιστικά οι γαίες πολλών καλλιεργητών. Ο ιδιοκτήτης στρατιωτικών γαιών μπορούσε με τη διαθήκη του να τις μοιράσει ανισομερώς σε συγγενείς ή τρίτους. Αν πέθαινε χωρίς να αφήσει διαθήκη, η περιουσία του μοιραζόταν ισομερώς μεταξύ των κληρονόμων. Σε κάποιες περιπτώσεις τέτοιες μοιρασιές οδηγούσαν πιθανότατα στη δημιουργία πολύ μικρών αγροτεμαχίων, ασύμφορων οικονομικά, οπότε προέκυπτε πιεστική ανάγκη να πουληθούν. Αντίθετα, ο ιδιοκτήτης που κατείχε την πλήρη αξία της *στρατείας* ήταν ευκατάστατος. Οι πηγές δεν παρέχουν πολλές τιμές ακινήτων ώστε να είναι διαθέσιμη η σύγκριση, αλλά μία τουλάχιστον αριθμητική ένδειξη υπάρχει. Το 897 η μονή αγίου Ανδρέα αγόρασε κάποια αγροτικά κτήματα που αποτελούνταν από καλλιεργήσιμα χωράφια, ένα εγκαταλελειμμένο αμπέλι, ένα λιβάδι, μια πρέσα και μια αυλή για 61 νομίσματα. Ο κάτοχος στρατιωτικής γης, η αξία της οποίας είχε εκτιμηθεί στις 4 λίτρες (288 νομίσματα) ήταν σαφώς από τα πιο εύπορα μέλη της κοινότητας του χωριού κατά τον 10^ο αιώνα.

Οι γονείς του αγίου Λουκά Στυλίτη ανήκαν σ' αυτήν την κατηγορία. Ήταν σε θέση να ζουν με σχετική άνεση, να πληρώνουν τα έξοδα του Λουκά κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής του υπηρεσίας και να στέλλουν τα απαραίτητα. Το πιθανότερο είναι πως λίγοι μόνο στρατιώτες μπορούσαν να αντιμετωπίσουν οι ίδιοι τα έξοδα διατροφής τους. Οι περισσότεροι πρέπει να βασιζόταν στο κράτος για τη σίτισή τους.

Σύμφωνα με τον Kaplan¹¹³ στα μέσα του δεκάτου αιώνα οι κάτοχοι των στρατιωτικών κτημάτων υποστηριζόταν οικονομικά και από το κράτος ώστε να εξασφαλίσουν τον απαραίτητο εξοπλισμό για τη συμμετοχή σε μια εκστρατεία. Η διαπίστωσή του προέρχεται από τις δύο πρώτες νεαρές του Ρωμανού Α' Λακαπηνού. Φαίνεται πως μέχρι τότε ο κάθε ιδιοκτήτης στρατιωτικού κτήματος μπορούσε να το ξεπουλήσει χωρίς να μπορεί το κράτος να παρέμβει ουσιαστικά για να το αποτρέψει. Έτσι επανέρχεται ο θεσμός της *προτιμήσεως* που είχε καταργηθεί από τον Λέοντα ΣΤ'. Η κεντρική εξουσία είχε προφανώς διαπιστώσει ότι οι πολιτικοί οίκοι διευρυνόταν επικίνδυνα σε βάρος των στρατιωτικών οίκων, σίγουρα όχι στον ίδιο βαθμό σε όλες τις επαρχίες αλλά αν η πρακτική αυτή συνεχιζόταν, σίγουρα θα κλόνιζε τα κρατικά θεμέλια.

Ο Νικηφόρος Φωκάς, που θεωρείται από πολλούς ιστορικούς εκπρόσωπος της βυζαντινής φεουδαρχίας, επιχειρεί βαθιά τομή στην πολιτική των προκατόχων του, και με σκοπό τη μεταβολή της κοινωνικής σύνθεσης του στρατού, δημιουργεί τη «στρατεία» των θωρακισμένων ιππέων (*καταφράκτων*) οι οποίοι έπρεπε να διαθέτουν κτηματική περιουσία που να αντιστοιχεί σε 12 λίτρες χρυσού. Οι κάτοχοι της νέας αυτής στρατείας, η οποία ήταν τριπλάσια σε αξία από την προηγούμενη των τεσσάρων λιτρών, σύμφωνα με τον Σβορώνο, στρατολογούνταν από τη φεουδαρχική τάξη της μικρής αριστοκρατίας¹¹⁴.

Ο Κεκαυμένος περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο αυτοί οι «δυνατοί» άρπαζαν την περιουσία των μικρογαιοκτημόνων: «Γιατί θα έρθει και χρονιά ανάποδη, που η γη δεν θα καρπίσει και θα βρεθείς να μην έχεις απόθεμα σιταριού και άλλους καρπούς για να τραφούν οι άνθρωποί σου, αλλά και ούτε χρήματα για να αγοράσεις, αλλά ούτε και θα σου δανειζεί κανένας. Κι αν βρεθεί κάποιος να σου δώσει, θα απαιτήσει και τόκους, όπως κάνουν οι περισσότεροι, και θα ζητήσει και κάποιο κτήμα σου για υποθήκη, κι εσύ αμέσως και πρόθυμα θα του κάνεις χαρτί και θα βάλεις και χρονικό όριο. Έπειτα όμως ο χρόνος θα φτάσει, και ο δανειστής θα ζητάει το κεφάλαιο με τόκο, κι εσύ όμως διαρκώς θα το αναβάλλεις, αφού δεν θα του έχεις δώσει τίποτα, τότε θα σε απειλήσει. Έπειτα, αν σε συναντήσει στην αγορά ή στο πραιτώριο ή στην εκκλησία σε μέρα γιορτής, θέλοντας μπροστά στον κόσμο να δείξει τον εαυτό του ανώτερο από σένα και πλούσιο, τότε θα σε ντροπιάσει με διάφορα

¹¹³ Kaplan M., *Remarques sur la place de l' exploitation paysanne dans l' economie Byzantine*, JOB 32 (1982), σελ. 202-217

¹¹⁴ Σβορώνος, σελ. 88

λόγια. Εσύ θα πονέσεις στην καρδιά για πολλές μέρες και είτε θα πουλήσεις κάτι πατρογονικό ή κάτι που απέκτησες εσύ με πολύ κόπο και ιδρώτα, δίνοντάς το σε εξευτελιστική τιμή, για να τον ξεπληρώσεις. Κι αν δεν το κάνεις αυτό, τότε θα σου αποσπάσει και δεύτερο χαρτί, όπου θα υπόσχεσαι να διπλασιάσεις τον τόκο και τον τόκο του τόκου, κι όταν θα φτάσει το ποσό στα ύψη, θα κλαις επειδή κάποτε ήσουν ευτυχής, ενώ τώρα σέρνεσαι στα δικαστήρια¹¹⁵.

Σύμφωνα με τις περιγραφές του Κεκαυμένου¹¹⁶ ο αγροτικός πληθυσμός της κεντρικής Ελλάδος ήταν εντελώς ανίδεος στα στρατιωτικά. Δεν γίνεται καθόλου αναφορά σε αγρότες που να μπορούν να πολεμήσουν, δηλαδή να είναι κάτοχοι στρατιωτικών κτημάτων. Ο θεσμός των στρατιωτικών κτημάτων δεν πρέπει να εφαρμοζόταν (τουλάχιστον όχι σε μεγάλο βαθμό) ούτε στο θέμα Θεσσαλονίκης. Αυτό διαφαίνεται από τις περιγραφές του Καμινιάτη για την απειρία των κατοίκων της πόλης στα στρατιωτικά, και από το ότι ήταν άοπλοι¹¹⁷. Αυτός που ανέλαβε την οργάνωση της άμυνας ήταν ο αγγελιαφόρος του αυτοκράτορα¹¹⁸. Ο στρατηγός του θέματος, διορίστηκε μόλις τότε από τον αυτοκράτορα, η παρουσία του οποίου ανακάλεσε τις αρμοδιότητες του πρωτοσπαθάριου αγγελιαφόρου¹¹⁹.

Ο Ζωναράς¹²⁰ μεταφέρει υποθετικό διάλογο ανάμεσα στον Ρωμανό (μόλις αυτός στέφθηκε αυτοκράτορας) και το Νικηφόρο Φωκά. Όταν ο Ρωμανός αναρωτήθηκε γιατί υπάρχει αυτή η κατάντια και οι Άραβες λεηλατούν συνέχεια τα Ρωμαϊκά εδάφη, ο Φωκάς απάντησε: «Γιατί αυτοκράτορας είσαι εσύ και αρχηγός του στρατού ο πατέρας μου. Εσύ δεν ασχολείσαι με τη διακυβέρνηση, όπως αρμόζει, και εκείνος ασκεί το αξίωμα με φιλοχρηματία». Όταν άκουσε αυτά ο Ρωμανός, του έδωσε την άδεια να χειριστεί την υπόθεση όπως θέλει. Εκείνος τότε φρόντισε να επαναφέρει σε τάξη τους οπλίτες και να τους γυμνάσει με κάθε είδους στρατιωτικές ασκήσεις, όχι μόνο όσους υπηρετούσαν ήδη, αλλά και άλλους τους οποίους στρατολόγησε. Αφού κατ' αυτόν τον τρόπο πύκνωσε τις τάξεις του στρατού, δίνοντας όπλα στους γεωργούς και κάνοντας την προφητεία να επαληθευτεί με το να μετατρέψει τα δρεπάνια τους σε σπαθιά και τα άροτρά τους σε δόρατα, εύκολα ύψωσε μαζί τους τα πολυθρύλητα τρόπαια.

¹¹⁵ Κεκαυμένος, 35, 133-7

¹¹⁶ ό.π., 31, 109

¹¹⁷ Καμινιάτης, 16, 3-6, 52-54

¹¹⁸ ό.π., 17, 1-2, 54

¹¹⁹ ό.π., 18, 1-2, 56

¹²⁰ Ζωναράς, 23, 288

Ο Λέων Διάκονος αφηγείται ότι υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας ενός επεισοδίου ανάμεσα σε στρατιώτες του θέματος Αρμενιικών και κατοίκων (μάλλον απλών πολιτών υποθέτουμε) της Κωνσταντινούπολης. Οι στρατιώτες, που υποθέτουμε ότι βρέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη για τον εορτασμό θριάμβου μετά από εκστρατεία καθώς δεν αναφέρονται ως σωματοφύλακες του Νικηφόρου, συνεπλάκησαν κατά τις βραδινές ώρες με κάποιους πολίτες και σκότωσαν αρκετούς. Στην πρωτεύουσα προκλήθηκε αγανάκτηση εναντίον του αυτοκράτορα που τους είχε μαζέψει εκεί, η οποία εκφράστηκε με ύβρεις και λιθοβολισμό του Φωκά έξω από τα ανάκτορα από τον όχλο. Αλλά αυτός: «ἄτρεστον παρὰ τὰ δεινὰ τὴν ψυχὴν συνετήρει εὐγένειαν. ἀλλὰ τὴν μὲν στάσιν ἢ νύξ ἐπελθοῦσα διέλυσεν· ὁ δὲ βασιλεὺς καὶ ἄλλως μεγαλόφρων τε ὢν, καὶ μὴ εὐκόλος εἶκειν ὀργῇ, τὰ τῇ προτεραίᾳ εἰς αὐτὸν πεπαρφημένα παρὰ τῶν ἀστικῶν ἔργον μᾶλλον μέθης ἢ φορᾶς ἀτάκτου λαοῦ λογισάμενος, τῇ λήθῃ παρέπεμψεν»¹²¹. Μετά από αυτή την περιγραφή διαπιστώνουμε αφενός τις υφιστάμενες κοινωνικές αντιθέσεις των κατωτέρων στρωμάτων της Κωνσταντινούπολης τόσο με την τάξη των θεματικών στρατιωτών, όσο και με την ακολουθούμενη πολιτική του Φωκά. Ταυτόχρονα όμως παρατηρούμε την πλήρη πολιτική κυριαρχία του Φωκά, που πήγαζε από τη σχέση του με το στράτευμα.

Ο Νικηφόρος Φωκάς είχε πάντα με το μέρος του, όχι θεσμικά, αλλά προσωπικά, το μεγαλύτερο μέρος των θεματικών στρατευμάτων. Ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας από τους στρατιώτες των μικρασιατικών θεμάτων, μετά από νικηφόρα εκστρατεία στη Μέση Ανατολή, κατά τη διάρκεια της οποίας φαίνεται πως είχαν αποκομίσει πολλά λάφυρα. Ο ίδιος ενίσχυσε τη στρατολογική βάση, αυξάνοντας την ελάχιστη αξία των στρατιωτικών κτημάτων του ιππικού, από 288 νομίσματα που ίσχυε, σε κτήματα τριπλάσιας αξίας, 864 νομισμάτων. Το σίγουρο συμπέρασμα από αυτή την κίνηση είναι ότι όσοι συμμετείχαν στις εκστρατείες του Φωκά, είχαν μεγάλα κέρδη. Δε σημαίνει βέβαια ότι όλοι οι ιππείς κατείχαν τόσο μεγάλες εκτάσεις, αλλά ότι όσοι μέχρι τότε τις είχαν, δεν μπορούσαν να τις ελαττώσουν. Ο Φωκάς μάλλον προσέβλεπε σε ένα ισχυρό ιππικό, που να αποτελείται από μέλη της κατώτερης αριστοκρατίας, όχι από μικροκαλλιεργητές, ώστε ο κάθε στρατιώτης – ιππέας (ίσως στα πρότυπα του δυτικού «ιππότη») να είναι σε θέση να χρηματοδοτεί τον ακριβό εξοπλισμό, τα άλογα, και τους εκστρατευτικούς οδηγούς του. Παράλληλα, ο Φωκάς

¹²¹ Λέων Διάκονος, σελ. 65

άμβλυνε κάπως την αυστηρή κατά των «δυνατών» αγροτική νομοθεσία, διευκολύνοντας τη συσσώρευση μεγάλων εκτάσεων σε λίγα φυσικά πρόσωπα¹²².

Το ότι υπήρχε ένα σημαντικό μερίδιο στρατιωτών που είχε περιέλθει σε ένδεια, πιστοποιείται κι από την «αδωρεία» που περιγράφει την απαλλαγή από υποχρεώσεις για όσους κατόχους στρατιωτικών γαιών είχαν πτωχεύσει. Οι δικαιούχοι διατηρούσαν τα ίδια προνόμια με τους υπόλοιπους στρατιώτες, αλλά, καθώς βρισκόταν σε ανάγκη (*επιδεείς*), απαλλασσόταν από την υπηρεσία.

Οι αποκλίσεις αυτές στην οικονομική κατάσταση των στρατιωτών αντανακλώνονται στους όρους της νομοθεσίας του δεκάτου αιώνα. Η υπό οποιοσδήποτε συνθήκες διάθεση στρατιωτικών γαιών απαγορευόταν, αλλά όταν γινόταν συναλλαγές μεταξύ στρατιωτών, οι όροι που καθόριζαν την αποκατάσταση κάποιου κτήματος στον αρχικό ιδιοκτήτη διέφεραν ανάλογα με την οικονομική κατάσταση των συμβαλλομένων. Ένας εύπορος στρατιώτης που είχε αγοράσει τη στρατιωτική γη κάποιου φτωχού (*άπορου*) στρατιώτη, θα αντιμετώπιζε την ίδια ποινή με έναν ισχυρό γαιοκτήμονα (*δυνατό*). Ένας *άπορος* που αγόραζε από έναν ευκατάστατο στρατιώτη, είχε το δικαίωμα να επαναδιαπραγματευτεί την τιμή αγοράς¹²³.

Το ότι το οικονομικό βάρος μιας εκστρατείας έπεφτε στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, μαχόμενα και άμαχα, το πληροφορούμαστε από μια επιστολή του 11^{ου} αι., με την οποία παρακαλείται ο δούκας του Δυρραχίου να μειώσει τον αριθμό των στρατευομένων από την περιοχή Αχρίδος, γιατί είναι μικρή, φτωχή και ολιγάνθρωπη¹²⁴.

Σχετικά με τα όρια της ελάχιστης ηλικίας για την στράτευση υπάρχουν πληροφορίες κυρίως σε αγιολογικά κείμενα. Σύμφωνα με τους βιογράφους τους, οι άγιοι Ιωαννίκιος και Λουκάς Στυλίτης φαίνεται ότι για πρώτη φορά μετείχαν σε εκστρατεία από 18 έως 19 ετών¹²⁵. Ο Λέων ΣΤ΄ στα Τακτικά δίνουν τις οδηγίες στους θεματικούς στρατηγούς για τη στρατολόγηση του πληθυσμού τους λέει να επιλέγουν «μήτε παίδαας μήτε γέροντας»¹²⁶.

Μεταξύ 919 και 925 τον Νικόλαο Α΄ απασχόλησε η περίπτωση κάποιου, που αντάλλαξε το μοναχισμό με τη στρατιωτική υπηρεσία, δημιουργώντας σοβαρά προβλήματα στο μητροπολίτη Πεσσινούντος, ο οποίος είχε ζητήσει την αποστολή

¹²² Magdalino, *The Byzantine Army and the Land*, σελ. 20-22

¹²³ Harvey, σελ. 75-8, πρπμ. 15-23

¹²⁴ Κόλια- Δερμιτζάκη, *Το εμπόλεμο Βυζάντιο στις ομιλίες και επιστολές του 10^{ου} και 11^{ου} αιώνα*, σελ. 220, πρπμ. 25

¹²⁵ Γρηγορίου – Ιωαννίδου, *Στρατιωτικά ζητήματα σε αγιολογικά κείμενα*, σελ. 532, 3-6

¹²⁶ PG 107, 700A

πατριαρχικού γράμματος. Η σταδιοδρομία από μοναχός, στρατιώτης, σίγουρα δεν ήταν καθόλου συνηθισμένη, και παρόλο που στην πατριαρχική επιστολή δεν περιέχονται διευκρινήσεις, φαίνεται ότι η στρατιωτική ατμόσφαιρα που επικρατούσε εκείνη την εποχή στις επαρχίες, επηρέαζε ακόμα και μοναχούς¹²⁷.

Ως ένα από τα μεγάλα κέντρα στρατωνισμού και διαχείμασης των στρατιωτών, οι πηγές αναφέρουν στην Αμάσεια, μια οχυρωμένη πόλη στο θέμα των Αρμενιικών. Στο Βίο του Αγίου Θεοδώρου φαίνεται ότι όποιος κάτοικος της ευρύτερης περιοχής ήθελε να καταταγεί στο στρατό, πήγαινε στην Αμάσεια. Η περιοχή αποτελούσε «*άπληκτον του ρωμαϊκού στρατού*», γεγονός που υποδηλώνει ότι η περιοχή κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο είχε στρατιωτικό χαρακτήρα¹²⁸.

Η επιλογή των ναυτών, θεωρητικά τουλάχιστον όπως φαίνεται από τα «Ναυμαχικά» και τα αντίστοιχα Αραβικά κείμενα ήταν αυστηρή, τόσο στο Βυζάντιο, όσο και στο Ισλάμ. Μόνο οι πιο γενναίοι και πειθαρχημένοι ήταν ευπρόσδεκτοι στο ναυτικό. Επιπλέον, προτιμούνταν εκείνοι που είχαν τεχνική κατάρτιση και μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν περιστασιακά για τις επισκευές των πλοίων. Ένας ελάχιστος αριθμός ναυτών με πλήρεις γνώσεις ναυσιπλοΐας, έπρεπε πάντα να επανδρώνει κάθε πλοίο¹²⁹. Σύμφωνα με τον Λέοντα ΣΤ'¹³⁰ όλοι οι κωπηλάτες της «*άνω ελασίας*» των βυζαντινών πλοίων, και σε ειδικές περιπτώσεις και της «*κάτω ελασίας*» ήταν ταυτόχρονα και πολεμιστές, οπότε μπορούμε να τους θεωρήσουμε ως πεζοναύτες.

Αν θεωρήσουμε ότι τόσο οι Βυζαντινοί, όσο και οι Άραβες εφάρμοζαν την υποχρεωτική στρατολόγηση, δημιουργείται η απορία πως είχαν τη δυνατότητα ταυτόχρονα να εφαρμόζουν την επιλογή. Η αντιφατικότητα αυτή ερμηνεύεται από τα ακόλουθα: οι Βυζαντινοί επέβαλλαν την αναγκαστική στρατολόγηση ναυτών μόνο στα ναυτικά θέματα και προέβλεπαν αυστηρές ποινές για όσους προσπαθούσαν να το αποφύγουν. Αλλά η υποχρέωση αυτή εφαρμοζόταν μόνο στο ναυτικό πληθυσμό που είχε εξοικείωση με τη θάλασσα και ειδικότερα στους εύπορους κατοίκους των περιοχών αυτών. Οι «*στρατείες*» (στρατιωτικά κτήματα) για όσους θα υπηρετούσαν στους στόλους των θεμάτων Αιγαίου, Σάμου και Κιβυρραιωτών έπρεπε να ανταποκρίνονται σε τέσσερις λίτρες χρυσού, ενώ η «*στρατεία*» για τον αυτοκρατορικό

¹²⁷ Επιστ. Νικολάου Μυστικού, σ. 392 και 570

¹²⁸ ΜΑ, σελ. 141-2

¹²⁹ Χρηστίδης, σελ. 60, πρπμ. 61

¹³⁰ *Naumachica*, σελ. 23, παραγρ.20

και τους άλλους στόλους σε μόνο δύο λίτρες χρυσού¹³¹. Υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις που είναι δύσκολο να επιβεβαιωθούν, ότι στους κατοίκους αυτούς που στρατευόταν για ναυτική υπηρεσία, δωρίζονταν «ναυτικά κτήματα», σε αντιστοιχία με τα στρατιωτικά κτήματα¹³². Η Αρβελέρ¹³³ εκφράζει αμφιβολίες σχετικά με την ύπαρξη αυτών των ναυτικών κτημάτων.

Ταυτόχρονα με τους υπόχρεους στρατεύσης βάσει του θεσμού των στρατιωτικών κτημάτων, υπήρχαν και οι επίλεκτοι στρατιώτες που στελέχωναν τη βασιλική φρουρά ή επάνδρωναν ορισμένα επίλεκτα τάγματα. Αυτοί ήταν επαγγελματίες και εισέπρατταν ικανοποιητικό μισθό αφού σίγουρα ήταν και ικανότεροι στρατιώτες από αυτούς που ασχολούνταν κυρίως με την καλλιέργεια της γης. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να τονιστεί ότι η προσφορά υπηρεσίας στο βυζαντινό στρατό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από οικονομικής άποψης ειδικά στην περίπτωση των επαγγελματιών που κατατάσσονταν οικειωθελώς¹³⁴.

¹³¹ Antoniadis – Bibikou, *Etudes d' histoire maritime de Byzance*, σελ. 113

¹³² ο.π., σ. 110

¹³³ Ahrweiller, *Byzance et la mer*, σ. 407

¹³⁴ Σβορώνος, σελ. 31

4.1.γ. ΟΙ «ΞΕΝΟΙ» ΣΤΙΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΕΣ

Σύμφωνα με τον V. Laurent¹³⁵ οι βυζαντινοί ήταν περισσότερο άνθρωποι του πνεύματος που δεν ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για τον πόλεμο, γι' αυτό και χρησιμοποιούσαν κυρίως μισθοφορικό στρατό. Το επιχείρημα αυτό μάλλον είναι ατυχές, γιατί παραβλέπει τελείως την ύπαρξη του θεματικού στρατού, ο οποίος από τον 7^ο μέχρι και τις αρχές του 11^{ου} αι. αποτέλεσε τον πυρήνα των στρατιωτικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας. Η συγκρότηση του από τον εγχώριο πληθυσμό των μικρασιατικών κυρίως θεμάτων, οδήγησε πολλούς ερευνητές¹³⁶ να γράψουν για την ύπαρξη εθνικού στρατού στο βυζάντιο κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Εθνικός στρατός με την έννοια ότι σ' αυτόν συμμετείχαν άνθρωποι με κοινή θρησκεία, κοινή πολιτιστική παράδοση και γλώσσα. Ο ταγματικός στρατός εξάλλου συγκροτούνταν από Βυζαντινούς και ξένους επαγγελματίες στρατιώτες. Εκτός όμως από τα θεματικά στρατεύματα, που αποτελούσαν το κύριο μέρος των εκστρατευτικών σωμάτων, αρκετές φορές συναντάμε και στις πηγές που αναφέρονται στον δέκατο αιώνα ξένους στρατιώτες να συμμετέχουν στις εκστρατείες, ή συμμαχίες των Βυζαντινών με ντόπιους αντιπάλους των κοινών εχθρών.

Είναι σημαντική η πληροφορία ότι το 911 ένα ρωσικό άγημα οκτακοσίων ανδρών συμμετείχε στην εκστρατεία που οργάνωσε η αυτοκρατορία για την κατάληψη της Κρήτης¹³⁷. Επίσης, ο Μαρκόπουλος στηριζόμενος σε χωρίο του Ψευδό Συμεών θεωρεί πως το 988-9 οι Ρώσοι απέστειλαν ρωσο – βαραγγική δύναμη έξι χιλιάδων ανδρών, για να συμμετάσχει στις εκστρατείες του Βασιλείου Β' και για την αντιμετώπιση των εσωτερικών επαναστάσεων¹³⁸. Στην εκστρατεία για την ανακατάληψη του Μπάρι στην Ιταλία, συμμετείχαν πολλοί Κροάτες¹³⁹ εναντίον των Σαρακηνών.

Σε επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού φαίνεται πως το 922 σε εκστρατεία των Βυζαντινών κατά των Βουλγάρων, χρησιμοποιήθηκαν και Ούγγροι πολεμιστές¹⁴⁰. Ο Λέων ΣΤ' αναφέρεται με θαυμασμό στις στρατιωτικές ικανότητες των Ούγγρων πολεμιστών που συμμετείχαν σε νικηφόρα εκστρατεία των Βυζαντινών

¹³⁵ L' idée de guerre sainte et la tradition byzantine, RHSEE 23 (1946), 71-98

¹³⁶ όπως οι Ahrweiler, *Πολιτική ιδεολογία*, σελ. 38-9, P. Lemerle, Byzance au tournant de son destin στο Cinq études sur le XIème siècle byzantin, σελ. 249-312

¹³⁷ De cer. II, 651-654

¹³⁸ Markopoulos A., Encore les Ros – Dromitae et le Pseudo – Symeon, σελ. 88-89

¹³⁹ DAI, 29.106-112

¹⁴⁰ Νικ. Μυστ. Επιστολές, 23.30-39, 158

κατά των Αράβων το 901¹⁴¹. Ο Moravcsik, στηριζόμενος σε δυτικές πηγές, υποστηρίζει ότι οι Ούγγροι βοήθησαν τον Βασίλειο Β΄ στις αρχές του 11^{ου} αιώνα¹⁴² στις εκστρατείες του για την υποταγή των Βουλγάρων.

Το 916, κατόπιν διπλωματικής αποστολής, οι Βυζαντινοί εξασφάλισαν τη συμμετοχή Πετсенέγων πολεμιστών στο εκστρατευτικό σώμα κατά των Βουλγάρων του Συμεών, κάτι που τελικά όμως δεν έγινε το 917, όταν οι διαφωνίες μεταξύ των βυζαντινών αρχηγών Ρωμανού Λακαπηνού και Ιωάννη Βόγα είχαν σαν αποτέλεσμα να μην μπορέσουν οι Πετсенέγοι να περάσουν με τα βυζαντινά πλοία τον Δούναβη και να πάρουν έτσι μέρος στην εκστρατεία που έληξε με τη μάχη της Αγκιάλου¹⁴³. Στην εκστρατεία του 970 εναντίον των Ρώσων οι Πετсенέγοι βρισκόταν στο πλευρό των Ρώσων στη μάχη της Αρκαδιούπολης¹⁴⁴ αλλά την επόμενη χρονιά συμμάχησαν με τους βυζαντινούς και συμμετείχαν στο εκστρατευτικό σώμα κατά του Σβιατοσλάβου¹⁴⁵.

Αν ο αναγνώστης του έργου του Κεκαυμένου γίνει στρατηγός σε συνοριακό θέμα, κυρίως θα πρέπει να προσέχει τις σχέσεις του με τους ηγεμόνες των πληθυσμών στις γειτονικές με τα αυτοκρατορικά εδάφη περιοχές. Ο σκοπός πρέπει να είναι και η κατάκτηση των περιοχών αυτών (εδώ φαίνεται ξεκάθαρα επεκτατικό πνεύμα). Πρέπει αρχικά να τους δίνονται δώρα ώστε να αποκοιμηθούν και να μην είναι εχθρικοί, και μετά να συγκεντρώσει στρατό, και να εκστρατεύσει εναντίον τους και να τους κατατροπώσει. Έτσι θα πάρει τιμές από τον αυτοκράτορα, θα αποτελεί πρότυπο προς μίμηση¹⁴⁶.

Στους «Συνεχιστές του Θεοφάνη» υπάρχει μια αξιοσημείωτη μνεία στις δυτικές υποθέσεις, που ως τώρα έχει περάσει σχεδόν απαρατήρητη: πραγματοποιήθηκε εκστρατεία στην Ιταλία με επικεφαλής τον πατρίκιο Μαριανό Αργυρό – μάλλον το 955 – με επιτυχία, για τους Βυζαντινούς, κατάληξη. Μετά από αυτήν, «οὐ μόνον οἱτοι (*Αραβες*) τὴν δούλωσιν πρὸς τὸν βασιλέα ὠμολόγησαν, ἀλλὰ καὶ οἱ τὰς Γαλλίας οἰκοῦντες πανοικὶ βάρβαροι παρεῖχον πρὸς τὸν πορφυρογέννητον ἄνακτα τὴν εὐγνωμοσύνην, καὶ δώροις μεγαλοπρεπέσι πρὸς τὸν αὐτοκράτορα μετὰ ὄψιδας αὐτῶν ἔστελλον· καὶ πάντα εἰς ὑποταγὴν ἢ τύχην τοῦ

¹⁴¹ Τακτικά, 956 (μγ)

¹⁴² Μουσειδου, σελ. 205, παρ. 85

¹⁴³ Σκυλίτζης, 291-294, Λέων Δ., 124, Ζωναράς, III, 464-5)

¹⁴⁴ Σκυλίτζης, 277.24-278.40, Λέων Δ., 103, Ζωναράς, III, 524

¹⁴⁵ Σκυλίτζης, 309.34-310.73, Ζωναράς, III, 535-6

¹⁴⁶ Κεκαυμένος, 29, 99-101

πορφυρογεννήτου εις δουλείαν και ζυγόν ἤγαγεν»¹⁴⁷. Δηλαδή η υποταγή της Καλαβρίας, της Λογγοβαρδίας, της Νεάπολης (όπως και της Σικελίας νωρίτερα¹⁴⁸) επιφέρουν την ευγνωμοσύνη των βαρβάρων που κατοικούν «τας Γαλλίας» και που καταλήγουν στην πλήρη βυζαντινή κυριαρχία στην περιοχή.

Πολύ σημαντική για την εξέταση των βυζαντινών εκστρατειών στην Ιταλία είναι η επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Α΄ προς το στρατηγό Λογγοβαρδίας (την αποστολή του οποίου εκεί μαζί με το εκστρατευτικό σώμα είχε οργανώσει ο ίδιος ο πατριάρχης, με την ιδιότητα του μέλους του συμβουλίου αντιβασιλείας). Ο πατριάρχης απαντώντας σε επιστολή του στρατηγού (στην οποία περιγράφεται μια κατάσταση ερήμωσης των κάστρων που συνάντησε με την άφιξή του και τις μεγάλες αριθμητικά δυνάμεις των Αράβων) τον συμβουλεύει να διατηρήσει την ομοψυχία του στρατού και να συμμαχήσει με τους ντόπιους άρχοντες της Απουλίας και της Καλαβρίας. Οι συμβουλές του πατριάρχη πρέπει να έπιασαν τόπο, γιατί στην επόμενη επιστολή, συγχαίρει το στρατηγό για τη νίκη που πέτυχε κατά των Αράβων στη μάχη του Garigliano το 915 ή 916, του εύχεται να κατορθώσει, στο όνομα του Θεού, ακόμη μεγαλύτερες νίκες κατά των Αράβων, και τέλος, τον διαβεβαιώνει ότι θα ανταμειφθεί όχι μόνο από το βασιλιά, αλλά και μετά θάνατο από το Θεό¹⁴⁹.

Υπάρχουν λίγες, αλλά ακριβείς και ασφαλείς πληροφορίες στο *De Cerimoniis*¹⁵⁰ για μια περίπτωση που εξαγοράστηκαν ξένοι προκειμένου να πολεμήσουν για λογαριασμό της αυτοκρατορίας. Για να αντιμετωπιστεί μια επανάσταση Λομβαρδών ευγενών, το 934/5 στάλθηκε στην Ιταλία ο πρωτοσπαθάριος Επιφάνιος με στρατιωτικές ενισχύσεις, 1.553 ιππείς. Έφερνε μαζί τους όμως και δώρα προς το βασιλιά της Ιταλίας Hugo, για να τον πείσει να εκστρατεύσει εναντίον των επαναστατών, να τους καθυποτάξει και να παραδώσει τα κάστρα του στο βυζαντινό στρατηγό Λογγοβαρδίας. Υπάρχει ο λεπτομερής κατάλογος των δώρων αυτών: 7.200 χρυσά νομίσματα, 20 μεταξωτά φορέματα, 3 αργυρά επίχρυσα σκεύη, θυμίαμα κ.α. Ενδιαφέρον είναι πως στις οδηγίες λέγεται καθαρά ότι ένα μέρος των δώρων προορίζεται για τον μαρκήσιο του ρήγα της Ιταλίας, ο οποίος συνορεύει με το θέμα Λογγοβαρδίας. Επίσης, ότι τα δώρα θα δίνονταν στο ρήγα εφόσον ο ίδιος ηγούνταν της εκστρατείας και νικούσε τους επαναστάτες. Αν όμως η εκστρατεία γινόταν από υφισταμένους του, αυτοί θα παραλάμβαναν τα δώρα για να τα δώσουν στο βασιλιά.

¹⁴⁷ Συν. Θεοφ., σελ. 455.7-12

¹⁴⁸ Σκυλίτζης, σελ. 261.10-263.49

¹⁴⁹ Κόλια - Δερμιτζάκη, Το εμπόλεμο Βυζάντιο, σελ. 226, πρμπ. 45-7

¹⁵⁰ *De cer.*, 600.13 – 662.11

Έτσι διαπιστώνουμε ότι τα δώρα χρησίμευαν ως απλή πληρωμή για υπηρεσίες, και θα καταβάλλονταν σε εκείνον ο οποίος θα προσέφερε την πραγματική υπηρεσία¹⁵¹. Μπορούμε να συμπληρώσουμε ότι στην περίπτωση της Ιταλίας, αυτό το μέτρο πρέπει να εφαρμοζόταν συχνότερα, γιατί λόγω της μεγάλης απόστασης, αλλά και του γεγονότος ότι οι μεταφορές στρατού γινόταν δια θαλάσσης (κάτι που εμπεριέχει μεγαλύτερο ρίσκο) η αποστολή πολυάριθμου βυζαντινού εκστρατευτικού σώματος λογικά θα αποφευγόταν.

Μπορούμε δηλαδή να υποθέσουμε πως στα έξοδα προετοιμασίας μιας εκστρατείας κάποιες φορές – ίσως και πάντοτε – έπρεπε να προβλέπεται ένας μεγάλος αριθμός πολύτιμων αντικειμένων, τα οποία θα χορηγούνταν ως δώρα σε τοπικούς ηγεμόνες, ώστε να εξασφαλίζεται η συμμαχία τους ή έστω η ουδετερότητά τους.

Ταυτόχρονα με την αναβάθμιση του πατρικίου Νικηφόρου Φωκά σε δομέστικο των σχολών και της προετοιμασίας για εκστρατεία έναντι των Βουλγάρων σε ξηρά και θάλασσα, ο αυτοκράτορας έστειλε πλούσια δώρα στους Ούγγρους ώστε να τους πείσει να επιτεθούν και αυτοί εναντίον των Βουλγάρων, κάτι που τελικά πέτυχε. Τελικά όμως αποδείχθηκε ότι το βυζαντινό εκστρατευτικό σώμα δεν κατάφερε να νικήσει τους Βούλγαρους. Νέα εκστρατεία που ακολούθησε με συμμετοχή και των ανατολικών και των δυτικών ταγμάτων, απέτυχε επίσης¹⁵². Μάλλον οι Βούλγαροι του Συμεών ήξεραν να εκμεταλλεύονται τον γεωφυσικό παράγοντα της περιοχής τους, παρόλο που δεν αναφέρονται λεπτομερείς πληροφορίες, και συνεπώς δεν γνωρίζουμε για την προετοιμασία της μεγάλης - όπως χαρακτηρίζεται - εκστρατείας.

Ο Ε. Χρυσός έχει παρατηρήσει ότι στο DAI για να τεκμηριωθεί η άποψη ότι οι Ίβηρες αστήρικτα διεκδικούσαν εδαφική περιοχή κοντά στην Θεοδοσιούπολη, αναφέρει σειρά εκστρατειών των βυζαντινών στην περιοχή. Για τις επιτυχείς γι' αυτούς εκστρατείες κατά των Αράβων για την κατάκτηση αυτής της διεκδικούμενης και από τις τρεις πλευρές περιοχής από τα χρόνια της βασιλείας του Λέοντος ΣΤ' ως το 952, αναφέρονται διάφορα συμβάντα που δείχνουν ότι στην ίδια περίοδο οι άρχοντες της Ιβηρίας δεν είχαν κάνει τίποτα για να βοηθήσουν τους Βυζαντινούς στις εκστρατείες τους, αλλά και είχαν διατηρήσει μια ευνοϊκή, για τους Άραβες, ουδετερότητα, ενώ με τις δικές τους δυνάμεις δεν είχαν καταλάβει ούτε ένα κάστρο

¹⁵¹ Οικονομίδης, Το όπλο του χρήματος, σελ. 266-7

¹⁵² Ζωναράς 16, 12, 230-232

της περιοχής¹⁵³. Αυτή η αναφορά στο DAI μπορεί να συμβάλλει στο να κατανοήσουμε πόσο σημαντική θεωρούνταν για το βυζαντινό κράτος η βοήθεια κάποιων ντόπιων ηγεμόνων κατά την πραγματοποίηση μιας εκστρατείας, γιατί αν επρόκειτο για ασήμαντο γεγονός, σίγουρα δεν θα περιλαμβάνονταν στο DAI.

Ο Χρυσός συνεχίζοντας την έρευνά του¹⁵⁴ παραθέτει άλλο ένα απόσπασμα του DAI που αναφέρεται σε μετέπειτα συνθήκη ανάμεσα στον Ρωμανό Λακαπηνό και στον άρχοντα των Ιβήρων, ο οποίος παίρνει το αξίωμα του κουροπαλάτη. Μια από τις υποχρεώσεις που αναλαμβάνουν οι Ίβηρες βάσει αυτής της συνθήκης, είναι να αποσπών εδάφη από τους Άραβες, τα οποία και θα προσαρτούνται στην αυτοκρατορία: «τὴν ἀνατολὴν ὑπόσπονδον ποιῆσαι τῇ βασιλείᾳ ἡμῶν καὶ κάστρα χειρώσασθαι καὶ μεγάλα πρὸς θεραπείαν ἡμῶν ἔργα ποιήσασθαι, καὶ ὑπεσχέθη»¹⁵⁵. Στη συνέχεια του DAI¹⁵⁶ παραθέτονται «*χρυσοβούλλια*» με διευκρινίσεις για το περιεχόμενο της συμφωνίας. Ο Χρυσός¹⁵⁷ διαπιστώνει ότι σύμφωνα με τους όρους της συμφωνίας που περιείχαν τα χρυσόβουλλα, οι Ίβηρες δικαιούνταν να κρατήσουν μια περιορισμένη κυριότητα στα εδάφη που θα αποσπούσαν από τους Άραβες, ενώ ο αυτοκράτορας θα είχε την υψηλή επικυριαρχία.

Ο Χρυσός «βλέπει» στο κείμενο αυτό μια εικόνα της νομικής υφής της βυζαντινής επικράτειας και των συνόρων της αυτοκρατορίας. Ότι δηλαδή υπάρχουν δύο ειδών όρια της βυζαντινής επικράτειας, που και τα δύο είδη είναι νομικά κατοχυρωμένα: αφενός τα όρια του κράτους ή – ορθότερα – τα όρια της βυζαντινής πολιτείας, δηλαδή της *res publica*, σύμφωνα με την πολιτειακή αυτοσυνειδησία που είχαν κληρονομήσει, και αφετέρου τα όρια της αυτοκρατορίας, δηλαδή του *imperium*, όπως νοείται κατά τη ρωμαϊκή παράδοση το σύνολο της αυτοκρατορικής αρχής. Αυτό που μπορούμε εμείς να προσθέσουμε είναι ότι η τέτοιου είδους επικυριαρχία την περίοδο που εξετάζουμε σε περιοχές όπως στην προκειμένη περίπτωση η Ιβηρία, είναι σίγουρα πολύ σημαντική, γιατί μπορούμε να υποθέσουμε ότι προσέθετε έμψυχο δυναμικό για στρατολόγηση, οικονομικούς πόρους μέσω της φορολογίας, αλλά και εξασφαλισμένη άμυνα στις περιοχές που εφαρμοζόταν, ώστε οι επεκτατικές εκστρατείες του Λακαπηνού – αλλά και των διαδόχων του – να συνεχίζονται απεριόριστα.

¹⁵³ Χρυσός, Η βυζαντινή επικράτεια και τα σύνορα της αυτοκρατορίας, σελ. 16

¹⁵⁴ ό.π., σελ. 18

¹⁵⁵ DAI, τ. 2, στ. 45. 108-110

¹⁵⁶ ό.π., στ. 116-129

¹⁵⁷ Χρυσός, Η βυζαντινή επικράτεια και τα σύνορα της αυτοκρατορίας, σελ. 21-2

Ο Λουγγής έχει αποδείξει ότι το κεφάλαιο 42 του DAI είναι στην πραγματικότητα ένας πρώτης τάξεως οδηγός για τη διοργάνωση μιας συμμαχικής εκστρατείας (με ηγεμονικό ρόλο των Βυζαντινών) ενάντια στους Χαζάρους. Από τη Θεσσαλονίκη ως το Δούναβη, όπου βρίσκεται το κάστρο Βελέγραδα, η απόσταση είναι πορεία οχτώ ημερών, όχι γρήγορη πορεία, αλλά αργή, με συχνές αναπαύσεις¹⁵⁸. Παρατηρούμε ότι αργή και άνετη πορεία μπορεί να κάνει κάποιος μόνο σε φιλικό κι όχι εχθρικό έδαφος. Αν λοιπόν ξεκινήσει από τη Θεσσαλονίκη προς το Δούναβη, όπου βρίσκονται και οι πρώτοι σύμμαχοι, ένας πυρήνας στρατεύματος θα πορεύεται αργά, καθώς μάλιστα θα πρέπει να στρατολογεί συνεχώς από τις επαρχίες από τις οποίες θα διαβαίνει. (Εδώ βέβαια, προκύπτει το ερώτημα στο οποίο δεν μπορούμε να απαντήσουμε, αν δηλαδή αφού είχε ήδη αναχωρήσει το εκστρατευτικό σώμα, συνεχιζόταν η στρατολόγηση πληθυσμού από τις περιοχές από τις οποίες περνούσε). Μια δεύτερη παρατήρηση που μπορεί να γίνει είναι ότι από τη Θεσσαλονίκη ως το Δούναβη δεν αναφέρονται πουθενά βουλγαρικά εδάφη, κάτι που μάλλον σημαίνει ότι ο Πορφυρογέννητος θεωρεί τις επαρχίες ως το Δούναβη βυζαντινό έδαφος, παρά την τότε ανεξαρτησία της Βουλγαρίας.

Διαβαίνοντας το Δούναβη, το εκστρατευτικό σώμα θα ενισχυθεί με Ούγγρους συμμάχους. Πριν φτάσει στη Χαζαρία, θα περάσει από τα εδάφη των Πατζινακιδών, οι οποίοι δεν συμμετέχουν στην εκστρατεία, αλλά κι αυτοί θεωρούνται σύμμαχοι, μιας και οι σχέσεις τους με τους Βυζαντινούς κατά την περίοδο αυτή είναι ειρηνικές. Η Χαζαρία χωρίζεται από την Πατζινακία με το κάστρο Σάρκελ. Στη συνέχεια τονίζεται ότι πρέπει οπωσδήποτε να διατηρηθεί η ειρήνη με τους Πατζινακίτες, αφού αυτοί συνορεύουν και με τη βυζαντινή Χερσόνα, την οποία ανά πάσα στιγμή μπορούν να λεηλατήσουν¹⁵⁹.

Όπως επισημαίνει ο Κόλιας¹⁶⁰ στην περίπτωση που υπήρχε η πρόθεση να εφαρμοστούν κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας οι οδηγίες των κειμένων πολεμικής τέχνης, προκύπτει το πρόβλημα κατά πόσον υπήρχαν δυσχέρειες στην εφαρμογή τους, οι οποίες οφειλόταν στη σύνθεση του στρατεύματος λόγω της κοινωνικής ή φυλετικής προέλευσης των πολεμιστών. Μπορούμε να θεωρήσουμε δεδομένο ότι υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ της πολεμικής τακτικής και του χαρακτήρα της κοινωνίας. Διαφορετική αντιμετώπιση της συμμετοχής στο εκστρατευτικό σώμα θα

¹⁵⁸ Λουγγής, DAI, στ. 15-18

¹⁵⁹ ό.π., 96-101

¹⁶⁰ Κόλιας, Η πολεμική τακτική των Βυζαντινών: Θεωρία και πράξη, σελ. 156-7

είχε ο υποχρεωμένος σε στράτευση αγρότης και διαφορετική ο μισθοφόρος, ενώ και οι δύο πολεμούν υπό την ίδια σημαία.

4.2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΩΝ

Είναι ευρέως αποδεκτό στους μελετητές της βυζαντινής οικονομικής ιστορίας ότι η οργάνωση και διεξαγωγή μιας εκστρατείας επιβάρυνε οικονομικά τόσο το κράτος, όσο και τους φορολογούμενους υπηκόους περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα¹⁶¹. Ως προς αυτό όμως, οι άμεσες αναφορές στις πηγές της μεσοβυζαντινής περιόδου είναι ελάχιστες, και γι' αυτό το λόγο η έρευνα μπορεί να διεξαχθεί μόνο συνδυαστικά, και για να φτάσουμε στο σημείο να εξαχθούν συμπεράσματα, πρέπει να ξεκινήσουμε από κάποιες υποθέσεις εργασίας. Καταρχήν, θεωρούμε ότι οι οικονομικές επιπτώσεις των μεγάλων επεκτατικών εκστρατειών δεν ήταν ακριβώς οι ίδιες σε όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας. Δηλαδή, ξεκινάμε την πραγμάτευση αυτού του κεφαλαίου με βάση τον γεωγραφικό άξονα των στοιχείων που διαθέτουμε.

Τον 10ο αιώνα, αλλά και στο πρώτο τέταρτο του 11ου, οι Βυζαντινοί με τις επεκτατικές εκστρατείες τους, όχι μόνο κατέκτησαν περιοχές από τους Άραβες, αλλά και κατέκτησαν νέα εδάφη στην Ανατολή, και κυρίως στην Αρμενία. Πριν τη μάχη του Ματζικέρτ, όλη η Αρμενία βρισκόταν υπό τη βυζαντινή κυριαρχία. Μπορούμε να θεωρήσουμε αυτονόητο ότι το πρώτο μέτρο μετά την κατάκτηση της περιοχής ήταν η εγκαθίδρυση του φορολογικού ζυγού. Από Αρμενικές πηγές φαίνεται ότι το μέτρο που αρχικά εφαρμόστηκε ήταν η αγγαρεία, και λίγο αργότερα επήλθε η χρηματική φορολόγηση¹⁶². Επίσης καθόλη τη διάρκεια εισπράττονταν συστηματικά οι φόροι από τους εμπόρους και τους βιοτέχνες της ευρύτερης περιοχής γεγονός που αποδεικνύεται από τις πηγές αλλά και 2 επιγραφές¹⁶³. Επίσης, άμεση κρατική πολιτική επιλογή πρέπει να αποτέλεσε η αποδυνάμωση της Αρμενικής εκκλησίας, η οποία φαίνεται ότι ήταν οικονομικά ακμάζουσα και αποτελούσε πόλο ενότητας για τον τοπικό πληθυσμό. Τα κτήματα της εκκλησίας μετατράπηκαν σε αυτοκρατορικά, αλλά και όλα τα χρυσά και αργυρά σκεύη μεταφέρθηκαν στην Κων/πολη¹⁶⁴. Όσον αφορά στο στρατιωτικό τομέα, λίγο μετά την κατάκτηση, επιβλήθηκε ο στρατιωτικός φόρος, δηλαδή εξαγορά της στρατιωτικής θητείας. Ταυτόχρονα, Αρμένιοι στρατιώτες, ίσως και 50.000, κατά τον Σκυλίτζη χρησιμοποιούνταν στις επεκτατικές

¹⁶¹ Hendy, σελ. 157 κεξ. αλλά και σελ. 221 κεξ.

¹⁶² Μπαρτικιάν Χ., Η οικονομική πολιτική του Βυζαντίου στην Αρμενία, 440, παρ. 4-5

¹⁶³ όπ., 441, πρμπ. 8-10

¹⁶⁴ όπ., 442-3, πρμπ. 16-20

εκστρατείες του Βυζαντίου¹⁶⁵. Όλα αυτά τα μέτρα, είχαν σαν μακροχρόνιο αποτέλεσμα οι Αρμένιοι να περιμένουν τους Τούρκους σαν ελευθερωτές τους από τη Βυζαντινή καταδυνάστευση. Αν το συνδυάσουμε με τις 80.000 αξιόμαχους Αρμένιους που κατάφεραν να ανακόψουν την εισβολή του εκστρατευτικού σώματος του Τζιμισκή¹⁶⁶, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι το Βυζαντινό κράτος είχε βραχυπρόθεσμα μεγάλα οικονομικά κέρδη από τα μέτρα που εφάρμοσε στην Αρμενική κοινωνία, αλλά μακροπρόθεσμα εκμηδένισε τη δυνατότητα αντίστασης του Αρμενικού πληθυσμού στην εισβολή των Τούρκων. Αν η πολιτική του Βυζαντίου στην νεοκατακτηθείσα Αρμενία δεν αποτελεί την εξαίρεση, αλλά τον κανόνα για το τι ακολουθούσε την στρατιωτική κυριαρχία σε μια περιοχή, τότε οδηγούμαστε σε λογικά συμπεράσματα για τις ευνοϊκές για την Τουρκική επέκταση που επικρατούσαν στα μέσα του 11ου αιώνα.

Στο De cer. Αναφέρεται ότι ο στρατηγός του θέματος Καππαδοκίας έπαιρνε μισθό 20 λίτρες χρυσού¹⁶⁷ ενώ η «ρόγα» του θέματος καταβαλλόταν ανά τετραετία μαζί με την παλιά ρόγα των θεμάτων Οψικίου και Βουκελλαρίων¹⁶⁸. Η ιστορία της περιοχής της Καππαδοκίας στη μεσοβυζαντινή περίοδο, είναι συνδεδεμένη με τη δράση της οικογένειας των Φωκάδων και των συγγενών τους. Οι Φωκάδες κατά κανόνα ηγούνται των εκστρατειών στο μικρασιατικό μέτωπο. Εκατό χρόνια μετά την αναγωγή της περιοχής σε θέμα, οι Βυζαντινοί μπόρεσαν να συμπεριλάβουν στην κυριαρχία τους ολόκληρη την Καππαδοκία¹⁶⁹. Μετά την κατάκτησή της, η περιοχή φαίνεται ότι εποίκιστηκε από Αρμένιους στρατιώτες. Ο εποίκισμός φαίνεται πως δεν ήταν ομαλός γιατί οι Αρμένιοι έποικοι δεν παρέμεναν σταθεροί στα κτήματά τους. Σε νεαρά του ο Νικηφόρος Φωκάς¹⁷⁰ αναφερόμενος σε Αρμένιους στρατιώτες της Καππαδοκίας εξηγεί ότι: *«το γαρ των Αρμενίων άστατον και πολυπλανές εαν μη δια της τοιαύτης νομοθεσίας παιθευθή, αλλ' επ' εξουσίας ειη τούτοις αλλαχού απιέναι και μετοικείν και πάλιν επανερχομένους τους τόπους απολύτως κατέχειν, πάντα τα αρμενιικά οιχήσονται»*.

Ο Κεκαυμένος απευθυνόμενος στον αναγνώστη του, στην περίπτωση που αναλάβει το αξίωμα του θεματικού στρατηγού, τον συμβουλεύει ότι αν διαπιστώσει ότι γίνονται φορολογικές αδικίες είτε από το δημόσιο, είτε από τον

¹⁶⁵ Μπαρτικιάν, σελ. 444-5, πρμπ. 23-4

¹⁶⁶ ό.π., σελ. 445-6, πρμπ. 25

¹⁶⁷ De cer., 696.16

¹⁶⁸ Three Treatises, 134, 649

¹⁶⁹ MA, 271

¹⁷⁰ Svoronos, Nouelles, 9A, σ. 170

φοροεισπράκτορα, να τις σταματήσει, και κυρίως στα συνοριακά θέματα. Χρησιμοποιεί το παράδειγμα της Ιβηρίας επί βασιλείας Κωνσταντίνου Μονομάχου. Στην Ιβηρία το κράτος είχε στην υπηρεσία του τους ντόπιους, που εξασφάλιζαν πολυάριθμο στρατό για τη φύλαξη των εκεί συνόρων. Σε αντάλλαγμα τους είχε παραχωρηθεί η εκμετάλλευση των κρατικών γαιών. Επί Μονομάχου απαλλάχθηκαν από τη στρατιωτική υποχρέωση, και τους επιβλήθηκαν δυσβάστακτοι φόροι, με αποτέλεσμα από σύμμαχοι να γίνουν εχθροί των Βυζαντινών, να αυτομολήσουν στους Άραβες, και να επιτεθούν με μανία κατά των βυζαντινών περιοχών¹⁷¹.

Η Κύπρος αναφέρεται στο κεφάλαιο 22 του DAI¹⁷² σε αντιστοιχία με την Αρμενία και την Ιβηρία ως παράδειγμα προς αποφυγή, σε ό,τι αφορά στους φόρους που πρέπει να πληρώνονται και στους Άραβες και στους Βυζαντινούς. Ο Λουγγής¹⁷³ υποστηρίζει ότι ο σωστότερος τίτλος του κεφαλαίου θα ήταν «Η Κύπρος ανάμεσα στο εσωτερικό και στο εξωτερικό».

Στο θέμα των Θρακησίων την οικονομική κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού δεν επέτειναν τόσο οι δυνατοί, όσο οι στρατιωτικές ανάγκες του κράτους. Έτσι, λίγα χρόνια μετά την προσπάθειά του να «προστατέψει» τους φτωχούς, το 949 ο Κωνσταντίνος Ζ΄ όρισε ότι για την εκστρατεία στην Κρήτη, το θέμα των Θρακησίων έπρεπε να παρέχει 20.000 μοδίους κριθάρι, 40.000 μερίδες (μέτρα) κρασί και 10.000 ζώα¹⁷⁴. Κρίνοντας από αυτές τις μεγάλες ποσότητες προμηθειών, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο ανεφοδιασμός του εκστρατευτικού σώματος βασιζόταν στις συνεισφορές του αγροτικού πληθυσμού αυτού του θέματος¹⁷⁵.

Ο Κεκαυμένος πληροφορεί τον αυτοκράτορα ότι πρέπει να είναι προσεκτικός στην επιλογή των αρχηγών στρατού και στόλου. Στην περίπτωση που οι επικεφαλής του στόλου είναι πλεονέκτες και δωροδοκούνται, απαλλάσσουν τους στρατεύσιμους από την υπηρεσία παίρνοντας από αυτούς χρήματα, όχι όσα θα τους κόστιζε η υπηρεσία στο στόλο, αλλά τα διπλάσια, κι έτσι λείπουν άντρες από τα χελάνδια. Άλλοτε τους επιτρέπουν να είναι άοπλοι, κι έτσι όταν συγκρουστούν με τους εχθρούς, τρέπονται σε φυγή. Τα πολεμικά τους πλοία πηγαίνουν στα νησιά με πρόφαση την περιφρούρηση, και δεν κάνουν τίποτα άλλο, παρά να συγκεντρώνουν σιτάρι, κριθάρι, όσπρια, τυρί, κρασί, κρέατα, λάδι, χρήματα πολλά κι ότι άλλο έχουν οι Κυκλάδες και

¹⁷¹ Κεκαυμένος, 20, 79

¹⁷² DAI, στ. 13-14, σελ. 94

¹⁷³ Λουγγής, DAI, σελ. 121

¹⁷⁴ De cer., 658.8-16

¹⁷⁵ Harvey, σελ. 195 - 6

τα παράλια κι από τις δύο πλευρές του Αιγαίου, Τα ίδια επίσης κάνουν στην Κύπρο και την Κρήτη. Αν οι στρατιώτες ή οι αξιωματικοί προχωρήσουν σε αρπαγές, πρέπει αμέσως να διατάξεις να τιμωρηθούν με μαστίγωση, με κούρεμα, και με χρηματικά πρόστιμα¹⁷⁶.

Στις παραμεθόριες περιοχές της βόρειας βαλκανικής, η ώθηση για οικονομική ανάπτυξη επήλθε από τις στρατιωτικές ανάγκες για την άμυνα του κράτους, . Όταν η περιοχή του κάτω Δούναβη ενσωματώθηκε στο Παρίστριον θέμα μετά τη νικηφόρα εκστρατεία του Τζιμισκή στη Σίλιστρα το 971 και τη σταθεροποίηση της βυζαντινής κυριαρχίας στα τέλη του δέκατου αιώνα, πολλά υστερορωμαϊκά οχυρά επισκευάστηκαν ή ανοικοδομήθηκαν και αποτέλεσαν μικρά αστικά κέντρα.

Η κατοχή της νότιας Ιταλίας είχε μάλλον αυξημένη σημασία για τα δημοσιονομικά του κράτους. Πρέπει να ήταν μια αρκετά προσοδοφόρα περιοχή, αν και το πιθανότερο είναι πως λίγα χρήματα έφταναν στην Κωνσταντινούπολη. Η μεγάλη απόσταση που τη χώριζε από την πρωτεύουσα φυσιολογικά έδινε στους επαρχιακούς διοικητές έναν πολύ μεγαλύτερο βαθμό αυτονομίας απ' ό,τι σε άλλες επαρχίες. Όμως, ο Ζωναράς παρουσιάζει το Νικηφόρο Φωκά να ενδιαφέρεται για την εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή: επειδή, σύμφωνα με παλιά συμφωνία, οι Σαρακηνοί της Σικελίας εισέπρατταν φόρο από τους Ρωμαίους, ο αυτοκράτορας Νικηφόρος θεώρησε απαράδεκτο, όσο βασιλεύει αυτός, να φορολογούνται οι Ρωμαίοι από τους Άραβες, και οργάνωσε εκστρατεία με επικεφαλής τον πατρίκιο Μανουήλ, που ήταν νόθος γιος του θείου του αυτοκράτορα, Λέοντα Φωκά. Παρά τη μεγάλη ναυτική δύναμη που είχε συγκεντρωθεί η εκστρατεία απέτυχε, χάθηκαν όλες οι δυνάμεις (και ο ίδιος Μανουήλ), γεγονός που ο Ζωναράς αποδίδει στην έλλειψη στρατηγικής ικανότητας του Μανουήλ (σημειωτέον, ότι αυτό συνέβη ταυτόχρονα με την εκστρατεία του Τζιμισκή στα Άδανα (δύο ταυτόχρονα)!¹⁷⁷.

Όπως μας πληροφορεί το DAI, το 920 ή 921 επρόκειτο να διεξαχθεί εκστρατεία στην Ιταλία. Ο στρατηγός Πελοποννήσου ανέλαβε, μετά από αυτοκρατορική εντολή να συνεισφέρει στην προετοιμασία του εκστρατευτικού σώματος με δυνάμεις από την περιοχή ευθύνης του. Όμως οι Πελοποννήσιοι (εκτός από τους *οικήτορες του κάστρου Μαϊνης*) «ήρετίσαντο μὴ ταξιδεῦσαι, ἀλλὰ δοῦναι ἰππάρια χίλια ἐστρωμένα καὶ χαλινωμένα καὶ λογάριον κεντηνάριον

¹⁷⁶ Κεκαυμένος, 87, 269-71

¹⁷⁷ Ζωναράς, 24, 296

ἔν, ἅπερ καὶ μετὰ πολλῆς προθυμίας παρέσχον»¹⁷⁸. Στη συνέχεια αναφέρεται στους αξιωματούχους οι οποίοι θα παρείχαν τα ἄλογα. Εντύπωση προκαλεί ὅτι δεν αναφέρονται μόνο πολιτικοὶ αξιωματούχοι, ἀλλὰ καὶ αρκετοὶ ἐκκλησιαστικοί, γεγονός που ἀποτελεῖ σοβαρὴ ἔνδειξη για τὴν οικονομικὴ, τουλάχιστον, συμβολὴ τῆς ἐκκλησίας στὴν προετοιμασία τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος. Ὁ Σβορώνος υποστηρίζει¹⁷⁹ ὅτι στὸ φορολογικὸ σύστημα καὶ τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη τῶν «δυνατῶν» τῆς ἐπαρχίας στὴν περίοδο που ἐξετάζουμε, ιδιαίτερη σημασία ἀπέκτησαν τὰ «ιδιόστατα», δηλαδή τὰ μεγάλα ἀγροκτῆματα, τὰ ὁποῖα δεν υπάγονταν στὴν ἀγροτικὴ φορολογικὴ κοινότητα καὶ ἀποτελοῦσαν ξεχωριστὲς φορολογικὲς μονάδες καὶ συνήθως κατέβαλλαν τοὺς φόρους «δια πόλεως», δηλαδή κατευθείαν στὴν Κων/πολη. Τὰ «ιδιόστατα» ἀνήκαν στὴν ἐκκλησία καὶ τοὺς υψηλόβαθμους αξιωματούχους, καὶ συχνὰ ἐξασφάλιζαν φοροαπαλλαγές.

Το «κεντηγάριον» (100 λίτρες χρυσοῦ ἢ 7200 χρυσὰ νομίσματα) ὁδηγεῖ τὸν Λουγγὴ στὴν ἤδη ἐξεφρασμένη ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητὲς ἄποψη για οικονομικὴ ευμάρεια τῆς Πελοποννήσου αὐτὴν τὴν περίοδο¹⁸⁰, ἀλλὰ ἀπὸ μόνο του δεν ἀποτελεῖ ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο, ἀφοῦ ἐπίσης γνωρίζουμε για τὶς συχνές ἐπιδρομές καὶ λεηλασίες τῶν Ἀράβων τῆς Κρήτης σε ὅλα τὰ Πελοποννησιακὰ παράλια. Ἐπιπλέον, ὁ ὅρος οικονομικὴ ευμάρεια δεν μπορεῖ χωρὶς τὴν ἀνάλογη ἀνάλυση νὰ ἀποδώσει ἀπὸ μόνος του τὴν οικονομικὴ κατάσταση τῶν διαφόρων κοινωνικῶν στρωμάτων μιᾶς τοπικῆς κοινωνίας σε μιᾶ συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο.

Στὴ συνέχεια τὸ DAI μας πληροφορεῖ ὅτι ἀπὸ τοὺς Σλάβους τῆς Πελοποννήσου οἱ Μηλιγγοὶ καὶ οἱ Ἐζερίτες ἐξεγέρθηκαν καὶ σύμφωνα με τὴν ἀναφορὰ τοῦ στρατηγοῦ τοῦ θέματος πρὸς τὸν αυτοκράτορα, «εἰσὶν ὥσπερ αὐτόνομοι καὶ αὐτοδέσποτοι, καὶ οὔτε παρὰ τοῦ στρατηγοῦ δέχονται ἄρχοντα, οὔτε συνταξιδεύειν αὐτῶ ὑπέικουσιν, οὔτε ἄλλην τοῦ δημοσίου δουλείαν ἐκτελεῖν πείθονται»¹⁸¹. Ὁ Λουγγὴς ἀναφερόμενος σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο¹⁸² ἐρμηνεύει ὅτι ἀφενὸς ἀρνοῦνται νὰ πάρουν μέρος στὴν ἐκστρατεία, καὶ αφετέρου ὅτι ἀρνοῦνται νὰ πληρώσουν τοὺς φόρους που τοὺς ἀναλογούσαν.

Οἱ προκαθορισμένοι ετήσιοι φόροι που ἀντιστοιχοῦσαν σ' αὐτοὺς, ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 60 νομίσματα για τὴν κοινότητα τῶν Μηλιγγῶν καὶ 300

¹⁷⁸ DAI, 51.202-204

¹⁷⁹ Σβορώνος, σελ. 65

¹⁸⁰ Λουγγὴς, σελ. 128

¹⁸¹ DAI, κεφ. 50, στ. 30-2, σελ. 232

¹⁸² Λουγγὴς, σελ. 129

νομίσματα για την κοινότητα των Εξεριτών¹⁸³. Τα 360 συνολικά νομίσματα (ή 5 λίτρες χρυσού) που αποτελούν τους ετήσιους φόρους, όπως υπολογίζει ο Λουγγής¹⁸⁴, είναι το 5% του επιπλέον φόρου του ενός κεντηναρίου που απαιτείται από όλο το θέμα Πελοποννήσου για την εκστρατεία στην Ιταλία.

Στην ανάλυσή του ο Λουγγής παραλείπει ότι ο Κωνσταντίνος Ζ' εσκεμμένα αναφέρει ότι τα παραπάνω ποσά ίσχυαν από το 840/842, αφού αργότερα θέλει να αποδείξει πόσο μεγάλη οικονομική επιβάρυνση τους προκάλεσε η εξέγερσή τους. Δηλαδή φαίνεται ότι με το συγκεκριμένο παράδειγμα ο αυτοκράτορας θέλει να δείξει στον διάδοχό του πόσο αυστηρά και απαρέγκλιτα πρέπει να τηρείται η επιβολή των επιπλέον φόρων κατά την προετοιμασία των εκστρατειών.

Στο κεφάλαιο 52 αναφέρεται ότι κάθε στρατιώτης του θέματος Πελοποννήσου που ήθελε να εξαγοράσει τη συμμετοχή του στην Ιταλική εκστρατεία έπρεπε να καταβάλει 5 χρυσά νομίσματα. Οι άποροι θα έπρεπε να πληρώσουν τα 5 νομίσματα ανά δυάδες, δηλαδή 2,5 νομίσματα ο καθένας. Γνωρίζουμε ότι όσοι είχαν περιέλθει σε κατάσταση απορίας δεν ήταν εντελώς φτωχοί, αλλά η κτηματική τους περιουσία που χρηματοδοτούσε τη στράτευσή τους είχε μειωθεί κάτω από το θεσμοθετημένο όριο. Το κράτος ορίζοντας την εισφορά τους στο 50% της εισφοράς των υπολοίπων, τους υπέβαλε σε αβάστακτο οικονομικό κόστος, μόνο αν η προσωπική τους περιουσία ήταν μειωμένη σε ποσοστό πάνω από 50% από τις κτηματικές εκτάσεις που θα έπρεπε να κατέχουν με βάση τον στρατιωτικό κατάλογο, κάτι που ο Λουγγής παραβλέπει στην ανάλυσή του. Επίσης, σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε για την περίπτωση της Δανηλίδας στην ίδια περιοχή ως εκπροσώπου της αριστοκρατίας, αλλά και τη νομοθετική δραστηριότητα σε βάρος των δυνατών που χρονικά έπεται της περίπτωσης αυτής, δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για το τι πραγματικά ίσχυε στην Πελοπόννησο.

Στη συνέχεια ο Λουγγής σωστά υπολογίζει ότι οι κάτοχοι των στρατιωτικών κτημάτων στην Πελοπόννησο ήταν κατά μέσο όρο 2.000 άνδρες, και έχοντας ως δεδομένο ότι οι αξιωματούχοι θα παρείχαν τα σελωμένα και χαλινωμένα άλογα, όπως είδαμε παραπάνω.

Παρόλη την εξέγερση των Σλάβων, ο Πορφυρογέννητος μας πληροφορεί ότι τελικά το απαιτούμενο ποσό συγκεντρώθηκε: «συνέστη καὶ τὸ προρρηθὲν διὰ

¹⁸³ DAI, κεφ. 50, στ. 21-5, σελ 232

¹⁸⁴ Λουγγής, σελ. 129

χαράγματος κεντηνάριον ἔν»¹⁸⁵. Ίσως τελικά το ποσό να μην ήταν τόσο υπερβολικό όσο υποστηρίζει ο Λουγγής. Μετά την είσπραξη του κεντηναρίου, ο Κωνσταντίνος Ζ΄ αναφέρει και την ποινή που επιβλήθηκε στους Μηλιγγούς και Εζερίτες: αύξηση των πάκτων των Μηλιγγών από 60 σε 600 νομίσματα και των Εζεριτών από 300 σε 600. Μάλιστα, ο στρατηγός Κρηνίτης Αροτράς επέβλεψε προσωπικά την άμεση είσπραξη των 1.200 νομισμάτων και τα «είσεκόμισεν ὁ αὐτὸς πρωτοσπαθάριος Κρηνίτης ἐν τῷ θεοφυλάκτῳ κοιτῶνι»¹⁸⁶.

Σ' αυτό το σημείο μπορούμε να επιστρέψουμε στην προηγούμενη επισήμανση. Αφού το κείμενο είναι εγχειρίδιο πολιτικής για το γιο του, ο Πορφυρογέννητος, με αναλυτικό παράδειγμα, φροντίζει να του επισημάνει πόσο αμείλικτος πρέπει να είναι απέναντι σε παρόμοιες περιπτώσεις: με αυτό που έκαναν οι Σλάβοι, ενώ για 80 χρόνια πλήρωναν μόνο 360 νομίσματα συνολικά, στο εξής και για κάποιο διάστημα θα πληρώνουν 1.200. Γνωρίζουμε ότι επί Ρωμανού Β΄, μετά από έκκληση των ιδίων ο φόρος επανήλθε στα 360 νομίσματα¹⁸⁷. Ο ισχυρισμός του Λουγγή ότι ο Κωνσταντίνος Ζ΄ αναφέρεται στον ισχύοντα φόρο του 840/42 στηριζόμενος απλά σε μια τοπική παράδοση, μάλλον είναι ημιτελής.

Γνωρίζουμε ότι Επί Λέοντος ΣΤ΄ το 911, κάθε στρατιώτης που του έχει επιτραπεί να εξαγοράσει τη θητεία του ώστε να μην συμμετάσχει σε εκστρατεία, πληρώνει μόνο 2 νομίσματα¹⁸⁸. Δεδομένης της στηλιτευτικής για τον Λακαπηνό διάθεσης του Κωνσταντίνου Ζ΄, ίσως το ποσό των 5 νομισμάτων που αναφέρει για την εξαγορά της στράτευσης να είναι διογκωμένο από τον Πορφυρογέννητο. Σ' αυτή την περίπτωση, αν θεωρήσουμε πως ίσχυε ό,τι και στο θέμα Θρακησίων, δηλαδή η εξαγορά της θητείας να κόστιζε 2 νομίσματα (και αντίστοιχα 1 νόμισμα για τους απόρους), τότε ο αριθμός των στρατευσίμων του θέματος Πελοποννήσου θα έπρεπε να ανέρχεται σε περίπου 10.000 άνδρες, κάτι που μάλλον φαίνεται να είναι υπερβολικό. Όμως είναι εξίσου πολύ πιθανό η εξαγορά της στράτευσης να μην κόστιζε το ίδιο ποσό σε όλες τις περιοχές ή τις χρονικές περιόδους, ή και ακόμα να διέφερε ανάλογα με τις ανάγκες του εκστρατευτικού σώματος. Σίγουρα, η ναυτική εκστρατεία στην Ιταλία κόστιζε περισσότερο (λόγω απόστασης) από τη ναυτική εκστρατεία στην Κρήτη, κι ακόμα περισσότερο από τις εκστρατείες δια ξηράς στα Βαλκάνια ή στα ανατολικά.

¹⁸⁵ DAI, 52,14-15

¹⁸⁶ DAI, 50, στ. 46-53

¹⁸⁷ Λουγγής, σελ. 131

¹⁸⁸ De Cer., σελ. 655

Η συγκέντρωση του στρατιωτικού υλικού φαίνεται πως ανήκε στην αρμοδιότητα των θεματικών αξιωματούχων μετά από εντολές που έπαιρναν από το «ειδικόν» και το «βεστιάριον». Ο στρατηγός του θέματος Θεσσαλονίκης έπρεπε να διαθέσει 200.000 βέλη, 3.000 λόγχες και όσο το δυνατόν περισσότερες ασπίδες¹⁸⁹. Ο κριτής του θέματος Ελλάδος έπρεπε να έχει ετοιμοπαράδοτες 1.000 λόγχες και άλλα υλικά, για όποτε χρειαζόταν¹⁹⁰. Ο στρατηγός του θέματος Σάμου, με χρήματα που θα έπαιρνε από τον πρωτονοτάριο του θέματος, θα έπρεπε να πληρώσει τα καρφιά που θα χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή των πλοίων στα Φύγελα¹⁹¹. Ο κατάλογος συνεχίζεται στο De cer¹⁹². Σύμφωνα με τον Οικονομίδη και τον Haldon, ο *άρχων του αρμαμέντου* που ανήκε στο «ειδικόν» συντόνιζε τη συγκέντρωση του στρατιωτικού υλικού¹⁹³. Όσον αφορά στα εργαστήρια κατασκευής όπλων, ενώ γνωρίζουμε ότι στην πρωτοβυζαντινή περίοδο αποτελούσαν ένα από τα αυστηρά κρατικά μονοπώλια και βρισκόταν μόνο στην Κωνσταντινούπολη, από μια επιστολή των μέσων του 10^{ου} αιώνα διαπιστώνουμε ότι πλέον υπήρχαν και σε άλλα μέρη, όπως στην Καισάρεια της Καππαδοκίας¹⁹⁴.

Οι πληροφορίες που έχουμε από τον Ibn Hauqal αναφέρονται κυρίως στην περίοδο της βασιλείας του Νικηφόρου Φωκά. Μετά τη δήλωση ότι τα δημοσιονομικά έσοδα του βυζαντινού αυτοκράτορα είναι πολύ λιγότερα από τα μισά των εσόδων του Φατιμίδη Χαλίφη, ο συγγραφέας αναφέρει ότι οι κύριες πηγές πλούτου είναι η πόλη της Τραπεζούντας και η πόλη της Αττάλειας, πριν τις μεγάλες κατακτήσεις, όπου εισπράττονται δασμοί επί των συναλλαγών με τις μουσουλμανικές χώρες και, ειδικά στην Αττάλεια, επί της λείας και των αιχμαλώτων που φέρνουν τα βυζαντινά πολεμικά από τις χώρες αυτές¹⁹⁵. Η αυτοκρατορική φορολογία που αναφέρει, βαρύνει την πώληση των αγαθών (πρόκειται δηλαδή για το βυζαντινό «κομμέρκιον», 10% επί της αξίας των πωλούμενων εμπορευμάτων) και συνοδεύεται από δευτερεύουσες επιβαρύνσεις προς όφελος εκείνου που εισπράττει τα ποσά αυτά (δηλαδή του κομμερκιάρου). Στο παρελθόν, γύρω στα 932 λέει ο Ibn Hauqal, ο δασμός του βασιλιά ανερχόταν σε 3 κεντηνάρια (21.600 νομίσματα) και, μαζί με τις δευτερεύουσες επιβαρύνσεις, έφτανε τα 30.000 νομίσματα και τους 100 αιχμαλώτους.

¹⁸⁹ De cer., 657.12-14

¹⁹⁰ De cer., 657.15-17

¹⁹¹ De cer., 658.17-22

¹⁹² De cer., 658.22-659.7

¹⁹³ Listes, σελ. 317, Praetorians, σελ. 318 κεξ.

¹⁹⁴ Praetorians, σελ. 112-120

¹⁹⁵ Οικονομίδης, Πόλεις – commercia, σελ. 66, πρμπ. 2

Επισημαίνει ότι έγιναν διάφορες αλλαγές στην εισπραξη των δασμών της Αττάλειας και ότι καταργήθηκαν οι εισπράξεις του ναυτικού διοικητή που ήταν υπεύθυνος για τις επιχειρήσεις εναντίον των Μουσουλμάνων. Ο Τζιμισκής είχε εκδώσει μια νεαρά με την οποία αλλάζει τον τρόπο εισπραξης του κομμερκαρίου επί των αιχμαλώτων πολέμου που πωλούνταν ως δούλοι¹⁹⁶.

Αντίθετα, τα εισοδήματα του αυτοκράτορα από την Τραπεζούντα είναι γύρω στα 10 κεντηνάρια (72.000 νομίσματα) το χρόνο. Το εισόδημα δηλαδή της Τραπεζούντας αναφέρεται ως τριπλάσιο του εισοδήματος της Αττάλειας, παρά του ότι στην Τραπεζούντα δεν υπάρχει δασμός στη λεία πολέμου¹⁹⁷.

Σε συνθήκη του 969 αναφέρονται βυζαντινά караβάνια που πήγαιναν για εμπόριο στο Χαλέπι, αλλά αυτά ξεκινούσαν από τη νεοκατακτηθείσα Αντιόχεια, η οποία είχε αποκτήσει κομμερκαρίου¹⁹⁸.

Ο Ζωναράς αναφέρει τους λόγους της δυσaréσκειας του πληθυσμού τόσο της πρωτεύουσας, όσο και των επαρχιών εναντίον της εσωτερικής πολιτικής του Νικηφόρου Φωκά: Οι στρατιώτες της προσωπικής του φρουράς στην Κωνσταντινούπολη συμπεριφερόταν άσχημα και λεηλατούσαν σπίτια επωνύμων και ανωνύμων, ενώ ο ίδιος όταν το μάθαινε, αντιδρούσε σαν να μη συνέβη τίποτα. Μάλιστα δεν ενδιαφερόταν για τις αδικίες κατά των πολιτών, αν και εκείνοι τον βοήθησαν να καταλάβει το θρόνο. Άλλος λόγος ήταν που με πρόφαση τις συνεχείς εκστρατείες ταλαιπωρούσε τους υπηκόους με νέους φόρους, αυξήσεις επί των παλιών και κάθε είδους εισπράξεις. Όπου και να πήγαιναν οι στρατιώτες λεηλατούσαν τις περιουσίες των ανθρώπων, σαν να επρόκειτο για εχθρούς. Επιπλέον, προφασιζόμενος έλλειψη χρημάτων λόγω των στρατιωτικών εξόδων, ελάττωσε εν μέρει τις βασιλικές χορηγίες προς τη σύγκλητο και κατάργησε εντελώς τις κατ' έτος δωρεές που ίσχυαν ανέκαθεν για τους ιερούς ναούς και τα ευαγή ιδρύματα... Κατά το διάστημα της βασιλείας του στελνόταν ακατάπαυστα σ' όλες τις επαρχίες απογραφείς, επόπτες, στρατολόγοι και οι λεγόμενοι πρωτονοτάριοι οι οποίοι καταπίεζαν τον πληθυσμό με πολλά δεινά, καταδικάζοντάς τον στην έσχατη ένδεια, δίχως να λυπούνται ούτε καν τους τελείως άπορους, τους οποίους στρατολογούσαν στο ελαφρύ πεζικό. Όσους υπηρετούσαν προηγουμένως στο ελαφρύ πεζικό, τους κατέτασσαν στο ναυτικό, ενώ τους ναύτες τους έκαναν οπλίτες του πεζικού, τους πρώην πεζικάριους, ιπείς, και

¹⁹⁶ Jus Graecoromanum, I, 257-8

¹⁹⁷ Vasiliev, II, 2, σελ. 416-7

¹⁹⁸ Οικονομίδης, Πόλεις – commercia, 70, πρμπ. 10

τους ιππείς κατάφρακτους ιππότες, αναθέτοντας στον καθένα και βαρύτερο στρατιωτικό έργο. Έμοιαζε λοιπόν να χρησιμοποιεί τα πάντα για στρατιωτικούς σκοπούς¹⁹⁹.

Μετά την κατάκτηση της Κρήτης από τους Άραβες, τα κρατικά έσοδα από τις δυτικές επαρχίες λογικά μειωνόταν, αφού όλη η περιοχή γύρω από το Αιγαίο είχε γίνει έρμαιο των επιδρομών αυτών ολοένα και περισσότερο, με αποκορύφωμα την άλωση της Θεσσαλονίκης, δεύτερης πόλης της αυτοκρατορίας, το 904. Για τις επιδρομές έχουμε αποσπασματικές και συμπτωματικές πληροφορίες, κυρίως από Βίους αγίων. Η γενική ανασφάλεια στη θάλασσα προκαλούσε, όπως ήταν φυσικό, μετακινήσεις πληθυσμών από τα νησιά και τα ανοχύρωτα παράλια σε ηπειρωτικές περιοχές, κάτι που γνωρίζουμε επίσης από Βίους αγίων αλλά και από Αραβικές πηγές²⁰⁰. Μετά την αποχώρηση των ντόπιων, τα νησιά και τα παράλια μετατρέπονταν σε καταφύγια και ορμητήρια των Αράβων. Ο Οικονομίδης επισημαίνει ότι στα Κύθηρα και στα παράλια του Μαλέα υπήρχαν τέτοια ορμητήρια που ήδη από την τέταρτη δεκαετία του 9^{ου} αιώνα καθιστούσαν τα θαλάσσια ταξίδια προς τη Δύση πάρα πολύ επικίνδυνα²⁰¹. Το πρόβλημα για την κρατική οικονομία διογκωνόταν ολοένα και περισσότερο και σαφέστατα η ηγεσία κατανοούσε ότι το κακό προερχόταν από την αραβική, πλέον, Κρήτη. Η ανακατάληψη της Κρήτης έγινε ο κύριος στόχος της βυζαντινής κρατικής πολιτικής, όμως οι εκστρατείες που διοργανώνονταν πριν το 961, για διάφορους λόγους, αποτύχαιναν.

Ο Χρηστίδης με βάση βυζαντινές και αραβικές πηγές, καθώς και τις έρευνες των Vasiliev, Miles και Setton έχει καταρτίσει τους παρακάτω πίνακες για τη στρατιωτική δραστηριότητα των Αράβων σε βυζαντινές περιοχές²⁰².

Προσωρινές επιδρομές:

Περιοχή	Χρονολογία	Προέλευση Αράβων
Πάτρα	805 ή 807	Άραβες βορείου Αφρικής
Κως	829	Άραβες Κρήτης
Μυτιλήνη	837	» »
Εύβοια	837	» »
Λάτρος, Όρος	829-42	» »

¹⁹⁹ Ζωναράς, 25, 30-2

²⁰⁰ Vasiliev, τ. Α, σελ. 57-8

²⁰¹ Οικονομίδης, *Ο Βίος του αγίου Θεοδώρου* Κυθήρων, σελ. 275

²⁰² Χρηστίδης, σελ. 151-2

Κωνσταντινούπολη	842	Άραβες Συρίας
Κεφαλονιά, Ζάκυνθος	867-886	Άραβες βορείου Αφρικής
Μεθώνη, Πύλος, Πάτρα, Κόρινθος	879	Άραβες Κρήτης
Χαλκίδα	875	Άραβες Ταρσού
Σάμος	898	Άραβες ;
Δημητριάδα	896 και 902	Άραβες ;
Μονεμβασιά	10 ^{ος} αι. (πολλές φορές)	Άραβες Κρήτης
Λήμνος	903	Άραβες ;
Θεσσαλονίκη	904	Άραβες Συρίας - Αιγύπτου
Στρόβιλος	913	» »

Μόνιμες αραβικές κατακτήσεις ως το 961:

Δία, Χριστιάνα, Θήρα, Κύθηρα, Βοιαί (Ελαφώνησος), Πάρος, Νάξος, Αίγινα, Νέων, Σώκαστρο.

Ταυτόχρονα με τις νικηφόρες επεκτατικές εκστρατείες παρατηρείται παράλληλα μια αναγέννηση της επαρχιακής αστικής οικονομίας. Οι κατακτήσεις στη μέση ανατολή ανοίγουν ξανά εμπορικούς δρόμους. Σημαντικό ρόλο παίζει η ανακαταλειφθείσα Αντιόχεια. Η αναδιοργάνωση του στόλου, η κατάκτηση της Κρήτης και η απομάκρυνση των Αράβων από τις παραπάνω βάσεις τους στο Αιγαίο, εξασφαλίζουν τη βυζαντινή κυριαρχία στην ανατολική Μεσόγειο. Το εξωτερικό εμπόριο επίσης αναδιοργανώνεται, και προς τα βόρεια, κυρίως με τους Ρώσους μέσω της Χερσώνας. Η ανάκτηση της νότιας Ιταλίας επιτρέπει στο βυζαντινό εμπόριο να συνδεθεί και πάλι με τη Δύση, όπου επίσης αναπτύσσεται η αστική οικονομία²⁰³.

Προχωρώντας στην έρευνα της οικονομικής διάστασης των εκστρατειών, περνάμε στον χρονικό άξονα του θέματος, και διανέμουμε το υπάρχον υλικό σε τρεις κατηγορίες: στην προετοιμασία της εκστρατείας, σε ό,τι συνέβαινε κατά τη διάρκειά της, και τέλος, στον οικονομικό της αντίκτυπο στους άμεσα και έμμεσα συμμετέχοντες.

²⁰³ Σβορώνος, σελ. 68

4.2.α. ΠΡΙΝ ΤΗ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ

Το μεγαλύτερο μέρος του στρατιωτικού εξοπλισμού που χρειαζόταν το κράτος και οι στρατιωτικοί αξιωματούχοι κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας των εκστρατειών, προέρχονταν από εργαστήρια που ήλεγχε το κράτος ή από συνεισφορές του αγροτικού πληθυσμού, ενώ μόνο μικρό μέρος φαίνεται να εξασφαλιζόταν μέσω εμπορικών συναλλαγών²⁰⁴.

Η άποψη του Λέοντος ΣΤ΄ στα Τακτικά²⁰⁵ ότι ο στρατιώτης θα πρέπει να είναι αρκετά εύπορος, επαναλαμβάνεται και σε άλλου τέτοιου είδους πηγές, αλλά φαίνεται και ότι αποτελεί κρατική επιλογή μέσω της νομοθετικής δραστηριότητας του 10ου αιώνα. Από το εισόδημα που του παρείχε η καλλιεργήσιμη γη, ο στρατιώτης θα έπρεπε να χρηματοδοτείται ο εξοπλισμός και μέρος της διατροφής του κατά τη διάρκεια της εκστρατείας, να συντηρείται η οικογένειά του και να αμείβονται οι τυχόν εργάτες που θα ασχολούνταν με τα κτήματά του κατά τη διάρκεια της στράτευσής του. Σε αντάλλαγμα πρέπει να θεωρήσουμε δεδομένη την απαλλαγή τους από την καταβολή των περισσότερων φόρων, κατά την περίοδο που δεν συμμετείχαν σε εκστρατεία.

Σχετικά με το ερώτημα του πόσο συχνά συμμετείχε σε εκστρατευτικό σώμα κάποιος κάτοχος στρατιωτικού κτήματος, ο Κόλιας αξιοποιώντας κάποιες αποσπασματικές πηγές πιθανολογεί ότι υπήρχε μια περιοδικότητα ανά τέσσερα χρόνια στην αξιοποίηση του κάθε θεματικού στρατού σε εκστρατείες εκτός των ορίων του θέματος στο οποίο ανήκε. Μ' αυτόν τον τρόπο, μια ομάδα θεμάτων αξιοποιούνταν τον ένα χρόνο, τον άλλο χρόνο η άλλη, τον τρίτο η Τρίτη, και τον τέταρτο η τελευταία, για να αρχίσει και πάλι από την αρχή αυτή η αλληλοδιαδοχή. Αυτό σημαίνει, ότι κάθε τέσσερα χρόνια είχαν τη δυνατότητα οι στρατιώτες να αποκομίζουν επιπλέον κέρδη από τη συμμετοχή τους σε μια, ενδεχομένως, επιτυχή γι' αυτούς εκστρατεία.

Οι υποδείξεις του Λέοντος ΣΤ΄ και οι νομοθετικές προσπάθειες που αφορούσαν στην οικονομική κατάσταση των στρατιωτών δεν πρέπει να επέφεραν σημαντικά αποτελέσματα, αφού υπάρχουν ενδείξεις ότι οι στρατιώτες καταπιεζόταν από τους φοροεισπράκτορες, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να ανταποκριθούν στις

²⁰⁴ Harvey, σελ. 319

²⁰⁵ Τακτικά, Δ΄ 1

υποχρεώσεις τους. Στο «περί παραδρομής πολέμου» ο συγγραφέας αναφέρει: «αίσχύνομαι γὰρ εἶπείν καὶ τύπτεσθαι τοὺς τοιούτους ἄνδρας, τοὺς μὴ προτιμῶντας τῆς ἰδίας ζωῆς ὑπὲρ θεραπείας τῶν ἁγίων βασιλέων καὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν ἐλευθερίας καὶ ἐκδικήσεως· καὶ ταῦτα παρὰ φορολόγων ἀνθρωπαρίων καὶ μηδεμίαν τῷ κοινῷ προξενούντων ὠφέλειαν, ἀλλ' ἢ μόνον ἐκπιεζόντων καὶ ἐκτριβόντων τοὺς πένητας καὶ ἐξ ἀδικίας καὶ πολλῶν αἰμάτων πενήτων ἑαυτοῖς πολλὰ τάλαντα χρυσίου ἐπισυναγόντων»²⁰⁶. Η πίεση που ασκούσαν οι φοροεισπράκτορες στους στρατιώτες (ὅπως και στους μικρομεσαίους κατόχους πολιτικῶν κτημάτων) καθιστούσε την ατομική τους περιουσία (κυρίως μετά από περίοδο ανομβρίας, κακοκαιρίας, επιδημίας) εύκολη λεία για τους «δυνατούς» που συχνά γειτόνευαν μ' αυτούς. Ο κίνδυνος να εκλείψει η κοινωνική τάξη που εξασφάλιζε στο κράτος το πολύ φθηνό στρατεύσιμο δυναμικό, οδήγησε σε νομοθετικές πράξεις για την προστασία αυτής της τάξης.

Στο κεφάλαιο με το οποίο θέλει να αποτρέψει τον αναγνώστη του από το να αναλάβει την είσπραξη των κρατικῶν εσόδων, ο Κεκαυμένος δίνει πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον τρόπο που λειτουργούσε το φορολογικό σύστημα²⁰⁷: Κάποιος πολιτικός αξιωματούχος μπορούσε εκ μέρους του δημοσίου να αναλάβει την είσπραξη των φόρων από μια περιοχή, με σκοπό να αποκομίσει κέρδος. (Μ' αυτόν τον τρόπο κάποιοι πλουτίζανε υπερβολικά, αλλά κάποιοι άλλοι κατέληγαν στη φυλακή, χάνοντας την προσωπική τους περιουσία και τα αξιώματά τους). Γιατί μόνο αν κάποιος είναι πολύ σκληρός και άδικος μπορεί να πλουτίσει από αυτή τη δουλειά. Στη συνέχεια αναφέρει τον τρόπο με τον οποίο εισπράττονταν οι τακτικοί φόροι, ὅπως το αερικό, ή κάποιοι έκτακτοι φόροι, ὅπως η παροχή υποζυγίων για αγγαρείες, όταν το κράτος οργάνωνε εκστρατείες.

Στην περίπτωση που ο αναγνώστης είναι τοπικός αξιωματούχος, ή σε περίπτωση επιβολής έκτακτης φορολογίας που θα έπρεπε να επιμεριστεί στους κατοίκους της κοινότητας, ο Κεκαυμένος τον συμβουλεύει να μην το κάνει αποκλειστικά ο ίδιος, αλλά σε συνεργασία με άλλους. Γιατί αν κάνουν τον καταμερισμό πολλοί, θα μπορέσει να απαλλάξει κάποιον φίλο του ή κάποιον που θα του το ζητήσει, χωρίς να πει κανένα τίποτα. Αν όμως κάνει τον καταμερισμό μόνος του, δεν θα μπορέσει να απαλλάξει κανένα, γιατί όλοι θα είναι έτοιμοι να τον κατηγορήσουν για δωρολήπτη και «εξαλείπτη» (αυτός που εξαλείφει τους φόρους

²⁰⁶ De Velitatione, 19, 6

²⁰⁷ Κεκαυμένος, 37, 141-5

που χρωστάει κάποιος)²⁰⁸. Διαπιστώνουμε ότι ήταν συχνό φαινόμενο στην επιβολή έκτακτης φορολογίας, που επέβαλε η διεξαγωγή μιας εκστρατείας, οι τοπικοί αξιωματούχοι να μην κατανέμουν δίκαια το φόρο που θα αναλογούσε στη φορολογική κοινότητα, αλλά να ευνοούν κάποιους εσκεμμένα, που λογικά, θα ήταν οι «δυνατοί» της περιοχής. Συνεπώς, αυτοί που επιβαρυνόταν περισσότερο από όσο πραγματικά τους αναλογούσε, ήταν οι μικρογαιοκτήμονες που ανήκαν στις κατώτερες τάξεις.

Η αντιπάθεια του Κεκαυμένου για τους φοροεισπράκτορες φαίνεται σε κάθε ευκαιρία που δίνεται. Συμβουλεύει τον αναγνώστη του να μην δεχτεί ποτέ δημόσια υπηρεσία που να έχει σχέση με χρηματικές εισπράξεις. Αναφέροντας ότι *«στρατηγός γαρ και καλαμαράς απαιτητής ου δύνασαι είναι»* φανερώνει την απέχθεια των στρατιωτικών για τους φοροεισπράκτορες²⁰⁹.

Τη σημασία που είχε για το κράτος η τάξη των στρατιωτών τη διαπιστώνουμε στο προοίμιο της νεαρής του Κωνσταντίνου Ζ'²¹⁰. Σε ελεύθερη μετάφραση: *«Τη σημασία που έχει για το σώμα το κεφάλι, έχει για την πολιτεία ο στρατός και από την κατάσταση αυτών των δύο εξαρτώνται τα πάντα. Όποιος δεν φροντίζει αυτά τα δύο εξαρτώνται τα πάντα. Όποιος δεν φροντίζει αυτά τα δύο με τρόπο ικανοποιητικό, διακινδυνεύει την σωτηρία του, αλλά τα προσωπικά πρέπει να είναι και δημόσια. Επειδή με το πέρασμα των χρόνων, η οικονομική κατάσταση των στρατιωτών επιδεινώθηκε, εγώ αποφάσισα να αλλάξω προς το καλύτερο την κατάσταση, ώστε έτσι να ωφελήσω τα πάντα.»* Επέβαλε ελάχιστο όριο για την περιουσία του ιππέα τα 288 νομίσματα, με όριο της φτώχειας τα 50 νομίσματα. Ο Κόλιας²¹¹ υποστηρίζει ότι τα μέτρα αυτά επέφεραν τις νικηφόρες εκστρατείες και συνεπώς βελτίωσαν την οικονομική και κοινωνική θέση των στρατιωτών στα μέσα του 10ου αιώνα. Αν όντως συνέβη κάτι τέτοιο, σίγουρα ήταν πολύ πρόσκαιρο και δεν πρόκειται για κοινωνικό φαινόμενο που μπορούμε τόσο εύκολα να το απλοποιήσουμε.

Σε αραβική πηγή που παραθέτει μεταφρασμένη ο Lemerle²¹² υπάρχουν πληροφορίες για το μισθό των στρατιωτών και τις προσαυξήσεις που επέρχονταν ανάλογα με τα χρόνια υπηρεσίας τους: *«Οι Ρωμαίοι εγγράφουν στους στρατιωτικούς καταλόγους νεαρά αμούστακα άτομα. Αυτοί παίρνουν ένα δηνάριο (νόμισμα) τον πρώτο*

²⁰⁸ Κεκαυμένος, 38, 149

²⁰⁹ ό.π., 20, 81

²¹⁰ Jus Graecoromanum, τ. Α, σ. 222

²¹¹ Κόλιας, *Η θέση του στρατιωτικού στη Βυζαντινή κοινωνία*, σελ. 28-9

²¹² Lemerle, *Agrarian History*, σελ. 148

χρόνο, δύο δηνάρια τον δεύτερο, τρία τον τρίτο, κ.ο.κ. ως το δωδέκατο χρόνο υπηρεσίας τους, οπότε φτάνουν στον πλήρη μισθό των δώδεκα δηναρίων».

Σύμφωνα με υπολογισμούς του Κόλια²¹³ που βασίζονται όμως κυρίως σε πηγές του 6^{ου} αιώνα, ένας στρατιώτης με πλήρεις αποδοχές πρέπει να κόστιζε στο κράτος κατά μέσο όρο ετησίως 25-30 νομίσματα, αλλά τα πραγματικά του έσοδα ήταν κατά κάποιο ποσοστό λιγότερα. Τα έσοδα των στρατιωτών σίγουρα διαφοροποιούνταν ανάλογα με τη θέση που κατείχαν στο στράτευμα. Έτσι, ένας ιππέας εισέπραττε περισσότερα από ότι ένας πεζός. Η διαφορά αυτή οφειλόταν όχι μόνο στη μεγαλύτερη σημασία που είχε για την έκβαση της μάχης ο ιππέας, αλλά και στο γεγονός ότι έπρεπε ο ίδιος να φροντίζει για την αγορά, την τροφή, και γενικότερα τη συντήρηση του αλόγου του.

Οι αμοιβές των απλών στρατιωτών μπορούν να διακριθούν σε 3 είδη: α) χρηματικές (ρόγες), β) σε είδος, γ) φορολογικές απαλλαγές. Σχετικά με τις χρηματικές, αποτελούνταν από ένα νόμισμα τον πρώτο χρόνο, δύο τον δεύτερο, κοκ, μέχρι το ανώτατο όριο των δώδεκα. Στη ρόγα πρέπει να προστεθεί και η αξία του σιτηρεσίου που λάμβανε κατά τη διάρκεια της εκστρατείας. Σύμφωνα με τις πηγές, αυτό αποτελούνταν από ψωμί, λάδι, κρέας, κρασί. Κάποιες φορές το σιτηρέσιο καταβάλλονταν όχι σε είδος αλλά σε χρηματικό ποσό, το οποίο διέφερε ανάλογα με την ιεραρχία στο στράτευμα. Επίσης, από σποραδικές αναφορές σε πηγές, πληροφορούμαστε ότι με την ευκαιρία γιορτών, επετείων ή απλά όταν κάποιος αυτοκράτορας ήθελε να κερδίσει την εύνοια του στρατού, διένειμε χρηματικά ποσά σ' αυτούς. Οι επιπλέον φόροι («επιτάξεις»), ήταν αρκετά σημαντικές, ώστε να απαλλάσσονται από αυτές, με εξαίρεση το βασικό φόρο και το «αερικόν», όσοι ήταν κάτοχοι στρατιωτικών γαιών και προσέφεραν στρατιωτικές υπηρεσίες²¹⁴.

Οι γονείς του Λουκά Στηλίτη, σύμφωνα με το βιογράφο του, ήταν απλά ευκατάστατοι – κάτοχοι στρατιωτικού κτήματος²¹⁵. Όμως, μετά από λιμό, περίπου στα 925, ο όσιος φέρεται να μοιράζει στους πένητες 4.000 μοδίους σιτάρι, 100 χρυσά νομίσματα και ζωοτροφές²¹⁶. Όσο υπερβολική κι αν είναι η ποσότητα στο Βίο, σίγουρα φαίνεται πως τότε, τουλάχιστον για κάποιους «στρατιώτες», το στρατιωτικό κτήμα δεν εξασφάλιζε απλά τα επιτήδεια, αλλά άφηνε περιθώρια για εκταμίευση.

²¹³ Κόλιας, Η θέση του στρατιωτικού, σελ. 17-8

²¹⁴ Harvey, 176, πρμπ. 100

²¹⁵ Βίος Λουκά Στυλίτου, 5, 3-4, σ. 200

²¹⁶ ό.π., , 7, σ. 201-2

Σχετικά με τη νομισματική πολιτική του Φωκά (η οποία σίγουρα σχετίζεται με την επεκτατική στρατιωτική πολιτική του), ο Ζωναράς δίνει τις εξής πληροφορίες: Μέχρι τότε κάθε χρυσό νόμισμα ζύγιζε όσο ένα ξάγι, ενώ αυτός επινόησε το *τεταρτηρόν* περικόπτοντας το βάρος του, και τις μεν εισπράξεις τις έκανε με το βαρύτερο νόμισμα, τις πληρωμές όμως και τις δαπάνες με το κολοβό. Επιπλέον, ενώ σύμφωνα με πατροπαράδοτο έθιμο κάθε παλιό χρυσό νόμισμα που έφερε τη μορφή του αυτοκράτορα ήταν ισότιμο με το νέο νόμισμα που έκοβε ο νυν αυτοκράτορας, εκείνος διέταξε να προτιμούνται τα δικά του νομίσματα, για να κερδίζει από την κάθε αλλαγή νομίσματος, αφού οι έμποροι θα έπρεπε πια να προτιμούν το νέο. Οι πολίτες λοιπόν υπέφεραν απ' αυτά τα μέτρα, ενώ σταμάτησε να υπάρχει και η παραμικρή επίβλεψη των αγορανόμων στις τιμές, και ο κάθε έμπορος έκανε νόμο το θέλημά του. Έτσι όσοι αγόραζαν τα απαραίτητα, φτώχαιναν κάθε μέρα και περισσότερο²¹⁷.

Μετά από τον καταστροφικό σεισμό και τη σιτοδεία, επήλθε λιμός, τον οποίο σύμφωνα με τον Ζωναρά, ο Φωκάς χρησιμοποίησε για να κερδοσκοπήσει. Αύξησε την τιμή του σιταριού πουλώντας το ακριβά στους λιμοκτονούντες πολίτες, χωρίς να τον απασχολεί το ότι ήταν λαομίσητος. Αντίθετα, καυχιόταν πως ευεργετούσε τους υπηκόους του πουλώντας τους δύο μεδίμνους σιταριού για ένα χρυσό νόμισμα, κι αυτό παρά του ότι είχε το παράδειγμα του Βασιλείου του Μακεδόνα, ο οποίος επέδειξε στο πρόσφατο παρελθόν μεγαλοψυχία σε ανάλογη ένδεια... Αλλά και ο αδερφός του αυτοκράτορα, Λέων, δεν καταπίεζε λιγότερο τους κατοίκους της πόλης και τον πληθυσμό των επαρχιών, χρησιμοποιώντας κι αυτός την αισχροκέρδεια. Οι υπήκοοι συχνά ειρωνευόταν τον αυτοκράτορα εξαιτίας της οικονομικής του πολιτικής, π.χ. (υποτιθέμενος διάλογος) όταν κάποτε ο Φωκάς επιθεωρούσε τους νεοσύλλεκτους, ρώτησε κάποιον ηλικιωμένο, που βρισκόταν κι αυτός ανάμεσά τους: «*Τι δουλειά έχεις εσύ, γέρος άνθρωπος, με τους στρατιώτες;*» Εκείνος του απάντησε έξυπνα: «*Τώρα, δέσποτα, είμαι πολύ πιο δυνατός παρά όταν ήμουν νέος. Γιατί τότε δεν μπορούσα να σηκώσω ούτε το σιτάρι του μισού νομίσματος, ενώ τώρα σηκώνω εύκολα στους ώμους μου σιτάρι αξίας δύο νομισμάτων*». Ο αυτοκράτορας κατάλαβε την ειρωνεία, όμως τη δέχτηκε ατάραχος²¹⁸.

Στις βυζαντινές πηγές δεν υπάρχουν ενδείξεις για τις αγοραστικές τιμές του στρατιωτικού εξοπλισμού, παρά μόνο για την αξία των στρατιωτικών ίπων (12-15 νομίσματα). Έμμεση αναφορά υπάρχει στη β' κάκωση του Θεοφάνη, σύμφωνα ε την

²¹⁷ Ζωναράς, 25, 304

²¹⁸ ό.π., 28, 312-14

οποία, επί Νικηφόρου Α΄ η αξία του οπλισμού ενός στρατιώτη ανεβαίνει σε 18,5 νομίσματα. Αυτό ήταν το ποσό που έπρεπε να καταβάλλουν οι «ομόχωροι» ενός πτωχεύσαντος γεωργού προκειμένου αυτός να εξοπλιστεί πλήρως, και μάλιστα στην περίπτωση αυτή δεν συμπεριλαμβάνεται η αξία του στρατιωτικού αλόγου²¹⁹. Ο Κόλιας αξιοποιώντας μεμονωμένες πληροφορίες καταλήγει σε μάλλον επισφαλείς υπολογισμούς για την αντιστοιχία ανάμεσα στην αξία του στρατιωτικού εξοπλισμού και στα εισοδήματα κάποιου αγρότη. Θεωρεί ότι το μέσο εισόδημα ενός αγρότη ανερχόταν από 6 έως 12 νομίσματα, και ταυτόχρονα στηριζόμενος σε αναφορές σε δυτικές πηγές, υπολογίζει ότι ένα σπαθί κόστιζε 3-5 νομίσματα, ένας θώρακας 15, και μια περικεφαλαία 6 νομίσματα.

Κατά το δεύτερο ήμισυ του αιώνα, η τάση για γενίκευση της εξαγοράς της στράτευσης ενισχύθηκε, αν και ακόμα δεν είχε καθιερωθεί. Εξοφλούνταν πλέον σε μετρητά και τον «δρόμο», το ναυτικό και τον στρατό. Στη διάρκεια της βασιλείας του Νικηφόρου Β΄ το κράτος αναπροσάρμοζε τις οικονομικές υποχρεώσεις των φορολογούμενων επιβάλλοντας τις αμέσως ανώτερες και βαρύτερες, μια διαδικασία που δεν θα ήταν εφαρμόσιμη παρά μόνο αν επρόκειτο για πληρωμές σε μετρητά. Μεγάλωσε επίσης το εύρος αυτών των υποχρεώσεων. Αγρότες που στο παρελθόν δεν επιβαρυνόταν, καταγράφηκαν στις «δρομικές στρατείες». Η διάδοση των χρηματικών πληρωμών υποβοηθήθηκε και από τον καταμερισμό της ευθύνης για τη στρατεία μεταξύ κληρονόμων ή άλλων που συνεισέφεραν σε αυτήν (*συνδότηι*). Ο Νικηφόρος Β΄ όχι μόνο επέκτεινε το εύρος των υποχρεώσεων αυτών, αλλά και τις αύξησε²²⁰.

Οι ναυτικές επιχειρήσεις σίγουρα κόστιζαν πολύ, λόγω της μαζικής συμμετοχής του στόλου. Επειδή αποσκοπούσαν στην κατάκτηση μιας οικονομικά σημαντικής περιοχής, ήταν πιθανή η απόσβεση του μεγάλου κόστους. Μάλιστα, όσο καλύτερα προετοιμασμένες ήταν, και κατά συνέπεια, πιο δαπανηρές, τόσο πιο πιθανή ήταν η επίτευξη του στόχου. Μεγάλη σημασία βέβαια είχε το timing, δηλαδή ο υπολογισμός της εσωτερικής κατάστασης του κράτους, αλλά και η κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο αντίπαλος. Αναμφίβολα, για να αντιμετωπιστεί το χαλιφάτο της Βαγδάτης θα χρειαζόταν πολλαπλάσιες δυνάμεις ξηράς, απ' ό,τι για το Εμιράτο της Κρήτης. Υποθέτουμε ότι το μέγεθος του ποσού που γνωρίζουμε χάρη στις εκστρατείες του 911 και του 949 είναι αξιόπιστο, και είναι είκοσι φορές μεγαλύτερο από το ποσό που είδαμε ότι απαιτούνταν για εξαγορά ειρήνης ή συμμαχίας. Όμως δεν

²¹⁹ Κόλιας, Τα όπλα στη βυζαντινή κοινωνία, σελ. 471, πρμπ. 27-30

²²⁰ Harvey, σελ. 184-5, πρμπ. 132-4

πρέπει να ξεχνάμε το τεράστιο ποσό που στοίχιζε στην αυτοκρατορία η πειρατική δράση των Αράβων της Κρήτης στα νησιά και τα παράλια του βυζαντινού κράτος, η μηδαμινή θαλάσσια εμπορική δραστηριότητα καθώς και ό,τι άλλα οικονομικά ζητήματα επέφερε η αραβική κατοχή της Κρήτης.

Ο Harvey²²¹ υποστηρίζει ότι το κράτος ενδιαφέρονταν κυρίως για έσοδα που καταβάλλονταν τοις μετρητοίς σε χρυσό. Οι πληρωμές σε είδος χρειαζόταν για να συντηρούνται οι αξιωματούχοι στην επαρχία κατά την άσκηση των καθηκόντων τους και για τη σίτιση του στρατού. Δεν ξεκαθαρίζει όμως αν αναφέρεται στους επαγγελματίες στρατιωτικούς ή στα εκστρατευτικά σώματα κατά τη διάρκεια των εκστρατειών. Κάποιες φορές επιβαλλόταν και καταναγκαστικά έργα για στρατιωτικούς λόγους, όπως η καστροκτησία, η ναυπήγηση πλοίων, η γεφύρωση, αλλά τέτοιου είδους δραστηριότητες δεν φαίνεται να επιβαλλόταν συχνά.

Για τον 9^ο αι. γνωρίζουμε από τον Θεοφάνη ότι η ρόγα του θέματος των Αρμενιικών που άρπαξαν οι Άραβες κατά τη διάρκεια μιας επιδρομής τους ανερχόταν σε 1.300 λίτρες χρυσού (93.600 νομίσματα), ενώ η ρόγα που άρπαξαν οι Βούλγαροι στο Στρυμόνα (προφανώς του θέματος της Μακεδονίας) ανερχόταν σε 1.100 λίτρες (79.200 νομίσματα). Αν τα ποσά δεν είναι φουσκωμένα από τον χρονογράφο, είναι σίγουρα πολύ μεγάλα²²². Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ για το ζήτημα της ανά τετραετίας πληρωμής των θεματικών στρατηγών, αναφέρει: *«ιστέον ότι το παλαιόν τύπος ην τα θέματα ρογέεσθαι κατά τέσσαρα έτη»*, δηλαδή είναι κάτι που συνέβαινε στο παρελθόν²²³.

Οι πληροφορίες του Ibn Hauqal μπορούν να συγκριθούν με πληροφορίες που παρέχουν οι βυζαντινές πηγές. Στο *De Cerimoniis* υπάρχουν οι ρόγες των στρατηγών και κλεισουργών επί Λέοντος ΣΤ΄ (γύρω στο 911-12), ανάλογα με την ιεραρχική τους σειρά: ξεκινούν από 40 λίτρες χρυσού (Ανατολικών, Αρμενιικών και Θρακησίων) και μειώνονται στις 5 λίτρες για τον κλεισουράρχη Λεοντοκόμη²²⁴.

Μια επιστολή του Τζιμισκή το 975 που σώζεται στο έργο του Ματθαίου Εδέσσης μας δίνει κάποιες πολύ χρήσιμες πληροφορίες: όταν ο Τζιμισκής ετοίμαζε την εκστρατεία του 974 στη Μεσοποταμία, οι Αρμένιοι για την προετοιμασία βυζαντινού εκστρατευτικού σώματος, φοβούμενοι μήπως κινηθεί εναντίον τους, έστειλαν πρέσβεις στην Κωνσταντινούπολη για να μάθουν τις προθέσεις του

²²¹ Harvey, σελ. 25-6

²²² Οικονομίδης, Το όπλο του χρήματος, σελ. 266, πρμπ. 19

²²³ Three Treatises, 134.647-652

²²⁴ De cer., 696-7

αυτοκράτορα και να προτείνουν τη σύναψη συμμαχίας. Ο Τζιμισκής το δέχτηκε ευχαρίστως και ζήτησε δέκα χιλιάδες στρατιώτες και κάθε είδους προμήθειες, κάτι που έγινε δεκτό από τους Αρμένιους. Μετά το τέλος της επιτυχημένης εκστρατείας έστειλε την επιστολή με την οποία περιγράφει τα επιτεύγματα αυτής της εκστρατείας αποβλέποντας σε επίδειξη δύναμης της αυτοκρατορίας, και δηλώνει τα οικονομικά κέρδη που αποκόμισαν οι Αρμένιοι από τη συμμετοχή τους στην εκστρατεία²²⁵. Οι πόλεις που κατακτήθηκαν σ' αυτή την εκστρατεία ήταν πολύ σημαντικές για την εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή: Τιβεριάς, Ναζαρέτ, Γενησαρέτ, Δαμασκός.

4.2.β. ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ

Ο Harvey επισημαίνει ότι ο μεγαλύτερος τομέας των οικονομικών κρατικών αναγκών ήταν οι στρατιωτικές δαπάνες του. Από την άποψη αυτή, οι μεγάλης κλίμακας εκστρατείες επέτειναν τα βάρη που σήκωνε ο αγροτικός πληθυσμός για τον εφοδιασμό των αξιωματούχων κατά την άσκηση των καθηκόντων τους²²⁶.

Οι μεγαλύτερες επιβαρύνσεις είχαν να κάνουν με τις επισκέψεις στρατιωτικών μονάδων ή κάποιου υψηλού αξιωματούχου της διοίκησης, ο οποίος συνοδευόταν από πολυπληθή ακολουθία. Ένα χρυσόβουλο που παραχωρήθηκε στη μονή Μεγίστης Λαύρας το 1060 φανερώνει ότι σε κάποιες περιπτώσεις καταβάλλονταν πληρωμές σε μετρητά αντί για την παροχή καταλύματος ή προμηθειών στους στρατιώτες²²⁷. Για τον δέκατο αιώνα, απ' όσο γνωρίζουμε δεν υπάρχει παρόμοια αναφορά, αλλά δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι και τότε συνέβαινε.

Για το στρατωνισμό μιας στρατιάς, ο ντόπιος πληθυσμός υποχρεούνταν να παρέχει προμήθειες σε χαμηλές τιμές. Ο Νικόλαος Μυστικός επιχείρησε να εκμεταλλευτεί την επιρροή που ασκούσε προς όφελος της κουνιάδας του που είχε μείνει χήρα και τη κτήματά της δεν είχαν απαλλαγεί από την επιβάρυνση των στρατιωτών. Ο πατριάρχης υπερέβαλε μάλλον όταν υποστήριζε πως τα κτήματα αυτά αποτελούσαν τη μοναδική πηγή εισοδήματός της και πως τα έσοδά της πλήττονταν σημαντικά. Ωστόσο ο αυθαίρετος χαρακτήρας των απαιτήσεων του στρατού οδηγούσε τους περισσότερους γαιοκτήμονες να χρησιμοποιήσουν όλη την επιρροή

²²⁵ Matthew of Edessa, κεφ. 17, σ. 19-20 και κεφ. 19-21, σ. 22-31

²²⁶ Harvey, 318-9, πρμπ. 22

²²⁷ ό.π., 183, πρμπ. 126

τους προκειμένου να πετύχουν την απαλλαγή τους από αυτές. Οι κατάλογοι στα χρυσόβουλα περιλαμβάνουν τακτικά το «άπληκτον», το «μιάτον», τη «διατροφή φροσσάτων» και τον εξοπλισμό των στρατιωτών. Κάποια χρυσόβουλα περιλαμβάνουν επίσης καταλόγους με τις ειδικότητες όσων υπηρετούσαν ως μισθοφόροι²²⁸.

Οι «συνεισφοραί» ήταν ιδιαίτερα δυσβάσταχτες κατά τις εκστρατείες του Νικηφόρου Β'. Οι παραθαλάσσιες περιοχές και τα νησιά είχαν διπλό πρόβλημα: αντιμετώπιζαν την προοπτική των επιτάξεων από τις ναυτικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας, αλλά και της αρπαγής ζώων και κινητής περιουσίας από τα εχθρικά πλοία²²⁹. Ο Λιουτπράνδος επισημαίνει ακόμη ότι όταν κατά τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Φωκά, οι βυζαντινές επαρχίες ταλαιπωρούνταν από βαρύ λιμό, ο αυτοκράτορας διέταξε να αγοραστεί το καλοκαίρι έναντι ευτελούς ποσού ολόκληρη η παραγωγή σιταριού της επικράτειας, και κυρίως της Συρίας, και στη συνέχεια να πουληθεί σε διπλάσια τιμή²³⁰. Εδώ μπορεί κανείς να διαπιστώσει τα επιχειρήματα των αντιπολιτευόμενων κύκλων στο Φωκά, εκφρασμένα από τον Λιουτπράνδο. Αλλά και όσον αφορά στην οικονομική πολιτική του αυτοκράτορα κατά τη διάρκεια του λιμού οι Σκυλίτζης²³¹ και Ζωναράς²³² επιβεβαιώνουν τα γραφόμενα του Λιουτπράνδου.

Όταν το στράτευμα βρίσκεται σε εκστρατεία, ο Κεκαυμένος συμβουλεύει τον αρχηγό του να φροντίζει ώστε να υπάρχουν σε αφθονία όλα τα απαραίτητα τρόφιμα και τροφές για τα ζώα, γιατί είναι ο πιο σημαντικός παράγοντας για την επιτυχία της εκστρατείας. Επίσης, πάντα πρέπει έγκαιρα να ζητούνται ενισχύσεις σε έμψυχο δυναμικό όταν ο εχθρός είναι πολυάριθμος, και να αποφεύγεται η μάχη μέχρις ότου φθάσουν οι ενισχύσεις. Αντίθετα, όταν ο εχθρός έχει αφθονία τροφίμων αλλά ο υποτιθέμενος στρατηγός όχι, η μάχη πρέπει να επισπεύδεται, όσο το δυνατόν ταχύτερα, για να υπάρχουν ελπίδες επιτυχίας, αφού με τη χρονοτριβή οι στρατιώτες θα δειλιάσουν²³³.

Το ότι ακόμη και ο αυτοκράτορας – θεωρητικά τουλάχιστον – κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας τρεφόταν με παστό και όχι νωπό κρέας²³⁴, φανερώνει ότι γενικά απέφευγαν τη λεηλασία των περιοχών απ' όπου περνούσε το εκστρατευτικό σώμα. Κι αυτό γιατί σε τέτοια περίπτωση, αν υπήρχε νωπό κρέας, ο πρώτος που θα το

²²⁸ Harvey, πρμπ. 113

²²⁹ ό.π., 180

²³⁰ ό.π., σελ. 186, παρ. 576-9

²³¹ Σκυλίτζης, 278.64-76

²³² Ζωναράς, Γ, 514-5

²³³ Κεκαυμένος, 28, 95-7

²³⁴ Harvey, σελ. 275, πρμπ. 19

απολάμβανε θα ήταν ο αυτοκράτορας. Βέβαια, ταυτόχρονα δείχνει και τις πολύ μεγάλες ποσότητες προμηθειών και τροφίμων που είχαν μαζί τους.

Ο Κεκαυμένος αναφέρεται σε αξιωματούχους του στρατού (τοποτηρητές), οι οποίοι κατά τη διάρκεια εκστρατείας όχι μόνο δεν ακολουθούν τον ίδιο δρόμο, αλλά στρέφονται σε αδικίες επιδιώκοντας τον εύκολο πλουτισμό, αρπάζοντας τρόφιμα, ποτά, κοσμήματα και ρούχα από τον πληθυσμό²³⁵.

Οι συμβουλές στον αυτοκράτορα σχετικά με το στρατό ξεκινούν με το ότι ο στρατός πρέπει να απορροφά το μεγαλύτερο μέρος των φροντίδων του ηγεμόνα. Ο μισθός των στρατιωτών δεν πρέπει να περικόπτεται, και τα αξιώματα δεν πρέπει να μοιράζονται σε όλους, αλλά στους πιο δραστήριους. Πρέπει να λαμβάνουν τα σιτηρέσιά τους, τις ζωοτροφές και τους μισθούς τους ολόκληρους κάθε μήνα ανελλιπώς. Αν στερούνται κάτι από αυτά, μπορεί να γίνουν άσπονδοι εχθροί και μπορεί μάλιστα να παρασύρουν και άλλους που διάκεινται ευνοϊκά και να αποστατήσουν όλοι μαζί²³⁶.

Το εκστρατευτικό πρόγραμμα, για να δικαιολογήσει τα οικονομικά βάρη που προκαλούσε στον πληθυσμό της αυτοκρατορίας, κάποιες φορές φαινομενικά αποσκοπούσε στην απόκτηση ιερών κειμηλίων της χριστιανοσύνης που κατείχαν οι Άραβες. Έτσι, οι μεγάλες εκστρατείες του 942-944 υπό την ηγεσία του Κουρκούα ολοκληρώθηκαν με την κατάκτηση της Έδεσσας και την απόκτηση του «ιερού μανδηλίου», αφού όμως πριν είχε καταληφθεί μια ευρύτατη περιοχή της Άνω Μεσοποταμίας και αρκετές πόλεις, όπως το Arzan, η Μαρτυρούπολη, η Άμιδα και η Νίσιβις. Σύμφωνα με τον Vasiliev, αυτές οι εκστρατείες δεν αποσκοπούσαν στην αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας σ' αυτή την περιοχή, αλλά στην εξάντληση του αραβικού στρατού και στην απόκτηση όσο το δυνατόν περισσότερων λαφύρων²³⁷.

Ο Νικηφόρος Φωκάς συνδύασε τρεις από τις νικηφόρες εκστρατείες του με απόκτηση κειμηλίων με θριαμβευτική μεταφορά τους στην πρωτεύουσα. Σαφώς μ' αυτόν τον τρόπο προσπαθούσε να δικαιολογήσει τη σκληρή του οικονομική πολιτική.

Το πρώτο κειμήλιο ήταν το «*μάτιον*» του Ιωάννη του Βαπτιστή (προφανώς διάφορα κομμάτια του χιτώνα του) που περιήλθε στα χέρια του μετά την κατάληψη

²³⁵ Κεκαυμένος, 34, 129

²³⁶ ό.π., 80, 249

²³⁷ Vasiliev, II/1, σ. 296

και την λεηλασία του Χαλεπίου (Βέρροιας) το 962²³⁸. Το δεύτερο κειμήλιο ήταν μια συλλογή από πολύτιμους σταυρούς που οι Άραβες είχαν πάρει ως λάφυρα σχεδόν πριν από έναν αιώνα, μετά από ήττα του βυζαντινού στρατού στην Ταρσό, και φυλάσσονταν στην πόλη. Μετά την κατάληψή της, ο Φωκάς έφερε στην Κωνσταντινούπολη – εκτός από τις πύλες της Ταρσού και της Μοψουεστίας – τους σταυρούς, οι οποίοι τοποθετήθηκαν στο ναό της Αγίας Σοφίας²³⁹. Το τρίτο ήταν η «κέραμος» που είχε αποτυπωμένη τη μορφή του Χριστού, το οποίο αποκτήθηκε το 966 με την κατάληψη της Ιεράπολης κατά τη διάρκεια της μεγάλης εκστρατείας στην Συρία²⁴⁰.

Την τακτική του προκατόχου του ακολούθησε και ο Τζιμισκής, ο οποίος, μετά την ιδιαίτερα επιτυχημένη εκστρατεία στη Συρία, επέστρεψε το 975 στην Κωνσταντινούπολη με τα σανδάλια του Χριστού, τα μαλλιά του Ιωάννη του Προδρόμου και μια θαυματοποιό εικόνα της Σταύρωσης²⁴¹.

Το αν αυτά τα ιερά κειμήλια προϋπήρχαν ή απλά εφευρέθηκαν από την προπαγάνδα της εποχής, είναι κάτι που δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε. Η χρησιμοποίησή τους ήταν σίγουρα πολύ αποδοτική για την κρατική πολιτική, αφού δημιουργούσαν κλίμα συγκίνησης και θρησκευτικής ευφορίας, όπως μας πληροφορούν οι ιστορικοί της περιόδου. Οι θρίαμβοι απευθύνονται τόσο στους συμμετέχοντες στις εκστρατείες, όσο και σε όσους υποχρεωτικά συνέβαλλαν στην πραγματοποίησή τους, υπενθυμίζοντας σε όλους ότι οι πιστοί στρατιώτες νίκησαν τους απίστους, ότι η αυτοκρατορία και η χριστιανική θρησκεία εκδικήθηκαν για την προσβολή που είχαν υποστεί, όταν τα κειμήλια αυτά είχαν περιέλθει στους ασεβείς εχθρούς μαζί με τις ρωμαϊκές πόλεις στις οποίες φυλασσόταν.

Σχετικά με το ερώτημα για τον τρόπο με τον οποίο το εκστρατευτικό σώμα, εφοδιάζονταν με προμήθειες και κάθε είδους υλικά, έχουμε σαφέστατη περιγραφή στο έργο του Λέοντα Κατακύλα, αναφερόμενα χρονικά, πιθανότατα, στην περίοδο του Βασιλείου Α²⁴² και σημειώνει ότι ο πρωτονοτάριος του κάθε θέματος απ' όπου περνούσε ο στρατός κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας, ήταν υποχρεωμένος να παρέχει συγκεκριμένες προμήθειες σε είδος, αποκομίζοντάς τις από το «αερικό» και τη «συνόνη». Αν δεν επαρκούσαν, τότε ο πρωτονοτάριος θα έπρεπε να

²³⁸ Σκυλίτζης, 254.49-52, Ζωναράς, III, σ. 494.3-6

²³⁹ Σκυλίτζης, 144.49-145.66, Ζωναράς, III, σ. 424.8-13, Λέων Διάκονος, σ. 60.1-10

²⁴⁰ Σκυλίτζης, 271.60-63, Ζωναράς, III, 503.13-504.2, Λέων Διάκονος, 70.14-71.13

²⁴¹ Λέων Διάκονος, 165.22-166.6 και 166.20-167.3, Ματθαίος Εδέσσης, κεφ. 20, σ. 29-30

²⁴² Three Treatises, σελ. 54

χρησιμοποιήσει και μέρος από το «ειδικόν»²⁴³. Το τμήμα αυτό του έργου του Κατακύλα χρησιμοποιήθηκε από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ στο συμπλήμά του στη δεκαετία του 950, γεγονός που αποτελεί ένδειξη ότι η τακτική αυτή ακολουθούνταν τουλάχιστον έως και τα μέσα του δέκατου αιώνα²⁴⁴. Ερμηνεύοντας τις παραπάνω πληροφορίες συμπεραίνουμε ότι: α) ο σύνδεσμος ανάμεσα στη θεματική φορολογία και την κεντρική οικονομική διοίκηση ήταν ο πρωτονοτάριος του θέματος, β) ότι άσχετα με τις ανάγκες της εκστρατείας σε προμήθειες, ο τοπικός φορολογούμενος πληθυσμός του θέματος από το οποίο διερχόταν ο στρατός, δεν υποβαλλόταν σε επιπλέον χρηματικούς φόρους, που θα διατάρασσαν την ομαλότητα στην κοινωνία της περιοχής, και γ) ότι το «ειδικόν» είχε την οικονομική επιμέλεια μιας εκστρατείας, δηλαδή τον προϋπολογισμό, την κάλυψη των εκτάκτων αναγκών και, κατά συνέπεια, ίσως και τη διαχείριση των κερδών μετά από μια επιτυχημένη εκστρατεία. Ο Haldon²⁴⁵ αναφερόμενος σ' αυτό το σημείο, μάλλον αυθαίρετα θεωρεί ότι όταν δεν επαρκούσαν οι εισφορές σε είδος για την κάλυψη των αναγκών του στρατού επιβαλλόταν επιπλέον χρηματικοί φόροι στους ντόπιους, οι οποίοι και αφαιρούνταν από τους φόρους που θα τους αναλογούσαν για την επόμενη χρονιά.

Μια μεγάλη εφοδιοπομπή συνόδευε το εκστρατευτικό σώμα με προμήθειες για 24 μέρες και ανανεωνόταν από τους πρωτονοτάριους των θεμάτων από τα οποία περνούσε²⁴⁶. Όταν βγαίνανε από τα όρια της βυζαντινής επικράτειας, ο στρατός λεηλατούσε την περιοχή στην οποία βρισκόταν, κάτι που αναφέρεται από τους συγγραφείς της περιόδου²⁴⁷. Οι συγγραφείς των στρατηγικών του 10^{ου} αι. δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στο να μη λεηλατούνται ρωμαϊκά εδάφη²⁴⁸.

Ο McGeer δίνει κάποια στοιχεία²⁴⁹ για το ρυθμό με τον οποίο προχωρούσε το εκστρατευτικό σώμα, την ποσότητα των εφοδίων που χρειαζόταν, τα ζώα που χρησιμοποιούνταν στην εφοδιοπομπή, αλλά και την ποσότητα των τροφίμων και των ζωοτροφών που απαιτούνταν. Χρησιμοποιώντας κάποια στοιχεία που παρέχουν οι πηγές, μπορούμε να αποκομίσουμε συμπεράσματα για τις οικονομικές επιπτώσεις στις περιοχές από τις οποίες διέρχονταν ο στρατός.

²⁴³ Three Treatises, (B), 101-106

²⁴⁴ ό.π., (C) 347-358

²⁴⁵ Haldon, Praetorians, σελ. 116

²⁴⁶ Three Treatises, (C) 347

²⁴⁷ Λέων Διάκονος, X, 8, 171.19-21, Ατταλειάτης, 118.4-5, 151.9

²⁴⁸ De velitatione, σελ. 93; Τακτικά, ix, 1-3, xvii 36

²⁴⁹ Mc Geer, σελ. 340-1

Το 917 στη Διάβαση της Θράκης συγκεντρώθηκε το εκστρατευτικό σώμα που θα συμμετείχε στην εκστρατεία κατά των Βουλγάρων. Μόλις έφτασαν και τα μικρασιατικά θέματα έγινε η διανομή της ρόγας πρώτα σ' αυτούς (*πας ο της ανατολής στρατός – τα θέματα*) και ακολούθησε στους υπόλοιπους²⁵⁰.

Ο Harvey έχει επισημάνει ότι σε τέτοιες περιπτώσεις στήνονταν περιστασιακά τοπικές αγορές, όπως για παράδειγμα όταν επρόκειτο να εξασφαλιστεί ο ανεφοδιασμός του στρατού. Αν και οι αγορές αυτές δεν αντανακλούν κάποιες οικονομικές τάσεις, δείχνουν τουλάχιστον πως μερικές περιοχές παρήγαν αξιοσημείωτο αγροτικό πλεόνασμα και ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν εποχικές αυξήσεις στη ζήτηση χωρίς να χρειάζεται να καταφύγει το κράτος σε επιτάξεις²⁵¹.

Οι Βυζαντινοί φρόντιζαν να αμείβουν ικανοποιητικά τους ναύτες. Στα «*Ναυμαχικά*» αναφέρεται ότι οι ναύτες πρέπει να πληρώνονται, χωρίς καμία απολύτως καθυστέρηση²⁵². Οι μισθοί καταγράφηκαν στο *De Cerimoniis* και υπολογίστηκαν μεθοδικά από την Antoniadis – Bibikou²⁵³. Πάντως, τα πιο σημαντικά έσοδα των ναυτών φαίνεται πως ήταν λάφυρα των θαλασσινών εκστρατειών. Το ποσοστό δεν γνωρίζουμε αν ήταν απολύτως καθορισμένο, αλλά ο Λέων ΣΤ΄ συνιστά να μοιράζονται τα λάφυρα σε ίσα μέρη²⁵⁴. Στη νομοθεσία υπήρχαν συγκεκριμένες διατάξεις για την πολεμική λεία («*περί σκύλων*») που ρύθμιζαν τα μερίδια που αντιστοιχούσαν στο κράτος, στους αξιωματούχους, και στους απλούς στρατιώτες. Και στα *Τακτικά* της περιόδου υπήρχαν διατάξεις για τη διανομή των λαφύρων («*διαμερισμόν σκύλων*») που έχουν ισχύ νόμου, και μάλιστα προβλέπουν το ποσοστό των λαφύρων που πρέπει να αποδίδεται στο κρατικό ταμείο²⁵⁵.

²⁵⁰ Three Treatises, (C), 134

²⁵¹ Harvey, 381, παρ. 157

²⁵² Dain, *Naumachica*, σελ. 22, παρ. 18

²⁵³ Antoniadis – Bibikou, *Etudes d'histoire maritime de Byzance*, 109 κεξ, 142 κεξ

²⁵⁴ *Naumachica*, σελ. 33, παρ. 80

²⁵⁵ Mc Geer, 367 κεξ.

4.2.γ. ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ

Την περίοδο των μεγάλων επεκτατικών εκστρατειών η βυζαντινή αγροτική και αστική οικονομία φαίνεται ότι γνώρισε μεγάλη άνθηση²⁵⁶. Για παράδειγμα, τα αρχαιολογικά ευρήματα από το 10^ο αι. στην Καππαδοκία πιστοποιούν υψηλό επίπεδο ευημερίας, που η περιοχή αυτή δεν είχε γνωρίσει μετά τον 6^ο αι.

Τα πρώτα σημάδια αναβίωσης των πόλεων κατά τον 10^ο αι. συνοδεύτηκαν από ενδείξεις ανάκαμψης της αγροτικής οικονομίας. Κατά το 10^ο αι., μεγάλες εκτάσεις «κλασματικής γης» (εγκαταλειμμένης γης που είχε περιέλθει στο κράτος) πουλήθηκαν από το κράτος²⁵⁷. Στα τέλη του αιώνα και στις αρχές του 11^{ου}, η δημογραφική ανάπτυξη συνοδεύτηκε από την υποβάθμιση ενός σημαντικού τμήματος του πληθυσμού στο καθεστώς του παροίκου. Το κράτος και η αριστοκρατία μοιράστηκαν τα οφέλη από την αύξηση του αγροτικού εργατικού δυναμικού και την επέκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων²⁵⁸. Ένα σημαντικό μέρος των περιοχών που είχαν κατακτηθεί κατά τη διάρκεια του 10^{ου} αι. και στις αρχές του 11^{ου}, παρέμεινε υπό τον έλεγχο του κράτους²⁵⁹.

Τα κτήματα που είχαν φορολογική απαλλαγή ήταν συχνά καινούργια προερχόμενα από τις κατακτήσεις των μεγάλων εκστρατειών και, κυρίως, οι πάροικοι που δούλευαν σ' αυτά, προερχόταν από αλλού: οι αυτοκρατορικές δωρεές εξκουσάτων παροίκων που γνωρίζουμε από το 10^ο αι. προσδιορίζουν συστηματικά ότι ο προνομιούχος γαιοκτήμονας έχει το δικαίωμα να εγκαταστήσει στο κτήμα του ορισμένο αριθμό παροίκων «ατελών» ή δουλοπάροικων, δηλαδή καλλιεργητών, οι οποίοι δεν πλήρωναν φόρο προηγουμένως²⁶⁰. Συνεπώς, αφού ούτε οι νέοι πάροικοι, ούτε τα νέα χωράφια, που δημιουργούσαν, δεν είχαν ποτέ φορολογηθεί, ο φορολόγος έπρεπε να τα υπολογίσει όλα από την αρχή, όταν ακυρωνόταν το χρυσόβουλο της εξκουσίας. Το μόνο στοιχείο που διέθετε για το παρελθόν ήταν οι ετήσιες εισφορές των παροίκων προς τον γαιοκτήμονα. Αν επρόκειτο για κτήματα του δημοσίου, θα έπρεπε να εφαρμόσει το συντελεστή 1:12 για να υπολογίσει την «αξία» του κτήματος. Αλλά από τη στιγμή που αναφερόμαστε σε ιδιωτικά κτήματα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο γαιοκτήμονας, αφού είχε απαλλαγεί από τους φόρους, είχε το

²⁵⁶ Harvey, 31-47

²⁵⁷ ό.π., 102

²⁵⁸ ό.π., 119

²⁵⁹ ό.π., 120, παρ. 126: Hendy, σελ. 104

²⁶⁰ Lemerle, *Agrarian history*, σελ. 156 κεξ

περιθώριο να προσφέρει προνομιακό συντελεστή για να προσελκύσει όσο το δυνατόν περισσότερους παροίκους. Πρόκειται για μια πολύ λογική υπόθεση του Οικονομίδη στην έρευνά του για την «πειρά»²⁶¹.

Οι στρατιωτικές και διοικητικές δραστηριότητες του κρατικού μηχανισμού που έθεταν χρήμα σε κυκλοφορία, ενθάρρυναν την ανάπτυξη των πόλεων. Η παρουσία του διοικητή της επαρχίας και της ακολουθίας του δημιουργούσαν ζήτηση για γεωργικά και βιοτεχνικά αγαθά. Στις παραμεθόριες περιοχές ο στρατιωτικός παράγοντας ήταν αποφασιστικής σημασίας και η παρουσία στρατού αποτελούσε κίνητρο για τη γεωργία και την παραγωγή μιας μικρής ποικιλίας βιοτεχνικών ειδών²⁶².

Από ανασκαφές στον κάτω Δούναβη, έχει ανακαλυφθεί μεγάλος αριθμός νομισμάτων που χρονολογούνται στην περίοδο που ακολούθησε την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας από τον Βασίλειο Β΄. Αυτό δεν είναι περίεργο με δεδομένη τη στρατηγική σημασία της περιοχής ως ακριτικής ζώνης. Η εγκατάσταση στρατιωτικών φρουρών πρέπει να αποτέλεσε την κύρια ώθηση για τη γενικευμένη χρήση του νομίσματος στην περιοχή²⁶³. Ακριβώς το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση της Αντιόχειας, και της ευρύτερης περιοχής της²⁶⁴.

Επίσης, είναι γενικά αποδεκτή η άποψη ότι κατά την περίοδο που εξετάζουμε η συντηρητική βυζαντινή αριστοκρατία τοποθετούσε το πλεόνασμα σε γη, και ελάχιστοι ήταν αυτοί που επένδυναν στο εμπόριο και ιδιαίτερα στη ναυτιλία. Γι' αυτούς υπάρχει μόνο το παράδειγμα της θεαματικής πυρπόλησης από κάποιον Θεόφιλο ενός φορτωμένου πλοίου που ανήκε στην εμπορευόμενη σύζυγό του, πράγμα που επιβεβαιώνει την ύπαρξη ευκατάστατων ιδιοκτητών πλοίων²⁶⁵. Είναι πάντως πολύ λογικό να υποθέσουμε ότι το βυζαντινό κράτος του 10^{ου} αι. με την αυστηρά ελεγχόμενη οικονομία και τη βαριά φορολογία των ναυτικών φορτίων, άφηνε ελάχιστα περιθώρια για την ανάπτυξη της ιδιωτικής εμπορικής ναυτιλίας. Αντίθετα, στις Ισλαμικές χώρες η έλλειψη τέτοιας τροχοπέδης βοήθησε στην άνθηση του διεθνούς εμπορίου.

Η εξάπλωση των μοναστηριακών συγκροτημάτων σε σχετικά απρόσιτες περιοχές κατά τη διάρκεια του 10^{ου} αι., είχε σοβαρές επιπτώσεις στην οικονομική ζωή

²⁶¹ Οικονομίδης, Η «πειρά» περί παροίκων, σελ. 235-6

²⁶² Harvey, σελ. 336

²⁶³ ό.π., σελ. 147-8

²⁶⁴ ό.π., σελ. 150

²⁶⁵ Χρηστίδης, σελ. 57, παρ. 56

αυτών των περιοχών. Όπως είναι φυσικό, η μονή Μεγίστης Λαύρας ήταν ιδιαίτερα ευνοημένη. Ο Νικηφόρος Β΄ πρόσθεσε 4 λίτρες χρυσού στις 3 που λάμβανε ήδη η κοινότητα συνολικά, τις οποίες ο Τζιμισκής συμπλήρωσε με ένα ισόποσο σολέμνιο από τα φορολογικά έσοδα της Λήμνου. Ακολούθησε μια ετήσια παραχώρηση 10 λίτρων ασημιού από τον Βασίλειο Β²⁶⁶. Οι παραχωρήσεις γίνονταν για να εξασφαλιστούν οικονομικά τα μοναστήρια που βρισκόταν σε άγονες περιοχές. Οι κοινότητες αυτές λάμβαναν σημαντικές χρηματικές ενισχύσεις από ισχυρούς γαιοκτήμονες. Μετά από μια επιτυχημένη εκστρατεία, ο Λέων Φωκάς προσφέρει στους μοναχούς του Όρους τα απαραίτητα χρήματα για την ανοικοδόμηση των Καρυών. Ο Νικηφόρος Φωκάς αρχικά είχε καταβάλει 6 λίτρες χρυσού για την ανέγερση της μονής Μεγίστης Λαύρας²⁶⁷.

Το 971 ο Τζιμισκής, μετά από καλά οργανωμένη προετοιμασία, ξεκίνησε εκστρατεία εναντίον των Ρώσων, κατά την οποία, μετά από τις συνεχόμενες νίκες του βυζαντινού στρατού, όχι μόνο απομακρύνθηκαν οι Ρώσοι από τα όρια της επικράτειας της αυτοκρατορίας, αλλά και οι Βούλγαροι υποτάχθηκαν ακόμη περισσότερο στην βυζαντινή κυριαρχία, κάτι που τονίζεται στις πηγές²⁶⁸. Μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, ο Τζιμισκής δεν έφερε κάποιο κειμήλιο, αλλά βέβαια τέλεσε θρίαμβο. Για να ικανοποιήσει την εκκλησία για τη συμπαράστασή της, προχώρησε στην ανοικοδόμηση του ναού του Σωτήρος της Χάλκης²⁶⁹. Μάλιστα, ο Σκυλίτζης μετά την αναφορά στην ανοικοδόμηση του ναού, αναφέρει την κοπή νομίσματος με την εικόνα του Χριστού και την επιγραφή «*Ιησούς Χριστός βασιλεύς βασιλέων*», θέλοντας ίσως να συνδέσει την επιτυχημένη εκστρατεία με την ευγνωμοσύνη του Τζιμισκή προς την εκκλησία²⁷⁰.

Μια άλλη μορφή δωρεάς που ίσως σχετιζόταν με τις επιτυχημένες εκστρατείες ήταν οι αυτοκρατορικές δωρεές προς τους φτωχούς, τους αρρώστους και τους ηλικιωμένους. Αυτές διεξαγόταν είτε άμεσα από τον αυτοκράτορα, είτε έμμεσα από τα μοναστήρια και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Από τη στιγμή που τα μοναστήρια είχαν εξαπλωθεί και στα πιο απομακρυσμένα σημεία της βυζαντινής

²⁶⁶ Harvey, σελ. 140, πρμπ. 8-10

²⁶⁷ ό.π., σελ. 142

²⁶⁸ Σκυλίτζης 310.60-69, Λέων Δ., 157.23-158.24 και 159.6-7

²⁶⁹ Σκυλίτζης, 309.23-33, 310.54-99, 311.74-76, Λέων Δ., 158.1-159.1

²⁷⁰ Σκυλίτζης, σ. 311.77-80

επικράτειας, αυτές οι φιλανθρωπίες, δεν αφορούσαν μόνο τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης, αλλά και της υπαίθρου²⁷¹.

Όταν ο στρατός μετά από νικηφόρα εκστρατεία επέστρεφε στην πρωτεύουσα, οι δήμοι αναφωνούσαν τα «άκτα»²⁷², αλλά σπάνια ακολουθούσαν δωρεές στον πληθυσμό. Ο Ζωναράς²⁷³ παρομοιάζει τις παροχές του αυτοκράτορα Ρωμανού στους υπηκόους του, με την κλοπή από κάποιον του βοδιού του γείτονά του και μετά το σφάξιμο, το μοίρασμα των κοτσιών στους φτωχούς, και το φάγωμα από τον ίδιο όλου του σώματος. Υποθέτουμε ότι εννοεί πως ενώ τα κρατικά έσοδα προερχόταν από την οικονομική αφαίμαξη του πληθυσμού και τη συμμετοχή του στις νικηφόρες εκστρατείες, τα κέρδη μοιραζόταν ανάμεσα στον αυτοκράτορα και το περιβάλλον του.

Μετά τις καταλήψεις πόλεων ή περιοχών, οι Βυζαντινοί προέβαιναν σε εκβιαστικό προσηλυτισμό των Μουσουλμάνων κατοίκων με τον ακόλουθο συνήθως τρόπο: διακήρυσσαν ότι όσοι από τους Μουσουλμάνους δεχόταν να ασπαστούν τον Χριστιανισμό θα μπορούσαν να διατηρήσουν την περιουσία τους (ακίνητη και κινητή) και να παραμείνουν στην περιοχή. Οι υπόλοιποι έπρεπε να την εγκαταλείψουν παίρνοντας μαζί τους μόνο ό,τι μπορούσαν να μεταφέρουν. Αυτό συνέβη μετά την κατάληψη της Μελιτηνής από τον Ιωάννη Κουρκούα το 934 και μετά την κατάληψη της Ταρσού από τον Νικηφόρο Φωκά το 965²⁷⁴. Επιπλέον, όσοι από τους εκχριστιανισθέντες άραβες αιχμαλώτους παντρευόταν χριστιανές γυναίκες, έπαιρναν στην αρχή οικονομική υποστήριξη με την προσφορά χρημάτων και την απαλλαγή από το «καπνικόν» και τη «συνωνή» για μια τριετία²⁷⁵.

Μετά την ανακατάληψη της Κρήτης, υπήρξε οργανωμένο πρόγραμμα εποίκισμού τόσο του ίδιου του νησιού, όσο και άλλων νησιών και παράλιων περιοχών του Αιγαίου, από τα οποία οι ντόπιοι είχαν φύγει λόγω των συνεχών αραβικών επιδρομών, κάτι που φαίνεται μέσα από το Βίο του αγίου Θεοδώρου Κυθήρων²⁷⁶. Δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι μετά το 961 επήλθε ειρήνη στις θάλασσες, αφού υπήρχαν οι βορειοαφρικανικοί αραβικοί ναύσταθμοι που οργάνωναν καταδρομές, όπως φαίνεται από τις πηγές που παραθέτει ο Οικονομίδης: στο Σαρωνικό, στο βόρειο Αιγαίο, στα μικρασιατικά παράλια. Βέβαια, οι ζημιές που προκαλούσαν ήταν

²⁷¹ Harvey, σελ. 142-3

²⁷² De cer., X, 69, 333, 20 – 334, 6

²⁷³ Ζωναράς, 20, 272

²⁷⁴ Vasiliev, Byzance et les Arabes, II/1, σ. 268-9

²⁷⁵ De cer., σ. 694.23-695.7

²⁷⁶ Οικονομίδης, Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι, σελ. 286, στ. 151, 188-9

μικρότερης έκτασης και δεν μπορούν να συγκριθούν με αυτές τις περιόδου πριν το 961²⁷⁷.

Ο Οικονομίδης αναφερόμενος στην εμφάνιση της ιδιότητας του δουλοπάροικου στις βυζαντινές πηγές του 10^{ου} αι. δίνει μια πολύ λογική εξήγηση²⁷⁸. Ίσως οι Βυζαντινοί γνώρισαν από κοντά το θεσμό των *servi casati* όταν εγκαταστάθηκαν στην Ιταλία το 871, να κατανόησαν τα οικονομικά του πλεονεκτήματα, και να προσπάθησαν να το μιμηθούν. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στο ότι οι *servi casati* μαρτυρούνται από πολλές πηγές στην Ιταλία, κατά το δεύτερο μισό του 9^{ου} και κατά τον 10^ο αιώνα²⁷⁹. Επίσης γνωρίζουμε ότι στα τέλη του 9^{ου} αι. οι Βυζαντινοί δεν εφάρμοζαν την δουλοπαροικία: όταν πέθανε η πάμπλουτη Δανηλίδς, ο Λέων ΣΤ΄ κληρονόμησε τρεις χιλιάδες δούλους της και τους έστειλε ως ελεύθερους εποίκους στην περιοχή Μπάρι²⁸⁰. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτοί οι πολυάριθμοι απελεύθεροι πήγαν στην Ιταλία ως καλλιεργητές γης. Επειδή οι δούλοι δεν ήταν Βυζαντινοί, αλλά συνήθως αιχμάλωτοι πολέμου, ο Οικονομίδης σ' αυτήν την κίνηση του Λέοντα δε διακρίνει προσπάθεια ενίσχυσης της δημογραφικής βάσης των Βυζαντινών στην νεοκατακτημένη επαρχία, αλλά πιστεύει πως τα κίνητρα ήταν καθαρά οικονομικά. Συγκεκριμένα, το μεγαλύτερο μέρος της νεοκατακτημένης περιοχής είχε περιέλθει στο βυζαντινό κράτος. Ίσως πρόκειται για μια προσπάθεια να εφαρμοστεί σε μεγάλη κλίμακα ο θεσμός των *servi casati* με την απελευθέρωση των δούλων της Δανηλίδας και την εγκατάστασή τους σε μια περιοχή όπου ο θεσμός ήταν ήδη γνωστός και θα εφαρμοζόταν ομαλότερα, απ' ό,τι ίσως θα συνέβαινε στη βυζαντινή Πελοπόννησο²⁸¹.

Όταν πέθανε ο Βασίλειος Β΄, ο Ζωναράς και ο Ψελλός αναφέρουν ότι είχε αφήσει 200.000 λίρες στο αυτοκρατορικό ταμείο, δηλαδή περίπου 14.400.000 χρυσά νομίσματα, τα οποία προερχόταν από λεία πολέμου που συνέλεξε στις εκστρατείες του, κυρίως στην Ανατολή, αλλά και από δημεύσεις περιουσιών διαφόρων ευγενών, κυρίως αυτών που είχαν επαναστατήσει εναντίον του. Σύμφωνα με τον Σκυλίτζη, το Θησαυροφυλάκιο του Βουλγαρικού κράτους (με ελάχιστα εκχρηματισμένη οικονομία) διέθετε 720.000 χρυσά νομίσματα, τα οποία όλα μοιράστηκαν ως ρόγα

²⁷⁷ Οικονομίδης, Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι, σελ. 279, παρ. 2-4

²⁷⁸ ό.π., σελ. 300-1

²⁷⁹ ό.π., σελ. 300-1παρ.2

²⁸⁰ Συν. Θεοφ., σελ. 321: «επει δε τα οικετικά ταύτης ανδράποδα εις πλήθος άπειρον ην, κελεύσει βασιλική εκ τούτων, ώσπερ εις αποικίαν επ' ελεύθερία εστάλησαν εις το θέμα Λαγοβαρδίας τρισχίλια σώματα »

²⁸¹ Οικονομίδης, ό.π., σελ. 300-1

του βυζαντινού στρατού. Η αποταμίευση ενός τόσο μεγάλου ποσού εκπλήσσει για έναν αυτοκράτορα που διεξήγαγε συνεχείς εκστρατείες, και μπορεί να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα σκληρής οικονομικής πολιτικής και μείωσης των εξόδων του κράτους σε όλους τους τομείς, εκτός από τις στρατιωτικές δαπάνες. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν πως ο Βασίλειος ο Β΄ δεν επέμεινε στη συλλογή των φόρων από τους μικροϊδιοκτήτες της αυτοκρατορίας²⁸².

Έτσι, το βυζαντινό κράτος αντλούσε πόρους από μια πλουσιότερη οικονομία. Περισσότερο, αντλούσε πόρους από τη διευρυμένη επικράτειά του, η οποία αυξήθηκε λόγω των στρατιωτικών επιτυχιών, περίπου κατά το ήμισυ της έκτασής της κατά τον 9^ο αιώνα. Πολλές από τις νέες επαρχίες ήταν οικονομικά υποανάπτυκτες. Για παράδειγμα, στη Βουλγαρία ίσχυε κυρίως το εμπόριο άμεσης ανταλλαγής προϊόντων, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να επιβληθούν φόροι σε νομίσματα. Ωστόσο, η συνολική αύξηση της οικονομικής ισχύος του βυζαντινού κράτους φαίνεται από το γεγονός ότι ο Βασίλειος Β΄ άφησε στον διάδοχό του νομισματικό απόθεμα ύψους 14.400.000 νομισμάτων, το δεύτερο μεγαλύτερο που εμφανίζεται στις βυζαντινές πηγές, μετά τα 23.040.000 νομίσματα του Αναστασίου στις αρχές του 6^{ου} αιώνα²⁸³.

²⁸² Οικονομίδης, ό.π., σελ. 266, παρ. 16-18

²⁸³ Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy*, σελ. 224-5

4.3. ΟΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ

Η εξέταση του θέματος των αιχμαλώτων μετά από την κατάκτηση μιας περιοχής αποτελεί βασική παράμετρο για τη συνολική έρευνα της κοινωνικής διάστασης των εκστρατειών, πολύ περισσότερο αφού συνάδει τόσο με την ανθρωπολογική θεώρηση όσο και με τις οικονομικές διαστάσεις της έρευνάς μας. Το ζήτημα της αιχμαλωσίας, η μετακίνηση και η περαιτέρω τύχη των αιχμαλώτων, φαίνεται από τις πηγές ότι απασχολούσε τόσο τους βυζαντινούς, όσο και τους αντιπάλους τους. Για την επιστροφή ή την ανταλλαγή πραγματοποιούσαν διμερείς συναντήσεις και διεξήγαγαν διαπραγματεύσεις σε επίπεδο υψηλών πολιτικών και στρατιωτικών αξιωματούχων. Η διαδικασία όμως της απελευθέρωσης τους με εξαγορά ή ανταλλαγή ήταν συνήθως χρονοβόρα, με αποτέλεσμα πολλοί από αυτούς να παραμένουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα ή και να εγκαθίστανται μόνιμα στις χώρες των κατακτητών τους. Προφανώς, κάθε τοπική κοινωνία αντιμετώπιζε με διαφορετικό τρόπο τους αιχμαλώτους. Εκείνο που γενικά προβλεπόταν από τη βυζαντινή νομοθεσία και τα στρατιωτικά εγχειρίδια ήταν η διανομή των λαφύρων και των αιχμαλώτων σε όλους τους συμμετέχοντες στις εκστρατείες, στρατιώτες και αξιωματούχους, και η παραχώρηση του 1/6 μόνο στο Δημόσιο. Ακόμη, σύμφωνα με τα ίδια τα κείμενα, η υποδούλωση ή η πώληση αιχμαλώτων αποτελούσε αναφαίρετο δικαίωμα των νικητών²⁸⁴.

Σύμφωνα με τον Ε. Χρυσό²⁸⁵ το βυζαντινό «εθνικόν δίκαιον» θεωρούσε ως δεδομένο και νόμιμο τον ανδραποδισμό των αιχμαλώτων πολέμου και δεν περιελάμβανε διατάξεις για την προστασία της ζωής τους. Αντίθετα, σε πολλά κεφάλαια της Συλλογής τακτικών περιλαμβάνονται υποδείξεις συνιστώντας τη θανάτωση των αιχμαλώτων πολέμου, εάν αυτό συμφέρει στην εξέλιξη του πολέμου. Και στα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ΄ δεν προβλέπεται η προστασία της ζωής των αιχμαλώτων, αλλά η εντολή της θανάτωσής τους οφείλεται καθαρά σε ωφελιμιστικά κριτήρια, και συγκεκριμένα, στην ανταλλαγή τους με τον εχθρό ή τη χρήση τους ως δούλους. Ο Κλαούζεβιτς, γράφοντας μετά τους Ναπολέοντιους πολέμους, θεωρούσε αυτονόητο ότι οι ένοπλες δυνάμεις των «πολιτισμένων κρατών» δεν θανατώνουν τους

²⁸⁴ Πατούρα, *Οι αιχμάλωτοι ως παράγοντες επικοινωνίας και πληροφόρησης (4^{ος} – 10^{ος} αι.)*, σελ. 20-1, παρ. 4-5

²⁸⁵ Χρυσός, *Νόμος Πολέμου*, σελ. 204-5

αιχμαλώτους πολέμου και δεν απογυμνώνουν περιοχές από ανθρώπους²⁸⁶, αλλά ακόμη και σήμερα, αυτό δεν τηρείται, και σύμφωνα με τις πηγές του δέκατου αιώνα, ούτε και τότε ίσχυε.

Ο Ε. Χρυσός, επίσης συμπληρώνει ότι η έκφραση «πολέμου νόμος» είναι τόσο συνηθισμένη στις πηγές, ώστε αβίαστα μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το δίκαιο του νικητή ανάγεται σταθερά σε έναν γενικό και μη αμφισβητήσιμο κανόνα διεθνών σχέσεων. Κάποιες λίγες και σκόρπιες φωνές εκκλησιαστικών συγγραφέων που ζητούν το σεβασμό των αιχμαλώτων, κυρίως των χριστιανών, την αυτοσυγκράτηση κατά τη συγκομιδή των λαφύρων και τη φιλανθρωπική συμπεριφορά προς τον άμαχο πληθυσμό, δεν φτάνουν ποτέ στο σημείο να τονίσουν την ισχύ του «δικαίου του κατακτητή», ο οποίος με τη νίκη αποκτά αυτομάτως την κυριότητα των κατακτημένων περιοχών και του πληθυσμού τους, που προσμετράται στα κινητά λάφυρα του νικητή²⁸⁷. Ο «νόμος του πολέμου» θεωρούνταν ως αυτονόητη αρχή και στη Δύση. Έτσι, όταν ο πάπας Ουρβανός Β΄ το 1095 κήρυξε την πρώτη σταυροφορία, καθόρισε ότι: «η κινητή και ακίνητη περιουσία των απίστων θα ανήκει στους σταυροφόρους»²⁸⁸.

Οι αιχμάλωτοι, για όσο χρονικό διάστημα ζούσαν στα εδάφη των αντιπάλων τους γνώριζαν καλύτερα, και όταν επέστρεφαν μετέφεραν αυτές τις γνώσεις στους ομοεθνείς τους. Πολλοί από τους αιχμαλώτους με ειδικές τεχνικές γνώσεις χρησιμοποιούνταν σε εργαστήρια βιοτεχνίας διαφόρων προϊόντων, όπου μετέδιδαν τις γνώσεις τους στους ντόπιους τεχνίτες²⁸⁹.

Όταν η ανταλλαγή των αιχμαλώτων γινόταν στις 2 πρωτεύουσες, Βαγδάτη και Κωνσταντινούπολη έπαιρνε πολύ μεγάλη επισημότητα. Οι οικοδεσπότες θέλοντας να εκθαμβώσουν τους πρεσβευτές των αντιπάλων διοργάνωσαν όσο το δυνατόν λαμπρότερες γιορτές για να αποδείξουν την ανωτερότητα του πολιτισμού τους. Οι πρέσβεις κατά την παραμονή στις πρωτεύουσες των αντιπάλων τους προστατευόταν από τις επίσημες αρχές, έχαιραν ασυλίας και προέβαιναν σε εμπορικές δραστηριότητες, με τις οποίες προμηθευόταν προϊόντα που σπάνιζαν στην περιοχή τους²⁹⁰.

²⁸⁶ Hobsbawm, σελ. 307

²⁸⁷ Χρυσός, ό.π., σελ. 206

²⁸⁸ ό.π.,σελ. 208

²⁸⁹ Πατούρα, ό.π., 147

²⁹⁰ ό.π., 143, παρ. 35-8

Είναι γεγονός πως από το πλήθος των αιχμαλώτων λίγοι ανταλλασσόταν ή εξαγοράζονταν, ενώ οι περισσότεροι περνούσαν την υπόλοιπη ζωή τους ως δούλοι στα εδάφη των κατακτητών. Η ανάγκη για επιβίωση τους ανάγκαζε να ενταχθούν στις κοινωνίες αυτές προσαρμοζόμενοι στις νέες συνθήκες και στη νέα κοινωνική και παραγωγική τους θέση. Οι Άραβες της Συρίας, κι αυτό αποδεικνύεται από πολλές πηγές, μετέτρεπαν τους βυζαντινούς αιχμαλώτους σε γαιοκαλλιεργητές, αφού οι ίδιοι είχαν σαν κύρια ενασχόληση τον πόλεμο²⁹¹. Το ίδιο όμως συνέβαινε και στο Βυζάντιο, όπου σύμφωνα με το *De cerimoniis*, Σαρακηνοί εκχριστιανισμένοι αιχμάλωτοι παρέμεναν στα βυζαντινά εδάφη ως γεωργοί²⁹², όπως θα δούμε παρακάτω.

Οι περισσότεροι επιζώντες αιχμάλωτοι και ιδιαίτερα οι νέοι προοριζόταν για δουλεμπόριο. Ο Καμινιάτης έχει καταγράψει λεπτομερείς πληροφορίες για τους τόπους και τις διαδικασίες που ακολουθούνταν. Η πρώτη πώληση γυναικών έγινε σύντομα μετά την αναχώρηση από τη Θεσσαλονίκη σ' ένα σημείο που ονομαζόταν «Βολβός». Εκεί κάποιοι υπείς αγόρασαν γυναίκες, προσφέροντας μάλιστα πολλά χρήματα²⁹³. Η επόμενη πώληση έγινε στην Κρήτη, όπου πληροφορούμαστε ότι οι εκεί κατοικούντες Άραβες αγόραζαν δούλους καταβάλλοντας μεγάλα ποσά, με σκοπό να τους ανταλλάξουν με δικούς τους αιχμαλώτους των βυζαντινών²⁹⁴. Το εκτενέστερο όμως δουλεμπόριο διεξαγόταν στα παράλια της Συρίας. Εκεί άραβες έμποροι αγόραζαν και μεταπωλούσαν αιχμαλώτους σε άλλους, οι οποίοι τους οδηγούσαν σε μακρινότερα μέρη όπως η Αιθιοπία²⁹⁵.

Από τον τρόπο που μοιραζόταν σε κατηγορίες οι δούλοι από τους Άραβες (πιθανότατα την ίδια διαδικασία ακολουθούσαν και οι Βυζαντινοί, άλλωστε, οι ανταλλαγές αιχμαλώτων αυτό ακριβώς υποδηλώνουν), μπορούμε να συμπεράνουμε την αγοραστική αξία τους. Η πιο πολύτιμη χρηματικά κατηγορία φαίνεται πως ήταν οι νεαρές κοπέλες και οι έφηβοι²⁹⁶. Διαπιστώνουμε ότι επειδή δεν χωρούσαν όλοι οι αιχμάλωτοι στα πλοία, στήνανε επιτόπιο παζάρι, προφανώς γνωρίζανε, ότι αρκετοί πλούσιοι είχαν φύγει από την πόλη κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, και τώρα πια ήθελαν να εξαγοράσουν κάποιους συγγενείς τους²⁹⁷. Βλέπουμε, επίσης, τη συμφωνία

²⁹¹ Οικονομίδης, Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι, 301- 2

²⁹² De cer., 694-5

²⁹³ Καμινιάτης, σελ. 56-7

²⁹⁴ ό.π., σελ. 63

²⁹⁵ ό.π., σελ. 67

²⁹⁶ ό.π., , 60, 1-2, 154

²⁹⁷ ό.π., 62, 2-6, 158

μεταξύ Τριπολίτη και βυζαντινού αξιωματούχου για την ανταλλαγή των αιχμαλώτων στην Ταρσό. Μάλιστα, ο Τριπολίτης απελευθερώνει από τώρα διακόσιους βυζαντινούς, γιατί δεν χωράνε στα καράβια του²⁹⁸. Στη συνέχεια, κερδίζει χρήματα με ένα ακόμη έξυπνο τέχνασμα: προφασίζεται ότι θα κάψει την πόλη, και αυτοί που είχαν γλιτώσει και εμφανίστηκαν για να εξαγοράσουν τους δικούς τους, δίνει επιπλέον ποσά για να σώσουν τα σπίτια τους²⁹⁹.

Από την περιγραφή του Καμινιάτη διαπιστώνουμε ότι αφενός όσοι είχαν κρυμμένα χρήματα και τα προσέφεραν στους κατακτητές ήταν πολύ πιθανόν να γλιτώσουν τη ζωή τους, και αφετέρου ότι οι κληρικοί τύγχαναν ιδιαίτερης μεταχείρισης και προτιμούνταν για να ανταλλαγούν με τους Βυζαντινούς³⁰⁰. Φαίνεται ότι αυτοί που γλιτώνανε αρχικά τη σφαγή και στη συνέχεια το δουλοπάζαρο ήταν οι εύποροι, οι αξιωματούχοι και οι ιερείς³⁰¹, γιατί πιθανότατα οι Άραβες γνώριζαν ότι οι Βυζαντινοί θα τους αντάλασσαν με μεγαλύτερη ευκολία με δικούς τους αιχμαλώτους. Αντίστοιχα, είναι πολύ λογικό να συνέβαινε το ίδιο, όταν οι Βυζαντινοί κατακτούσαν μια περιοχή.

Είναι ιδιαίτερα σημαντική η πληροφορία του Καμινιάτη ότι οι ανταλλαγές αιχμαλώτων των βυζαντινών με τους Άραβες της Κρήτης γινόταν με διαφορετικό καθεστώς από ότι με τους Άραβες της Συρίας. Αντί για έναν προς έναν, οι Κρήτες συνήθως δεν έπαιρναν δικούς τους αιχμαλώτους πίσω, αλλά απαιτούσαν από τους βυζαντινούς το διπλάσιο ποσό από αυτό που είχαν ξοδέψει για να αγοράσουν τον αιχμάλωτο από άλλους Άραβες³⁰². Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι οι βυζαντινοί δεν είχαν καθόλου συχνά την τύχη να αιχμαλωτίσουν πλήρωμα αραβικού πλοίου της Κρήτης.

Στο Βίο της αγίας Θεοκτίστης αναφέρεται ότι ο πρεσβευτής Νικήτας είχε σταλεί στην Κρήτη για «αλλάγιον», λίγο μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης³⁰³. Εφόσον γνωρίζουμε πως οι πρεσβευτές είχαν δικαίωμα να εμπορεύονται ελεύθερα στις αραβικές περιοχές, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η αποστολή του Νικήτα ήταν ταυτόχρονα και εμπορική αλλά και κατασκοπευτική για την προετοιμασία εκστρατείας.

²⁹⁸ Καμινιάτης, 63, 158-160

²⁹⁹ ό.π., 64, 160-2

³⁰⁰ ό.π., 54-55, 138-44

³⁰¹ ό.π., 56, 4, 144

³⁰² ό.π., 73, 5-9, 184

³⁰³ Χρηστίδης, σελ. 153, πρμπ. 12

Η ανταλλαγή ή εξαγορά των αιχμαλώτων εμφανίζεται και στο Βίο του αγίου Θεοδώρου Κυθήρων. Σύμφωνα με τη χρονολόγηση του Βίου από τον Οικονομίδη, πληροφορούμαστε ότι το 925 ο αυτοκράτορας Ρωμανός Λακαπηνός έστειλε πρέσβεις στο Εμιράτο της Κρήτης, με σκοπό την ανταλλαγή αιχμαλώτων³⁰⁴. Τότε οι βυζαντινοί πρέπει να είχαν πολλούς Άραβες αιχμαλώτους, αφού είχε προηγηθεί η καταστροφή του στόλου του Λέοντα Τριπολίτη το 924 στη Λήμνο.

Κατά τις βυζαντινές πηγές, οι αιχμάλωτοι συνήθως κατέληγαν δούλοι και σπάνια φρουροί των ανακτόρων. Μι πληροφορία που δίνει ο Σκυλίτζης, είναι χαρακτηριστική του φαινομένου της μεγάλης αύξησης του αριθμού των αιχμαλώτων κατά την περίοδο των μεγάλων εκστρατειών. Μετά την ήττα του Sayf al Dawlah από τα στρατεύματα του Λέοντα Φωκά στην Αδρασό, οι βυζαντινοί αιχμαλώτισαν τόσους πολλούς Άραβες, «ώστε πληρώσαι δούλων και τας αστικές οικίας και τους αγρούς»³⁰⁵. Επίσης, σύμφωνα με τους Συνεχιστές του Θεοφάνη, όταν ο Βασίλειος Α΄ επέστρεψε από εκστρατεία με μεγάλο αριθμό λαφύρων, έδωσε εντολή να θανατώσουν μεγάλο αριθμό Κούρδων αιχμαλώτων επειδή: «εις οὐδὲν γὰρ σχεδὸν ἐτύγγανον χρήσιμοι, καὶ προκαταπεπλησμένον ὕπαρχον τὸ στράτευμα οὐκ ἐβούλετο καὶ τούτους ἔχειν δύσχρηστον παρενόχλημα»³⁰⁶.

Στο *De cerimoniis* αναφέρεται ο τρόπος με τον οποίο κάποιοι αιχμάλωτοι μετατρέπονταν σε δουλοπάροικους: «Περὶ τῶν αἰχμαλώτων Σαρακηνῶν τῶν ἐπὶ θέματι βαπτιζομένων. Χρὴ εἰδέναι, ὅτι ὀφείλουσι λαμβάνειν παρὰ τοῦ πρωτοναυάρχου τοῦ θέματος εἷς ἕκαστος αὐτῶν ἀνὰ νομισμάτων γ, καὶ ὑπὲρ ζευγαρίου αὐτῶν ἀνὰ νομισμάτων ζ, καὶ ὑπὲρ σπόρου καὶ ἀνόνας αὐτῶν ἀνὰ σίτου μοδίων νδ»³⁰⁷. Σύμφωνα με τον Οικονομίδη, ο διακανονισμός που περιγράφεται εδώ και που αποβλέπει στον εποικισμό και στην καλλιέργεια των επαρχιών προς όφελος του κράτους, αναφέρεται σε αιχμαλώτους πολέμου, και συνεπώς σε δούλους (ο εκχριστιανισμός των αιχμαλώτων δεν άλλαξε τίποτε ως προς το σημείο αυτό). Για να γίνουν οι δούλοι αυτοί παραγωγικοί, το κράτος τους παραχωρεί ένα χρηματικό ποσό (για να αγοράσουν γεωργικά εργαλεία και ένα ζευγάρι βόδια) και μια ποσότητα σιταριού, 54 μοδίους, για τη διατροφή τους επί ένα χρόνο και για σπορά. Το κείμενο δε λέει τίποτε για παραχώρηση κτημάτων τα οποία θα σπέρνανε. Επιπλέον, καθώς η ποσότητα του σπόρου που δίνεται στον καθένα

³⁰⁴ Βίος, σελ. 289, στ. 242-3

³⁰⁵ Σκυλίτζης, σ. 250.56-57

³⁰⁶ Συν. Θεοφ., σελ. 283

³⁰⁷ De cer., 694-5

είναι μικρή, γίνεται προφανές ότι οι αιχμάλωτοι αυτοί θα ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται και σε άλλες γαίες, δηλαδή να προσφέρουν πολλές αγγαρείες. Πιο συγκεκριμένα, ένας μόδιος γης είναι η έκταση που μπορεί να σπαρθεί με ένα μόδιο σιταριού. Συνεπώς κάθε αιχμάλωτος μπορούσε να σπείρει για λογαριασμό του σαφώς λιγότερο από 54 μοδίους γης, εφόσον το σιτάρι που του παρείχαν θα χρησίμευε και για τη διατροφή του επί ένα χρόνο. Έτσι, η έκταση της γης που θα έπρεπε να σπείρει θα ήταν ανεπαρκής για να απασχολήσει πλήρως έναν γεωργό ιδιοκτήτη ζευγαριού: οι ζευγαράτοι καλλιεργούσαν από εκατό έως διακόσιους μοδίους. Μια ερμηνεία είναι ίσως δυνατή: ο αιχμάλωτος νοίκιαζε γη του δημοσίου για να τη σπείρει με τους σπόρους που του είχαν δοθεί και με προοπτική να μοιραστεί τη συγκομιδή με το δημόσιο. Παράλληλα όμως ήταν υποχρεωμένος να προσφέρει πολλές αγγαρείες, αυτός και το ζευγάρι βοδιών που του είχε δοθεί, σε γαίες του δημοσίου, χωρίς να συμβάλλει για τους σπόρους, ούτε να έχει μερίδιο στη συγκομιδή. Την υπόθεση αυτή ο Οικονομίδης τη βασίζει σε ανάλογους διακανονισμούς, που είναι γνωστοί από τους *servi casati* της Δυτικής Ευρώπης³⁰⁸.

Βέβαια, φαίνεται ότι κάποιοι Άραβες αιχμάλωτοι κατάφεραν να ενταχθούν ως ελεύθεροι και όχι ως δούλοι στη βυζαντινή κοινωνία, αφού όμως πρώτα εκχριστιανιζόταν και παντρεύονταν βυζαντινές. Όπως είδαμε, στο *De cerimoniis* υπάρχει ειδικό κεφάλαιο γι' αυτούς, με τίτλο: «Περὶ τῶν αἰχμαλώτων Σαρακηνῶν τῶν ἐπὶ θέματι βαπτιζομένων», στο οποίο καταγράφονται τα ειδικά προνόμια που τους παραχωρούσε το κράτος μέχρι την πλήρη ένταξή τους στη βυζαντινή κοινωνία³⁰⁹. Σε επιστολή του στον χαλίφη της Βαγδάτης, ο πατριάρχης Νικόλαος Α' αναφέρεται στις συνθήκες υπό τις οποίες ζούσαν οι Άραβες (μη εκχριστιανισμένοι) αιχμάλωτοι στην Κωνσταντινούπολη³¹⁰. Φαίνεται να αντιμετωπίζονται με φιλανθρωπία, και εκτός από τη στέρηση των οικογενειών τους, υποτίθεται ότι ζούσαν όπως και στην πατρίδα τους³¹¹. Επίσης αναφέρει ότι η θρησκεία τους αντιμετωπίζεται με σεβασμό, τους επιτρέπεται να προσεύχονται στα τζαμιά, και τους παρέχονται όλα τα απαραίτητα για την επιβίωση³¹². Μάλιστα, ο πατριάρχης καλεί και εκπροσώπους του χαλίφη για να διαπιστώσουν τα λεγόμενά του³¹³.

³⁰⁸ Οικονομίδης, Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι, σελ. 301-2

³⁰⁹ *De cer.*, 694-5

³¹⁰ Νικόλαος, *Επιστ.*, ν. 102, 372-383

³¹¹ Πατούρα, *ο.π.*, 376

³¹² *ό.π.*, 380

³¹³ *ό.π.*, 383

Κάποιες φορές στη φρουρά των βασιλικών ανακτόρων υπήρχαν άραβες αιχμάλωτοι, όπως επί Βασιλείου Α³¹⁴ και στη φρουρά του Βρίγγα³¹⁵, αλλά κυρίως πρέπει να χρησιμοποιούσαν τους Χαζάρους. Σημαντικό γεγονός αποτελεί ότι έχει διαπιστωθεί – με βάση αραβικές πηγές – ότι χρησιμοποιούνταν αιχμάλωτοι – δούλοι σε εργαστήρια βιοτεχνικής παραγωγής ακόμα και μέσα στα ανάκτορα. Σε αυτά οι δούλοι εργάζονταν με τους Κωνσταντινοπολίτες είτε ως απλοί εργάτες, είτε ως εξειδικευμένοι τεχνίτες, ιδιαίτερα στην παραγωγή ειδών που ήταν διαδεδομένα στις ιδιαίτερες πατρίδες τους³¹⁶.

Όσον αφορά στους Άραβες αιχμαλώτους που ανήλθαν σε πολιτικά αξιώματα υπάρχει η περίπτωση του Σαμωνά κατά το β' μισό της βασιλείας του Λέοντος ΣΤ'. Η ευγενής καταγωγή του Άραβα αιχμαλώτου σε συνδυασμό με τον ευνουχισμό του, τις ικανότητες και τον πιθανό εκχριστιανισμό του³¹⁷ τον βοήθησαν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα να γίνει κουβικουλάριος, πρωτοσπαθάριος, πατρίκιος και παρακοιμώμενος. Γνωρίζουμε ότι μετά την αποκάλυψη μιας συνομοσίας που ο ίδιος «ξεσκέπασε»³¹⁸, τιμήθηκε με τον τίτλο του πρωτοσπαθαρίου και έγινε οικείος του αυτοκράτορα³¹⁹.

Στο *De Cerimoniis* επίσης, υπάρχει πληροφορία για την συμμετοχή αιχμαλώτων σε επίσημα γεύματα κατά τη διάρκεια της παραμονής στην πρωτεύουσα ομοεθνών τους διπλωματικών αποστολών. Γίνεται αναφορά σε «φίλους Σαρακηνούς» που πήγαν στην Κων/πολη «*δια την ειρήνην και το αλλάγιον*». Εκτός από αυτούς τους «οί δύο φίλοι Ταρσίται»³²⁰ και τη συνοδεία τους, στο επίσημο γεύμα είχαν προσκληθεί και «δέσμιοι από τοῦ πραιτωρίου Ταρσίται»³²¹. Σύμφωνα με την Πατούρα³²², η οποία βασίζεται σε βυζαντινές και αραβικές πηγές το «πραιτώριο» ήταν το κτίριο που υπήρχε δίπλα στον ιππόδρομο για τη στέγαση και την τήρηση των θρησκευτικών αναγκών των επιφανών Αράβων αιχμαλώτων.

Αιχμάλωτος των Βυζαντινών στην Κωνσταντινούπολη έμεινε από το 962 ως το 966 ο άραβας πολιτικο-στρατιωτικός αξιωματούχος Abu-Firas, ο οποίος αργότερα έγραψε τις περιπέτειες του σε ποίημα. Η περίπτωση του θυμίζει τις περιγραφές του

³¹⁴ Συν. Θεοφ., σελ. 303

³¹⁵ De cer., 436-7

³¹⁶ Vasiliev, II, Β', σελ. 423

³¹⁷ ο Ζωναράς δεν ξεκαθαρίζει αν είχε εκχριστιανιστεί, σελ. 232

³¹⁸ Ζωναράς, 232-4

³¹⁹ L. Ryden, *The Portrait of the Arab Samonas in Byzantine Literature*, σελ. 101-108

³²⁰ De cer., 592,8

³²¹ ό.π., 592,9

³²² σελ. 75-76, παρ. 61-66

Καμινιάτη σε αρκετά καλύτερες όμως συνθήκες. Είχε συλληφθεί κατά τη διάρκεια βυζαντινής εκστρατείας στην πόλη που διοικούσε, μεταφέρθηκε στο Χαρσιανόν, όπου και έμεινε για ένα περίπου χρόνο, μαζί με τους υπόλοιπους αιχμαλώτους³²³. Ο Sayfal Dawlah αρνήθηκε να τον ανταλλάξει με τον αιχμάλωτο ανιψιό του Νικηφόρου Φωκά Κωνσταντίνο, με το επιχείρημα ότι μια τέτοια ενέργεια θα αδικούσε τους υπόλοιπους άραβες αιχμαλώτους. Στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη³²⁴. Αναφέρει ότι οι Βυζαντινοί του επέβαλαν να φορέσει χειροπέδες, όταν έμαθαν ότι το εφάρμοζαν οι Άραβες στους Βυζαντινούς αιχμαλώτους ευγενείς³²⁵. Δεν υποβλήθηκε στην ταπεινωτική *calcatio* (η διαδικασία αυτή διεξαγόταν στον ιππόδρομο, κατά τη διάρκεια της οποίας κάποιοι από τους αιχμαλώτους περνούσαν μπροστά από τον αυτοκράτορα, γονάτιζαν, και αυτός τους πατούσε στο κεφάλι) λόγω της ευγενούς του καταγωγής, του επέτρεψαν να φοράει τη στρατιωτική του στολή, του παραχώρησαν ξεχωριστό σπίτι με θαλαμηπόλο και τον άφησαν να επιλέξει με ποιους αιχμαλώτους άραβες ήθελε να συγκατοικήσει³²⁶. Κάθε Σάββατο επιτρεπόταν στους Άραβες αιχμαλώτους να ανταλλάσσουν επισκέψεις³²⁷. Εκφράζεται για τους βυζαντινούς όπως και ο Καμενιάτης για τους Άραβες. Τους θεωρεί «απίστους», και αποκαλεί το Νικηφόρο Φωκά «σκύλο», παρά την ευνοϊκή μεταχείριση που του εξασφάλισε³²⁸. Τελικά απελευθερώθηκε το 966 στα πλαίσια μιας ομαδικής ανταλλαγής Αράβων και Βυζαντινών αιχμαλώτων στον ποταμό Λάμο³²⁹.

Η αρχή της παραχώρησης προνομίων στους επιφανείς αιχμαλώτους φαίνεται και στην περίπτωση του Εμίρη της Κρήτης Abd al- Aziz (Κουρουπά) το 961 μετά την κατάκτηση. Ο Φωκάς τον συνόδευσε στην Κωνσταντινούπολη μαζί με την οικογένειά του και ομάδα ευγενών μουσουλμάνων, δεν τον υπέβαλε σε *calcatio* και στη συνέχεια του παραχωρήθηκαν γαίες και χρήματα με τα οποία έζησε το υπόλοιπο της ζωής του στην αυτοκρατορία³³⁰. Αυτή η συμπεριφορά σίγουρα αποτελεί μέρος του στρατηγικού σχεδιασμού του Φωκά για την επέκταση προς την Ανατολή της αυτοκρατορίας. Δίνοντας αυτά τα προνόμια στον εμίρη της κατακτημένης Κρήτης, ήθελε να στείλει το μήνυμα σε όλους τους Άραβες ηγέτες, ότι αν υποτάσσονταν στη

³²³ Vasiliev II, B', 349-350

³²⁴ Khourial Odetallah, Άραβες και Βυζαντινοί: Το πρόβλημα των αιχμαλώτων πολέμου, 103- 106

³²⁵ ό.π. 103-4

³²⁶ ό.π. 104, παρ. 21

³²⁷ ό.π. 105

³²⁸ ό.π., 105

³²⁹ ό.π., 106

³³⁰ D. Tsougarakis, *Byzantine Crete, From the 5th century to the Venetian Conquest*, σελ. 74

βυζαντινή κυριαρχία, θα ζούσαν αξιοπρεπώς στην υπόλοιπη ζωή τους. Αυτό θα είχε σαν άμεση συνέπεια τον επαναπροσδιορισμό της στάσης πολλών Αράβων απέναντι στα βυζαντινά εκστρατευτικά σώματα. Μάλιστα υπάρχουν στοιχεία που δίνουν ακόμα μεγαλύτερα στοιχεία σ' αυτήν την επισήμανση: ο γιος του Κουρουπά, ο Ανεμάς (an-Numan) εκχριστιανίστηκε, γεγονός που του έδωσε τη δυνατότητα αρχικά να ενταχθεί στην αυτοκρατορική φρουρά, και αργότερα να σταδιοδρομήσει στον βυζαντινό στρατό, αφού σκοτώθηκε σε εκστρατεία εναντίον των Ρώσων το 972³³¹.

Οι Άραβες δεν αντιμετώπιζαν με διαφορετικό τρόπο τους βυζαντινούς αιχμαλώτους. Οι αξιωματούχοι φαίνεται πως, τουλάχιστον σε κάποιες περιπτώσεις, διατηρούσαν σχετικά προνόμια. Παραδείγματος χάρη, η βυζαντινή εκστρατεία εναντίον των Αράβων της Σικελίας παρά τις αρχικές στρατιωτικές επιτυχίες, έληξε με καταστροφή του Βυζαντινού στόλου το 964 και με αιχμαλωσία πολλών βυζαντινών. Ο τότε επικεφαλής του εκστρατευτικού σώματος πρωτοσπαθάριος και δρουγγάριος του πλώιμου Νικήτας αιχμαλωτίστηκε και μεταφέρθηκε στην Αφρική, και από εκεί και πέρα δεν ξανααναφέρεται στις πηγές³³². Όμως ένα χειρόγραφο με πατερικά κείμενα³³³ κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας που αποδίδεται σ' αυτόν αποδεικνύει την παροχή σχετικής ελευθερίας εκ μέρους των Αράβων αφού είχε τη δυνατότητα ν' ασχοληθεί με την αντιγραφή των ιερών κειμένων.

Κάποιοι βυζαντινοί εξισλαμισμένοι αιχμάλωτοι εντάχθηκαν τόσο πολύ στην αραβική κοινωνική ιεραρχία, ώστε κατέλαβαν ανώτατα στρατιωτικά, όπως ο Λέων Τριπολίτης και ο Δαμιανός, και πολιτικά αξιώματα, όπως ο Nasr Qushuri και ο Falaq³³⁴. Ακόμη, ο «ανώνυμος» που μεσολάβησε για να σωθεί ο Καμινιάτης και η οικογένειά του ήταν εξισλαμισμένος χριστιανός που ενδιαφερόταν μόνο για τα χρήματα. Μάλιστα πρέπει να ήταν και κάποιας μορφής αξιωματούχος στο εκστρατευτικό σώμα, αφού επιβλήθηκε στους Αιθίοπες³³⁵ που θέλανε να σκοτώσουν τον Καμινιάτη.

Ο ευνούχος κουβικουλάριος Ροδοφύλης μετέφερε ενισχύσεις κυρίως σε χρήματα (100 λίτρες χρυσού) σε βυζαντινό εκστρατευτικό σώμα στη Σικελία και είχε βρεθεί τυχαία στη Θεσσαλονίκη όπου και συνελήφθη³³⁶ μετά την κατάκτηση της πόλης. Σ' αυτό το σημείο παρατηρούμε την πιθανή απέχθεια των στρατιωτικών

³³¹ Λέων Διάκονος, 142, Tsougarakis, 74

³³² Λέων Διάκονος, 66-7, Σκυλίτζης, 267

³³³ Πατούρα, σελ. 119, πρμπ. 43-4

³³⁴ Πατούρα, σελ. 71, πρμπ. 44

³³⁵ Καμινιάτης, 48, 1-8, 124-6

³³⁶ ό.π., 59, 150-4

Αράβων προς τους ευνούχους, αφού αν και ήταν βασιλικός κουβικουλάριος (και συνεπώς είχε μεγάλη «ανταλλακτική ή αγοραστική αξία»), ο Τριπολίτης διέταξε τη θανάτωσή του ενώ μπορούσαν να τον ανταλλάξουν με κάποιον σημαίνοντα δικό τους αξιωματούχο αιχμάλωτο των Βυζαντινών.

Από την περιγραφή του Καμινιάτη διαπιστώνουμε ότι στις αρχές του δέκατου αιώνα, όλη η ευρύτερη περιοχή της μέσης ανατολής και Αφρικής έως και την Αιθιοπία, είχε γεμίσει με δούλους που προερχόταν από τα βυζαντινά νησιά και τα παράλια του Αιγαίου³³⁷. Υποθέτουμε ότι, αν διαθέταμε μια αντίστοιχη αραβική πηγή των αρχών του ενδέκατου αιώνα, θα διαπιστώναμε ότι όλες οι βυζαντινές επαρχίες θα ήταν γεμάτες με δούλους προερχόμενους από την Κρήτη, τη Συρία και άλλες αραβικές περιοχές που είχαν πρόσφατα κατακτηθεί από τα βυζαντινά εκστρατευτικά σώματα.

³³⁷ Καμινιάτης, 78, 1-4, 196

4.4. ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΕΣ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ

Ο δέκατος αιώνας αποτελεί την ιστορική περίοδο κατά την οποία η κρατική εξουσία κατέβαλε σημαντικές νομοθετικές προσπάθειες για να προστατεύσει τους μικρογαιοκτήμονες που απάρτιζαν την παραγωγική, φορολογική και στρατολογική βάση της μεσοβυζαντινής κοινωνίας και ταυτόχρονα να περιορίσει την ισχύ των «δυνατών» της Μικράς Ασίας. Η εσωτερική σύγκρουση περνάει από διάφορες φάσεις, μέχρι την τελική επικράτηση και μονοκρατορία του Βασιλείου Β΄. Μόνο τότε γίνεται σαφές ότι τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης της πρωτεύουσας έχουν επικρατήσει ολοσχερώς σε βάρος των συμφερόντων της στρατιωτικής αριστοκρατίας. Η νομοθετική δραστηριότητα χωρίζεται σε δύο κατηγορίες: α) τους νόμους που προωθούν την «προτίμηση» και, β) τους νόμους που αποσκοπούν στην προστασία της αγροτικής κοινότητας και στον γενικότερο περιορισμό των καταχρήσεων των δυνατών³³⁸. Το κράτος μεριμνούσε ώστε να περιοριστεί η επέκταση των μεγαλογαιοκτημόνων στα εύφορα, νεοκατακτημένα εδάφη στην Ανατολή, τα οποία μετατρέπονταν σε μεγάλα κρατικά κτήματα.

Όπως έχει επισημάνει ο Σβορώνος³³⁹, μπορούμε να δεχτούμε ότι κατά τον 9^ο αιώνα υπήρξε κάποια ισορροπία ανάμεσα στη μικρή και μεγάλη ιδιοκτησία, όπως και ότι η ισορροπία αυτή από τα τέλη του 9^{ου} ή τις αρχές του 10^{ου} αιώνα άρχισε να ανατρέπεται υπέρ της μεγάλης ιδιοκτησίας. Επεκτείνοντας την άποψη του Σβορώνου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το πρόβλημα δεν προέκυψε λίγο πριν την έκδοση της πρώτης νεαράς, αλλά όπως συμβαίνει σε τέτοιες περιπτώσεις, η πρώτη νεαρά είχε «πυροσβεστικό» ρόλο, αφού προέκυψε για να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά ένα πρόβλημα που υπήρχε και διογκωνόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Φαίνεται πως οι μεγαλογαιοκτήμονες προηγουμένως είχαν αναγκάσει τον Λέοντα ΣΤ΄ να καταργήσει τη νομοθεσία που περιόριζε την οικονομική τους επέκταση. Με τη νεαρά 84 κατήργησε την απαγόρευση στους δημόσιους λειτουργούς να αποκτούν περιουσία στις επαρχίες όπου ασκούσαν τα καθήκοντά τους. Με τη νεαρά 114, η «προτίμησης» και η νομοθεσία που προστατεύε τις αγροτικές κοινότητες καταργούνται. Ο Λέων ΣΤ΄ απλά νομιμοποίησε αυτό που συνέβαινε καθημερινά και

³³⁸ Σβορώνος, σελ. 73

³³⁹ ό.π., σελ 67

αφαίρεσε κάθε νομικό εμπόδιο στην επεκτατική διάθεση των «δυνατών», που οικειοποιούνταν το μεγαλύτερο μέρος της καλλιεργήσιμης γης των αγροτικών κοινοτήτων, και μετέβαλλαν τους ανεξάρτητους γεωργούς, ακόμη και τους κατόχους στρατιωτικών κλήρων, σε παροίκους³⁴⁰.

Την πρώτη ένδειξη για τη σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ του αυτοκρατορικού κέντρου και της μικρασιατικής στρατιωτικής αριστοκρατίας, αποτελεί η νομοθετική δράση του Ρωμανού Α΄ με την οποία το κράτος περιόριζε δραστικά την ελευθερία των ιδιωτικών αγοραπωλησιών γης. Ο στόχος φαίνεται πως ήταν να εμποδιστεί η απορρόφηση των μικρών γαιοκτησιών από τους «δυνατούς», αφού κάτι τέτοιο σε συνέφερε οικονομικά την ομαλή δημοσιονομική. Προφανώς οι «δυνατοί» είχαν την πολιτική δύναμη να αποφεύγουν την πλήρη φορολόγησή τους. Η νέα νομοθεσία καθόριζε σειρά «*προτιμήσεων*» για την αγορά μέρους ή του συνόλου μιας μικροϊδιοκτησίας. Η αγορά αγροτεμαχίου από άτομο εκτός της φορολογικής κοινότητας (όπου ίσχυε η συλλογική φορολόγηση, το «*αλληλέγγυον*») επιτρεπόταν, μόνο αν δεν υπήρχε αγοραστής από την ίδια κοινότητα. Οι «δυνατοί» αποκλειόταν εντελώς από την αγορά, εκτός αν κατείχαν ήδη κτήματα στη φορολογική κοινότητα του πωλητή. Αλλά και η δωρεά σε «δυνατούς» απαγορευόταν, εκτός αν ήταν συγγενείς του πωλητή. Οι παραβάτες τιμωρούνταν με επιστροφή του κτήματος στον ιδιοκτήτη χωρίς αποζημίωση, αλλά και με πρόστιμο που έπρεπε να καταβάλλουν στο κράτος. Τα αδικήματα που αφορούσαν σε πολιτικά κτήματα παραγραφόταν σε δέκα χρόνια και τα αντίστοιχα για στρατιωτικά κτήματα σε τριάντα χρόνια. Επιπλέον, η νέα νομοθεσία επέβαλε την επιστροφή χωρίς αποζημίωση στους παλιούς ιδιοκτήτες των κτημάτων που πουλήθηκαν σε τιμή κάτω του μισού της αντικειμενικής τους αξίας κατά τη διάρκεια του λιμού του 928/29, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την «*παροικοποίηση*» πολλών έως τότε ελεύθερων καλλιεργητών³⁴¹.

Ο χειμώνας του 927/8 ήταν πολύ βαρύς, συνοδεύτηκε από λιμό, και το επόμενο καλοκαίρι προκλήθηκαν πολλές πυρκαγιές, και ο λιμός συνεχιζόταν³⁴². Αυτά τα γεγονότα πρέπει να οδήγησαν τους αγρότες σε οικονομική κατάρρευση και σε ξεπούλημα των κτημάτων τους, πολιτικών και στρατιωτικών, στους «δυνατούς». Τότε εκδόθηκε η νεαρά «*περί προτιμήσεως*» του Ρωμανού, που εγκαινίασε το νομοθετικό κρατικό έργο κατά των δυνατών.

³⁴⁰ Σβορώνος, σελ. 75

³⁴¹ Harvey, σελ. 38-48; Lemerle, *Agrarian History*, σελ. 114-131

³⁴² Ζωναράς, 19, 268

Ο Ρωμανός Α΄ στη νεαρά του 928 (κι όχι του 922 όπως έχει χρονολογηθεί), μας παρέχει τον ορισμό των δυνατών. Θεωρούνται δυνατοί εκείνοι που, είτε οι ίδιοι είτε με πίεςεις άλλων προσώπων από το στενό περιβάλλον τους, είναι σε θέση να εκφοβίσουν τους συναλλασσόμενους, ή να τους δελεάσουν με υποσχέσεις ευεργεσίας. Ο ορισμός αυτός, είναι ο πρώτος ορισμός μιας τάξης στο βυζαντινό δίκαιο. Ο ίδιος ο Ρωμανός στη νεαρά του 934 (κι όχι του 935)³⁴³ συγκεκριμενοποιεί τον ορισμό και δίνει την σύνθεση της τάξης που την αποτελούν: περιφανείς, μάγιστροι, πατρίκιοι, *οι εν αρχαίς*, στρατηγοί, οι πολιτικοί και στρατιωτικοί αξιωματούχοι, θεματικοί άρχοντες και πρώην άρχοντες, τα μέλη της συγκλήτου, η εκκλησιαστική ιεραρχία, οι ηγούμενοι των μονών, και οι διαχειριστές των ευαγών οίκων. Πρόκειται για την πληρέστερη και σαφέστερη περιγραφή της σύνθεσης της κοινωνικής αυτής ομάδας, που αποτελεί διαμορφωμένη κοινωνική τάξη, και συγκεκριμένη σε τέτοιο βαθμό, ώστε να βρίσκει τον ορισμό της στη νομοθεσία και να θεσμοθετείται³⁴⁴.

Ο Ρωμανός Α΄ τελειώνει τη δεύτερη νεαρά του τονίζοντας πως είναι περήφανος για τις στρατιωτικές νίκες στο εξωτερικό και για την κατάκτηση πολλών νέων επαρχιών, και ότι σε καμία περίπτωση δεν θα επιτρέψει στους εξωτερικούς εχθρούς να ξανακατακτήσουν τα βυζαντινά εδάφη. το πνεύμα της νομοθετικής δραστηριότητας του Ρωμανού Α΄, συνεχίστηκε από τους διαδόχους του, με εξαίρεση ίσως το Νικηφόρο Φωκά.

Στη νεαρά του 947 ο Κωνσταντίνος Ζ΄ που αναφέρεται στο *«ακόρεστον, την πλεονεξία και τον άπληστον»* των δυνατών που με διάφορους τρόπους αρπάζουν την περιουσία των *«ελεεινών πτωχών»* στην επαρχία. Σημαντικό είναι το σημείο που αναφέρεται στην *«πενίαν και απορίαν του λαού»*, εννοώντας ίσως τη στρατολογική βάση του θέματος, η οποία και έφθινε. Πάντως την απληστία τους δεν τη σταματούσε *«ούτε νόμος, ούτε φόβος βασιλέως»*³⁴⁵. Με τη νομοθετική αυτή ρύθμιση η κατάσταση σίγουρα δεν άλλαξε, αφού για το ίδιο πρόβλημα χρειάστηκε να εκδοθούν αρκετές ακόμα νεαρές³⁴⁶.

Όπως προκύπτει από τα δύο διαφορετικά προοίμια της νεαρής του 947³⁴⁷, ο Κωνσταντίνος Ζ΄ διαπιστώνει ότι έπρεπε να ισχύσουν για όλα τα θέματα οι ίδιες

³⁴³ Jus Graecoromanum, 198 – 204 η πρώτη και 205-214 η δεύτερη

³⁴⁴ Σβορώνος, σελ.70-1

³⁴⁵ Svoronos, Nouelles, 4 (I), Σ. 98. 1-12 και 4 (II) σ. 98.1-8

³⁴⁶ ό.π., , 11.177-181 και 14.190-217

³⁴⁷ Jus Graecoromanum, 214-217

διατάξεις, παρόλο που στους Θρακησίους η κυριαρχία των δυνατών δεν είχε φτάσει στο σημείο της «τυραννίδος» όπως στο θέμα Ανατολικών. Το ήπιο ύφος στο προοίμιο της νεαρής προς το θέμα των Θρακησίων και οι ελάχιστες πληροφορίες για οικογένειες μεγάλων γαιοκτημόνων σ' αυτή την περιοχή, μπορούν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι οι μόνοι κάτοχοι μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας στο θέμα αυτό ήταν το κράτος και η Εκκλησία³⁴⁸.

Ο Κωνσταντίνος Ζ' ενίσχυσε τη νομοθεσία που αφορούσε στους κατόχους στρατιωτικών κτημάτων. Αύξησε σε σαράντα χρόνια το όριο για την παραγραφή αδικημάτων σχετικά με την παράνομη αγοραπωλησία των στρατιωτικών κτημάτων που οδηγούσε σε μείωση της περιουσίας των κατόχων τους. Απαγόρευσε την εκποίηση μέρους ενός στρατιωτικού κτήματος, εφόσον το υπόλοιπο που θα παρέμενε στην κατοχή του στρατιώτη – ιππέα θα άξιζε λιγότερο από 288 νομίσματα. Για το πεζικό, η ελάχιστη αξία του στρατιωτικού κτήματος ήταν μικρότερη. Σκοπός της νομοθεσίας του φαίνεται να ήταν η διαφύλαξη της στρατολογικής βάσης του κράτους, που προϋπέθετε στρατιώτες με σημαντικής αξίας κτήματα, ώστε να μπορούν να αντεπεξέρχονται πλήρως στο οικονομικό βάρος του εξοπλισμού, της συντήρησης των αλόγων και των προμηθειών που χρειαζόταν κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι η νομοθεσία θεωρούσε ως φτωχούς αγρότες όσους είχαν κτήματα αξίας μικρότερης των πενήντα νομισμάτων, πράγμα που σημαίνει ότι οι στρατιώτες του ιππικού προερχόταν από τις τάξεις των ευπόρων αγροτών³⁴⁹.

Παρατηρούμε ότι η δημοσιονομική πολιτική του Φωκά έρχεται σε αντιπαράθεση με τους προκατόχους του της Μακεδονικής δυναστείας. Οι δύο νεαρές του Ρωμανού Α' το 922 και 934 εκτός από το προφανές κέρδος για την κρατική οικονομία, εξασφάλιζαν και την υποστήριξη της αυτοκρατορικής πολιτικής και συνεπώς του ίδιου του αυτοκράτορα από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Την ίδια δημοσιονομική πολιτική φαίνεται πως ακολούθησε ο Κωνσταντίνος Ζ', με απόδειξη τη νεαρά του 947. Κάτι τέτοιο φαίνεται πως δεν ενδιέφερε ιδιαίτερα το Φωκά, αφού είχε διασφαλισμένη την στήριξη των θεματικών στρατών³⁵⁰.

Η νομοθεσία κατά των «δυνατών» σκληραίνει κι άλλο από τον Βασίλειο Β'. Ιδιαίτερα ορισμένα μέτρα κατά της μεγάλης περιουσίας είχαν χαρακτήρα σχεδόν

³⁴⁸ MA, 231

³⁴⁹ Lemerle, *Agrarian History*, σελ. 119

³⁵⁰ Hendy, σελ. 104-6

δημευτικό. Αυτός, παράλληλα με τον κατατρεγμό των «δυνατών», εγκαινίασε μια συστηματική και συνεπή πολιτική που αποσκοπούσε στο να αυξήσει όσο το δυνατόν περισσότερο την ακίνητη περιουσία και τον αριθμό των παροίκων του κράτους. Μάλιστα, ο Οικονομίδης, στηριζόμενος σε ποικίλες πηγές, υποστηρίζει ότι ο Βασίλειος Β΄ μετακινούσε τακτικά τους κρατικούς παροίκους, κυρίως σε νεοκατακτημένες από εκστρατείες περιοχές, από φόβο μήπως η «*χρόνια νομή*» δημιουργούσε με την πάροδο του χρόνου χρησικτησία, και μ' αυτόν τον τρόπο οι αυτοκρατορικές γαίες κατακερματιζόταν σε πολλές μικρές ιδιοκτησίες³⁵¹.

Ο Βασίλειος Β΄ δεν αποσκοπούσε μετά την οριστική του επικράτηση, στην οικονομική καταστροφή του συνόλου της μικρασιατικής στρατιωτικής αριστοκρατίας, αφού χρειαζόταν τα μέλη της για να ηγηθούν σε στρατιωτικές διοικήσεις, αναγκάζοντάς τους να συνεργαστούν με υψηλά ιστάμενους πολιτικούς αξιωματούχους, όπως τον Νικηφόρο Ουρανό. Μάλιστα, σύμφωνα με τις πηγές, αξιοποίησε στη δημόσια διοίκηση κάποιους από τους Δαλασσινούς, τους Κομνηνούς, τους Ξιφίες και τους Μελισσηνούς. Ταυτόχρονα, επεδίωξε να περιορίσει την οικονομική ισχύ των «δυνατών». Στην εισαγωγή της νεαρής 29 του 976 καταφέρεται εναντίον των διεφθαρμένων αξιωματούχων οι οποίοι πλουτίζουν παραβιάζοντας τη νομοθεσία. Σχετικά με την παράνομη απόκτηση στρατιωτικών κτημάτων, καταργεί την ισχύουσα ποινή των σαράντα ετών για τη διαγραφή του αδικήματος, και σημειώνει ότι τέτοιου είδους απόκτηση ακυρωνόταν χωρίς καμία αποζημίωση, εφόσον συνέβη μετά την πρώτη περιοριστική νομοθεσία, κατά τη δεκαετία του 920³⁵².

Με άλλη μια νεαρά με αναδρομική ισχύ, ακυρώνει την παράνομη οικειοποίηση κρατικών εδαφών έστω κι αν συνέβη πριν από χίλια χρόνια. Με τη νεαρά του 1003 η νομοθεσία έγινε πιο επιβαρυντική για τους «δυνατούς» όσον αφορά στη φορολογία, καθώς τους καθιστούσε αποκλειστικά υπεύθυνους για τη συμπλήρωση του συλλογικού φόρου, του «*αλληλεγγύου*», της κάθε φορολογικής κοινότητας. Δηλαδή αν κάποιος καλλιεργητής δεν μπορούσαν να πληρώσουν για οποιοδήποτε λόγο το μερίδιό τους στο συνολικό φόρο της κοινότητας, ή αν κάποια κτήματα είχαν εγκαταλειφθεί, το βάρος για τη συμπλήρωση του συλλογικού φόρου έπεφτε μόνο στους πιο πλούσιους της κοινότητας.

³⁵¹ Oikonomides N., L' evolution de l' organization administrative de l' empire byzantin au Xie siecle, 136-7

³⁵² Whittow, σελ. 375-8

Η αποφασιστικότερη συμβολή του Βασιλείου Β΄ στην ανακοπή της ανόδου της μικρασιατικής στρατιωτικής αριστοκρατίας προς την εξουσία, φαίνεται ότι προήλθε από το νέο προσανατολισμό του στρατιωτικού επεκτατισμού, αυτή τη φορά προς τα βορειοδυτικά.

Ο Σβορώνος³⁵³ επισημαίνει ότι θα ήταν σοβαρή παρεξήγηση αν θεωρηθεί ότι αυτή η αυστηρή νομοθεσία είχε ουσιαστικά χαρακτήρα κοινωνικής μεταρρύθμισης, κάτι που μας βρίσκει απόλυτα σύμφωνους, αφού είναι σαφές ότι επρόκειτο για προσπάθεια διασφάλισης των κρατικών συμφερόντων, και όχι ουσιαστικής κοινωνικής μέριμνας και προστασίας για τις παραγωγικές τάξεις που αποτελούσαν τη βάση της κοινωνίας. Επίσης, η Αρβελέρ³⁵⁴ έχει παρατηρήσει ότι η νομοθεσία του 10^{ου} αι. δεν μπορεί να συγκριθεί με την «Εκλογή» του Λέοντα Γ΄, της οποίας η εισαγωγή, αποτελεί την καλύτερη διακήρυξη κοινωνικής πολιτικής που άφησε ποτέ βυζαντινός αυτοκράτορας, και βρίσκεται από κοινωνιολογική και οικονομική άποψη στην υπηρεσία των αδυνάτων. Αντίθετα, οι νόμοι της Μακεδονικής δυναστείας δε δημιουργούν στο σύγχρονο αναγνώστη την αίσθηση ότι διέπονται από πνεύμα «εθνικής αλληλεγγύης», παρά μόνο φανερώνουν την πρόθεση για διασφάλιση των κρατικών συμφερόντων.

³⁵³ Σβορώνος, σελ. 76

³⁵⁴ Αρβελέρ, Η πολιτική ιδεολογία, σελ. 31

4.5. ΑΠΟΦΥΓΗ ΤΩΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΩΝ

Η τακτική της «εξαγοράς» των πολέμων από πλευράς των Βυζαντινών εφαρμοζόταν στην περίπτωση που το κράτος δεν μπορούσε να αντεπεξέλθει οικονομικά στην πραγματοποίηση μιας επιθετικής ή αμυντικής εκστρατείας, ή όταν είχε ρίξει το βάρος σε άλλο ανοιχτό πολεμικό μέτωπο. Το πιο ουσιώδες ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο η λύση της πληρωμής σε κάποιον εξωτερικό εχθρό ήταν οικονομικά συμφέρουσα σε σχέση με τη διεξαγωγή εκστρατείας εναντίον του. Για να αποφύγουν την πληρωμή οι Βυζαντινοί θα έπρεπε να ετοιμάσουν έναν ισχυρό στρατό, ώστε να αντιμετωπιστεί με ελπίδες επιτυχίας ένας αντίπαλος που δεν θα πληρώνονταν, ή που δεν θα καταπολεμούνταν χάρη στις υπηρεσίες ενός τρίτου.

Στην περίοδο που εξετάζουμε, τα οικονομικά του κράτους βρισκόταν σε καλή, σχετικά, κατάσταση, και σαφώς η δεύτερη από τις παραπάνω περιπτώσεις είναι πολύ πιο συνηθισμένη στις πηγές. Οι Βυζαντινοί συγγραφείς κάνουν προσπάθειες να παρουσιάσουν την εξαγορά του πολέμου σαν κάτι θετικό, παρόλο που, ουσιαστικά μ' αυτόν τον τρόπο, δήλωναν αδυναμία στρατιωτικής αναμέτρησης, και, κατά συνέπεια, υποτέλεια. Ο Οικονομίδης μετά από έρευνα πολλών πηγών³⁵⁵ έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι πληρωμές στο εξωτερικό συνοδευόταν και με παραχώρηση τιμητικών τίτλων στους δικαιούχους. Μ' αυτόν τον τρόπο, η αποστολή χρημάτων εμφανιζόταν ως αποστολή του μισθού, της «ρόγας», που δικαιούνταν ο ξένος τιτλούχος εξαιτίας του τίτλου του, όπως ακριβώς θα δικαιούνταν και αν ήταν βυζαντινός. Ταυτόχρονα όμως, ο ξένος δικαιούχος, χωρίς ίσως να το συνειδητοποιεί, αναγνώριζε την υπεροχή του βυζαντινού αυτοκράτορα, αφού αποκτούσε ένα βυζαντινό τίτλο, το «οικειωτικόν», και μ' αυτόν τον τρόπο συγκαταλεγόταν στους οικείους του βασιλιά της Κωνσταντινούπολης.

Επιπλέον, για να γίνει η επιχορήγηση αυτή πιο ελκυστική για τους ξένους και λιγότερο επαχθής για τη βυζαντινή κρατική οικονομία, τα χρηματικά ποσά συνοδευόταν από μεταξωτά υφάσματα υψηλής ποιότητας, που παραγόταν από τα

³⁵⁵ Οικονομίδης, Το όπλο του χρήματος, σελ. 262, πρμπ. 4-5

αυτοκρατορικά εργαστήρια και δεν βρισκόταν στην αγορά, αφού αποτελούσαν το σύμβολο της ανώτατης τάξης³⁵⁶.

Ο Οικονομίδης, βασιζόμενος στα Regesten του Dolger, στα οποία αναφέρονται οι συνθήκες του Βυζαντίου με ξένες δυνάμεις, διαπιστώνει ότι από τον 8^ο έως και τον 10^ο αι., όσο δηλαδή το βυζαντινό νόμισμα ήταν ισχυρό, τα ποσά που πλήρωνε η αυτοκρατορία στους Άραβες, στις χρονικές στιγμές που ήθελε να αποφύγει την πολεμική αναμέτρηση μαζί τους, ήταν ανάλογα σταθερά και αυτά. Ανερχόταν δηλαδή από 100 χιλιάδες χρυσά νομίσματα το χρόνο. Τα ποσά που δίνονταν πρέπει πάντα να βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με τα αποθέματα χρυσού που είχε ανά περιόδους το κράτος, με την κατάσταση του στρατού, αλλά και με την προσωπικότητα του αυτοκράτορα. Σ' αυτό το σημείο μπορούμε να προσθέσουμε ότι η τάση είναι μειωτική. Δηλαδή στις δύο συνθήκες του 10^{ου} αι. με τους Άραβες, το 917 και το 924, αντιστοιχούν και τα δύο μικρότερα χρηματικά ποσά που φαίνεται να δίνει το βυζαντινό κράτος στους Άραβες: 22 χιλιάδες χρυσά νομίσματα κατ' έτος το 917, και 11 χιλιάδες το 924 (έχοντας ξεκινήσει από 100 χιλιάδες στα τέλη του 8^{ου} αι.). παρατηρούμε δηλαδή, ότι την περίοδο που έχει ξεκινήσει η προετοιμασία του επεκτατικού προγράμματος και της ενδυνάμωσης του στρατού, οι πηγές εμφανίζουν ολοένα και μικρότερο ποσό πληρωμής στους Άραβες, και μάλιστα, μετά το 934 δεν υπάρχει άλλη αναφορά στις πηγές για τον 10^ο αι. Πρέπει να σημειώσουμε ότι κατά την περίοδο αυτή, οι Άραβες ήταν οι μόνοι οικονομικά ανεπτυγμένοι (και πραγματικά ισχυροί) αντίπαλοι του Βυζαντίου. Ο Οικονομίδης³⁵⁷ υποθέτει ότι οι πληρωμές προς τους λιγότερο αναπτυγμένους (και λιγότερο ισχυρούς) γείτονες θα αναφερόταν σε σαφώς μικρότερα ποσά, κάτι το οποίο φαίνεται πολύ λογικό.

Καμία εξαγορά ειρήνης ή συμμαχίας δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς να συνοδευόταν από επίδειξη στρατιωτικής ισχύος. Για παράδειγμα, στην αποστολή του Επιφανίου στην Ιταλία (που είδαμε στο κεφάλαιο 5.1) με δώρα για εξαγορά συμμάχων, συμμετείχαν 1.500 βυζαντινοί ιππείς. Δεν μπορούμε δηλαδή να ισχυριστούμε ότι η πληρωμή των συμμάχων ή των αντιπάλων απάλλασσε το κράτος από τις στρατιωτικές δαπάνες, αλλά σίγουρα τις μείωνε πολύ. Βέβαια, οπωσδήποτε η εξαγορά ειρήνης ή συμμαχίας στοίχιζε στο κράτος πολύ λιγότερο από τη διοργάνωση μιας μεγάλης κλίμακας εκστρατείας. Η εξαγορά της ειρήνης αν αναλυθεί οικονομοτεχνικά, δεν μπορούσε να γίνεται συχνά, γιατί εξυπακούεται ότι το κράτος

³⁵⁶ ό.π., , σελ. 263

³⁵⁷ Οικονομίδης, Το όπλο του χρήματος, σελ. 264

χάνει ένα από τα μεγαλύτερα έσοδά του, αφού δεν εκστρατεύει εναντίον αντιπάλων: τη λεία πολέμου. Άρα, αν εφαρμοζόταν συνέχεια, το κακό για το κράτος θα ήταν διπλό: αφενός θα τελείωναν τα χρηματικά αποθέματα, και αφετέρου δεν θα υπήρχε σωστά οργανωμένος στρατός, λόγω της έλλειψης ρευστού, και συνεπώς οι εχθροί θα ενδυναμώνανε και θα ήταν ακόμα απειλητικότεροι.

Ο Νικηφόρος Φωκάς σε μια δύσκολη γι' αυτόν περίοδο λόγω εσωτερικών αναταραχών, δεν ρίσκαρε να ηγηθεί ο ίδιος σε εκστρατεία εναντίον των Ούγγρων που λεηλατούσαν τη Θράκη. Ζήτησε από τον άρχοντα της Βουλγαρίας να μην τους επιτρέπουν να περνούν τον Ίστρο και τα καταστρέφουν τα Βυζαντινά εδάφη. Υποθέτουμε ότι το αίτημα του Φωκά συνοδευόταν από αυτοκρατορικά δώρα και προσφορά χρηματικού ποσού. Αυτός όμως αρνήθηκε, γιατί όταν είχε ζητήσει τη βοήθεια του Φωκά στην περίοδο που οι Ούγγροι του επιτίθονταν, ο Φωκάς επίσης είχε αρνηθεί. Στη συνέχεια ζήτησε τη συμμαχία των Ρώσων εναντίον των Βουλγάρων, και γι' αυτό έστειλε και μικρή στρατιωτική δύναμη κάτι που τελικά έγινε³⁵⁸. Υποθέτουμε ότι οι Ρώσοι δελεάστηκαν από τις παροχές του βυζαντινού αυτοκράτορα. Μ' αυτόν τον τρόπο, ο Φωκάς έμμεσα και απέφυγε την εκστρατεία, αλλά και πέτυχε την αποδυνάμωση της Βούλγαρο-ουγγρικής συμμαχίας εναντίον του.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η και άποψη που συναντάμε στον Ψελλό, στην επιστολή στον εκστρατεύσαντα το 1059, Ισαάκιο Α', στην οποία γράφει ότι η ειρηνική διευθέτηση έχει το πλεονέκτημα να μη θρηνήσουν ρωμαίους στρατιώτες, αλλά συγχρόνως τον συμβουλεύει ότι το καλύτερο είναι η ειρήνη να μοιάζει με πολεμικό αγώνισμα. Να μην την αποκτήσει εξαγοράζοντάς την, αλλά αφού διαιρέσει, υποτάξει και υποδουλώσει τους εχθρούς, να τους οδηγήσει στην πανωλεθρία³⁵⁹.

Το μειονέκτημα της εξαγοράς της ειρήνης, εκτός από την ταπείνωση, ήταν ότι σίγουρα θα χρειαζόταν να επαναληφθεί. Το μειονέκτημα των εκστρατειών ήταν, εκτός από το μεγάλο κόστος τους, η αβεβαιότητα για την έκβασή τους.

³⁵⁸ Ζωναράς, 27, 310-2

³⁵⁹ Οικονομίδης, Το όπλο του χρήματος, σελ. 219-220, πρμπ. 23

4.6. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε ότι το κοινωνικό φαινόμενο που εξετάζουμε, δηλαδή οι βυζαντινές επεκτατικές εκστρατείες του δεκάτου αιώνα, διακρίνεται, εκτός των άλλων, και από το θρησκευτικό επίχρισμα της απελευθέρωσης των χριστιανών που ήταν υπόδουλοι των μουσουλμάνων. Άσχετα με το αν πραγματικά κάτι τέτοιο συνέβαινε, η θρησκευτική χροιά της υπόθεσης, συνιστούσε σημαντικό λόγο παρέμβασης της επίσημης εκκλησίας στην διοργάνωση των εκστρατειών, αλλά και αποκομιδής κερδών μετά την επιτυχή έκβασή τους. Η κρατική εξουσία, χρειαζόταν την εκκλησιαστική συνεισφορά στην διαμόρφωση της ιδεολογίας του «δίκαιου και ιερού πολέμου»

Σύμφωνα με την Κόλια³⁶⁰ οι βάσεις για τη διαμόρφωση της προπαγάνδας για την ανάγκη διεξαγωγής «ιερού πολέμου» στην Ανατολή τέθηκαν πολύ νωρίτερα από τις υπόλοιπες περιοχές της αυτοκρατορίας, εξαιτίας του γεγονότος ότι εκεί καθιερώθηκε έγκαιρα η επίσημη κρατική εκκλησία. Ένδειξη αποτελεί η ανάπτυξη της λατρείας των στρατιωτικών αγίων και ο καθαγιασμός του πολεμικού λαβάρου από τα τέλη του 6^{ου} αι. Αντίθετα, θεωρεί ότι στη Δύση η εξέλιξη ήταν διαφορετική. Η δυτική εκκλησία δεν είχε την ίδια εξάρτηση από ένα οργανωμένο και συγκεντρωτικό κράτος όπως η ανατολική, γι' αυτό και αρχικά τήρησε επιφυλακτική στάση απέναντι στους πολέμους που διεξαγόταν.

Μπορούμε με βεβαιότητα να ισχυριστούμε ότι στροφή προς το θείο πριν την έναρξη μιας εκστρατείας και κατά τη διάρκειά της, συνιστά μια ορθή στρατηγική επιλογή διαχρονικά, και όχι μόνο στην περίοδο που εξετάζουμε. Ο απλός στρατιώτης, αφενός, πρέπει να αισθάνεται την ανάγκη ότι πολεμά, εκτός των άλλων, για ιερό σκοπό, και ότι έχει συμπαραστάτη το Θεό, ώστε να αποκτά ψυχική δύναμη και θάρρος, και να μετατρέπεται σε αποτελεσματικότερο πολεμιστή. Η κρατική εξουσία αφετέρου, μεταχειρίζεται το μέσο αυτό, γιατί είναι απαραίτητο να αντιμετωπίσει τους εχθρούς του πείθοντας τον πληθυσμό για την αναγκαιότητα της εκστρατείας, ώστε να έχει στη διάθεσή του εμψυχωμένο και πειθαρχημένο στρατό.

Οι επιδράσεις της κρατικής προπαγάνδας για τη δικαιολόγηση μιας εκστρατείας υπό το πρίσμα της υπεράσπισης της χριστιανοσύνης, φαίνονται και σε

³⁶⁰ Κόλια – Δερμιτζάκη, σελ. 22-3

όλους τους ιστορικούς που έγραψαν για τις μεγάλες επεκτατικές εκστρατείες του δεκάτου αιώνα, μέσα τις από ομιλίες των αυτοκρατόρων προς τους στρατιώτες πριν από σημαντικές μάχες, στις οποίες υπόσχονται (ως εκπρόσωποι του θεού επί γης) τη μελλοντική θεϊκή ανταμοιβή των στρατιωτών που θα επιδείξουν θάρρος κατά την πολεμική σύγκρουση που θα ακολουθήσει.

Ο Μέγας Βασίλειος σε επιστολή του στον Αμφιλόχιο (που αργότερα η εκκλησία συμπεριέλαβε στον ΙΓ' κανόνα) αναφερόμενος στον πόλεμο γράφει: «Τοὺς ἐν πολέμοις φόνους οἱ πατέρες ἡμῶν ἐν τοῖς φόνοις οὐκ ἐλογίσαντο, ἐμοὶ δοκεῖν, συγγνώμην δόντες τοῖς ὑπὲρ σωφροσύνης καὶ εὐσεβείας ἀμυνομένοις. Τάχα δὲ καλῶς ἔχει συμβουλεύειν, ὡς τὰς χεῖρας μὴ καθαρῶς, τριῶν ἐτῶν τῆς κοινωνίας μόνης ἀπέχεσθαι»³⁶¹. Το χωρίο αυτό χρησιμοποιείται από όλους όσους θέλουν να υποστηρίξουν ότι η εκκλησία τασσόταν ξεκάθαρα εναντίον των κάθε είδους πολέμων, τονίζοντας την ποινή που ορίζει ο Μ. Βασίλειος, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη το συμβουλευτικό χαρακτήρα της πρότασης: Καλό είναι να συμβουλεύει κανείς (όχι να επιβάλλει) την επί τριετία αποχή μόνο από τη μετάληψη. Επίσης δεν δίνουν καμία βαρύτητα στην αναφορά του στους Πατέρες. Δηλώνεται ότι εκείνοι δεν συμπεριέλαβαν στους πραγματικούς φόνους όσους γινόταν κατά τους πολέμους, επειδή θεωρούσαν ότι οι στρατιώτες μάχονταν για να υπερασπιστούν την πίστη, άρα και ο ίδιος δέχεται την αναγκαιότητα του πολέμου, εφόσον γινόταν γι' αυτό το συγκεκριμένο σκοπό. Έτσι, σε άλλο σημείο της ίδιας επιστολής αναγνωρίζει σιωπηρά τον αμυντικό πόλεμο, όταν στους εκούσιους φόνους περιλαμβάνει μόνο όσους γίνονται με σκοπό τη ληστεία ή κατά τη διάρκεια πολεμικών επιχειρήσεων που έχουν ως σκοπό το φόνο και τη βαρβαρότητα, και όχι τον εκφοβισμό ή τον σωφρονισμό του αντιπάλου: «Ἐκούσιον δὲ πάλιν (ενν. τον φόνον) παντελῶς καὶ οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ἔχον οἷόν ἐστι τὸ τῶν ληστῶν καὶ τὸ τῶν πολεμικῶν ἐφόδων. Οὗτοι μὲν γὰρ διὰ χρήματα ἀναιροῦσι τὸν ἔλεγχον ἀποφεύγοντες, οἷ τε ἐν τοῖς πολέμοις ἐπὶ φόνους ἔρχονται, οὔτε φοβῆσαι οὔτε σωφρονίσαι, ἀλλ' ἀνελεῖν τοὺς ἐναντιουμένους ἐκ τοῦ φανεροῦ προαιρούμενοι»³⁶².

Έχοντας υπόψη τη σημερινή ερμηνεία της έννοιας «βαρβαρότητα», όπως την αναλύει ο Hobsbawm, δηλαδή «την αποδιάρθρωση και την κατάρρευση των συστημάτων κανόνων και ηθικής συμπεριφοράς με τα οποία κάθε κοινωνία ρυθμίζει τις σχέσεις μεταξύ των μελών της και, κατά δεύτερο λόγο, τις σχέσεις ανάμεσα στα

³⁶¹ Βασίλειος επίσκοπος Καισαρείας, Επιστολαί, 188, 13, σ. 130, 1-5

³⁶² ό.π., σ. 127, 32-37

μέλη της και στα μέλη άλλων κοινωνιών»³⁶³, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε το τι συνιστούσε ως κατακριτέο στον πόλεμο ο Βασίλειος, ή η επίσημη εκκλησία, όταν συμπεριέλαβε στους ιερούς κανόνες την παραπάνω επιστολή. Βέβαια, μπορούμε να υποθέσουμε ότι εσκεμμένα δεν αναφέρονται συγκεκριμένες καταδικαστέες πράξεις, που θα ανάγκαζαν θεωρητικά την εκκλησία να καταδικάσει κάποιες ενέργειες, όπως την εκτόξευση με καταπέλτες κομμένων κεφαλιών Αράβων αιχμαλώτων εντός των τειχών του πολιορκούμενου Χάνδακα από τους Βυζαντινούς πολιορκητές. Κάτι τέτοιο, σύμφωνα με τον Βασίλειο, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως εκφοβισμός των αντιπάλων, και όχι ως βαρβαρότητα.

Ο Μ. Αθανάσιος δεν απέρριψε κάθε είδους φόνο στην επιστολή του προς τον Αμμούν. Αντίθετα όμως από το Μ. Βασίλειο δέχτηκε τον φόνο κατά τον πόλεμο όχι μόνο ως απολύτως θεμιτό, αλλά ακόμη και ως αξιέπαινη πράξη, που φέρνει τιμή και δόξα σε όσους διακρίνονται σ' αυτόν: «οἶον, φονεύειν οὐκ ἔξεστιν, ἀλλ' ἐν πολέμοις ἀναιρεῖν τοὺς ἀντιπάλους καὶ ἔννομον καὶ ἐπαίνου ἄξιον· οὕτω γοῦν καὶ τιμῶν μεγάλων οἱ κατὰ πόλεμον ἀριστεύσαντες ἀξιοῦνται, καὶ στήλαι τούτων ἐγείρονται κηρύττουσαι τὰ κατορθώματα· ὥστε τὸ αὐτὸ κατὰ τι μὲν καὶ κατὰ καιρὸν οὐκ ἔξεστι, κατὰ τι δὲ καὶ εὐκαιρῶς ἀφίεται καὶ συγκεχώρηται»³⁶⁴. Και αυτή η επιστολή έχει συμπεριληφθεί στις κανονικές συλλογές, αλλά δεν έτυχε της ίδιας προβολής με αυτή του Βασιλείου από τους μελετητές του θέματος. Το θέμα προέκυψε από την άρνηση της εκκλησίας να πραγματοποιηθεί το αίτημα του Νικηφόρου Φωκά, ο οποίος είχε ζητήσει να αναδεικνύονται σε μάρτυρες της πίστης όσοι χριστιανοί σκοτωνόταν σε πόλεμο εναντίον απίστων³⁶⁵.

Όσον αφορά στις εκστρατείες εναντίον άλλων χριστιανικών εθνών, υπάρχουν χωρία στα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ', όπου και γίνεται σαφής διάκριση ανάμεσα στη δεοντολογία που η κοινή θρησκεία επιβάλλει και σε θέματα που αφορούν τον πόλεμο και τις γνώσεις που οι βυζαντινοί πρέπει να έχουν προκειμένου να ανταποκρίνονται επιτυχώς στις απαιτήσεις του «ιερού πολέμου». Παραδείγματος χάρη, αυτοκράτορας συμβουλεύει να αποφεύγεται, όσο είναι δυνατόν, ο πόλεμος με τους Βουλγάρους στη βάση της αδελφότητας που θεσπίζει η κοινή χριστιανική θρησκεία³⁶⁶.

³⁶³ Hobsbawm, σελ. 306

³⁶⁴ Αθανάσιος Πατριάρχης Αλεξανδρείας, Επιστολή προς Αμμούν, στ. 1169-1176, στ. 1175

³⁶⁵ Σκυλίτζης, σ. 274, 62 – 275, 69, Ζωναράς, ΙΙΙ, σ. 506, 9-19. Ο Λέων Διάκονος δεν αναφέρεται καθόλου σ' αυτό το θέμα.

³⁶⁶ Μωυσεΐδου, *Το Βυζάντιο και οι βόρειοι γείτονές του*, σελ. 111-113 και πρμπ. 100-103

Σχετικά με την παρουσία ιερέων σε εκστρατευτικό σώμα, υπάρχει η μαρτυρία από το βίο του οσίου Λουκά του Στυλίτη, σύμφωνα με τον οποίο, ο Λουκάς μετά τη χειροτονία του σε ιερέα υπηρέτησε στο βυζαντινό στρατό. Προφανώς τα καθήκοντα του περιοριζόταν στις λειτουργίες. Η Γρηγορίου – Ιωαννίδου³⁶⁷ δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός του ασυμβίβαστου της ιδιότητας του ιερέα και του στρατιώτη στο Βυζάντιο. Έτσι, αμφισβητεί το Βίο στο σημείο αυτό, και υποθέτει ότι ο Λουκάς χειροτονήθηκε πρεσβύτερος μετά τη λήξη της στρατιωτικής του θητείας. Οι πολλές αναφορές ιερέων στα στρατηγικά, τα οποία η Γρηγορίου – Ιωαννίδου δεν έχει λάβει υπόψη, μπορούν να δικαιολογήσουν την παρουσία του Λουκά στο στράτευμα ως ιερέα, και κατά συνέπεια, την χειροτόνηση στα 24 χρόνια του, και όχι στα 30, όπως υποθέτει η ερευνήτρια. Στα «*Τακτικά*» του Λέοντος ΣΤ΄ αναφέρεται η παρουσία ιερέων στο εκστρατευτικό σώμα και μάλιστα δηλώνεται ότι η ιερατική είναι μια από τις τέχνες που είναι απαραίτητες στην διεξαγωγή μιας εκστρατείας (στον επίλογο των «*τακτικών*»)³⁶⁸.

Μπορούμε, μάλλον βάσιμα, να υποθέσουμε ότι οι ιερείς της ορθόδοξης εκκλησίας που συμμετείχαν στις εκστρατείες του βυζαντινού στρατού δεν έφεραν όπλα, κάτι που ίσχυε και για τους ιερείς της καθολικής εκκλησίας που συμμετείχαν στις σταυροφορίες. Όμως οι επίσκοποι αποτελούσαν εξαίρεση, αφού οπλοφορούσαν και πολεμούσαν, χάρη στην ιδιότητα του *vassalus* του ηγεμόνα τους³⁶⁹.

Οι ιερείς μετείχαν στην οικονομική προπαρασκευή των εκστρατειών με διάφορους τρόπους. Ο Νικόλαος Μυστικός σε επιστολή του διαμαρτύρεται, γιατί: οι κληρικοί της μητρόπολης της Νίκαιας:

«ὅτε λειτουργοὶ τοῦ ἁγίου θυσιαστηρίου, πρεσβύτεροί φημι καὶ διάκονοι, ὅποιοι δὲν καὶ ὦμεν καὶ οἷαις ἁμαρτίαις ἐνεχόμεθα, πρὸς στρατείαν κοσμικὴν καταλέγονται; Φεῖσαι, κύριε, τοῦ ἁγίου θυσιαστηρίου σου, καὶ μὴ οὕτω διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν ἐξουδενώσης ἡμᾶς. Ἐγώ, τέκνον ἐμόν, ὅτε τοῖς ἐμοῖς ὡσὶν προσήλθον οἱ λόγοι, οὕτως ὑπὸ τοῦ πάθους ἐπάγην καὶ οὕτως ὄλος ἐγενόμην τῆς ἐκπλήξεως, ὥστε εἰς ἀμηχανίαν μὲν καταστήναι τοῦ γράφειν, μηδὲν δὲ ἄλλο ποιεῖν ἢ ταλανίζειν μὲν τὴν οἰκείαν ζωὴν, θρηνεῖν δὲ καὶ ὀδύρεσθαι τὸν παρόντα καιρὸν, ὃς τοιαύτην περιπέτειαν ἤνεγκε τῶν πραγμάτων. Ἄλλ' ἐπεὶ τῶν κληρικῶν αἱ ὀλοφύρσεις ἀνακοπήν οὐκ ἐδέχοντο, ὁψὲ καὶ μόλις ὡσπερ ἑμαυτοῦ ἐγενόμην καὶ πρέπον ἠγησάμην γράμμα πρὸς τὴν σὴν μεγαλόνοιαν διαχαράξαι, δι' οὗ παρεγγυῶμαι, εἰ δυνατόν, φείσασθαι τοῦ ἱερατείου, μάλλον δὲ τῆς θείας δοξολογίας, ἣν εἰ καὶ διηνεκῶς ἔχει προσφερομένην ἐν οὐρανοῖς ὁ θεός, ὅμως βούλεται καὶ ἐπὶ γῆς ταύτην αὐτῷ ὑπὲρ ἀνθρώπων προσφέρεισθαι. Εἰ μὲν γὰρ καὶ ἄλλοι τινὲς τῶν μὴ τὸ ἅγιον κυκλοῦντων θυσιαστήριον ὑπῆρχον, οὐδ' οὕτως ἦν ἀνεκτόν· τὸ γὰρ ὅλως ἀφιέρωμα ἤδη τι γεγενημένον

³⁶⁷ Γρηγορίου - Ιωαννίδου, Στρατιωτικά ζητήματα σε αγιολογικά κείμενα, σελ. 531-545

³⁶⁸ *Τακτικά*, 53, 62, 68 και ΙΔ΄, 1 και Κ΄, 172 και ΙΒ΄, 68 και στο *De velitatione*, σελ. 20.22 – 21. 17

³⁶⁹ Κόλια – Δερμιτζάκη, Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος», σελ. 374, πρμπ. 86-87

εἰς κοινήν χρῆσιν μεταφέρειν οὐκ ἔστιν ἀκατάκριτον· ὅταν δὲ οἱ τὰ ἅγια φέρειν καταξιοθέντες, ἐκεῖνοι πρὸς στρατιωτικὰς λειτουργίας ἀπάγονται»

Αλλά και σε ἄλλη ἐπιστολή του καταλήγει τονίζοντας ὅτι το κράτος δεν θα ἀποκομίσει κανένα ὄφελος «Πάντως γὰρ οὐδεμία ὠφέλεια τῷ κοινῷ ἔσται οὔτε κληρικῶν στρατευομένων οὔτε τῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πενήτων εἰς δουλείαν ἀφορισμένων»³⁷⁰. Ἡ Ahrweiler ἔχει ἐπισημάνει ὅτι σε τέτοιου εἴδους φράσεις ἐννοοῦνται οἱ στρατιωτικῆς φύσεως φορολογικὲς υποχρεώσεις ἢ ἐπιβαρύνσεις τῶν κληρικῶν, οἱ διάφορες δηλαδή «αγγαρεῖες» καὶ «παρααγγαρεῖες», στις οποίες συμμετείχε «εν καιρῷ στρατοπέδου» ὅλος ὁ πληθυσμὸς με ἐξαίρεση μόνο τοὺς στρατιώτες³⁷¹ καὶ ἀπὸ τις οποίες δεν ἀπαλλάσσονταν οὔτε ἡ ἐκκλησία³⁷².

Ὁ Κεκαυμένος στο «Στρατηγικόν» πληροφορεῖ τὸν ἀναγνώστη του ὅτι ἀν γίνεῖ κληρικὸς, μια ἀπὸ τις κυριότερες φροντίδες του πρέπει νὰ εἶναι ἡ συγκέντρωση χρημάτων γιὰ ἐξαγορὰ αἰχμαλώτων³⁷³. Διαπιστώνουμε δηλαδή ὅτι σίγουρα δεν ἦταν μόνο κρατικὴ ἢ ιδιωτικὴ δαπάνη ἡ ἐξαγορὰ τῶν αἰχμαλώτων ἀλλὰ ἦταν καὶ μια ἀπὸ τις προτεραιότητες τῆς ἐκκλησίας, μάλλον στὴν περίπτωση που οἱ αἰχμάλωτοι δεν ἀνήκαν σε εὐπορες οἰκογένειες. Αὐτὰ βέβαια ἴσχυαν θεωρητικά, καὶ δεν γνωρίζουμε ἀν, καὶ σε ποιο βαθμὸ ἐφαρμοζόταν.

Ἡ ἐκκλησία σε περιπτώσεις ἐπιτακτικῆς ἀνάγκης εἶχε βοηθήσει προσφέροντας προσωρινά, καὶ ὄχι πάντοτε οἰκειοθελῶς, μέρος τῆς περιουσίας τῆς στὴν οργάνωση ἐκστρατειῶν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐχθρῶν τῆς αυτοκρατορίας. Ὑποχρεώθηκε σε ἀναγκαστικὴ χρηματικὴ συνεισφορά ἐκ μέρους τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μονῶν ἐπὶ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀντιβασιλείας τῆς μητέρας του Ζωῆς τὸ 915/ 916 καὶ τὴν ἐποχὴ περίπου τῆς στέψης τοῦ πεθεροῦ τοῦ Ρωμανοῦ Λακαπηνοῦ, τὸ 920) ἐξαιτίας τῶν Βουλγαρικῶν πολέμων, ὅταν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἦταν ὁ Νικόλαος Α΄ Μυστικός. Στὴν πρώτη ἀπὸ τις περιπτώσεις ἀναγκαστικῆς συνεισφοράς ὁ Πατριάρχης Νικόλαος ἀντιμετώπισε τὸ μέτρο με δριμύτητα: «ἴσθι δὲ ὅτι καὶ τὸ ἡμέτερον ἄλγος ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ αἰχμαλωσίᾳ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ θεοῦ πολὺ πικρότερον καὶ ἀνιαρότερον»³⁷⁴ καὶ σε ἄλλη ἐπιστολή του:

³⁷⁰ Νικ. Μυστ. Ἐπιστολαί, 150, σελ. 466, 7 κεξ, καὶ 164, 490, 30 κ.εξ.

³⁷¹ ἐπιβεβαιώνεται στα «Τακτικά», PG 107, 1032 C: «Αγγαρείας ἀπάσης ιδιωτικῆς καὶ ἀδικίας ἐλεύθερον φύλαττε τὸν ὑπὸ σε τεταγμένον λαόν, ὅσοι τοῦ στρατοῦ εἰσὶ, καὶ ὅσοι τῆς λεγομένης ἐξατωρίας...»

³⁷² Ahrweiler, Recherches, σελ. 611, πρμπ. 2

³⁷³ Κεκαυμένος, 53, 177

³⁷⁴ Νικ. Μυστ. Ἐπιστολαί, 58, 2-5

«ἀλλ' ὅμως οὐκ ἔδει τὰ τοῦ θεοῦ οὐδὲ τὰ τῶν ἱερῶν αὐτοῦ οἴκων ἀφαιρεθῆναι, ἀλλὰ μάλλον (ἵνα τι καὶ εἶπω ἴσως μὲν ὑμῖν οὐκ ἀρέσκον, θεῶ δὲ πειθομένω μάλιστα εἰς ἀρέσκειαν ἐσόμενον) αὐτὴν διαπραθῆναι τὴν ἀλουργίδα τοῦ θεοστεφοῦς βασιλέως μου καὶ τέκνου, ὅτε ἄλλη πᾶσα ἦν ἀπορία, καὶ τοὺς οἴκους τοῦ θεοῦ μὴ ἀποστερηθῆναι τῆς ἀπ' ἀρχῆς παρὰ τῶν εὐσεβῶν βασιλέων ἀφορισθείσης αὐτοῖς παραμυθίας. Νῦν δὲ <τί> ποιοῦμεν; Πατζίνακίταις καὶ Τούρκοις καὶ ἄλλοις τισὶ δωρούμεθα τῆς ἐκείνων δεόμενοι συμμαχίας, τῆς δὲ τοῦ θεοῦ συμμαχίας ὡς ἔοικε καταγινώσκοντες ὡς ἀδυνάτου καὶ μηδὲν ὠφελούσης ἀποσυλῶμεν τοὺς αὐτοῦ θείουσ οἴκους καὶ διὰ τῆς τοιαύτης ἐπινοίας ὑπολαμβάνομεν ἑαυτοὺς συνιστᾶν. Κακῶς ταῦτα ὑπέθεντο οἱ ἀπ' ἀρχῆς ὑποθέμενοι»³⁷⁵.

Αντίθετα στη δεύτερη περίπτωση δέχτηκε την αναγκαιότητα μιας τέτοιας ενέργειας για το καλό του συνόλου: «*Αἰ κοιναὶ περιστάσεις ... ταύτην επιτελέσαι*»³⁷⁶.

Ο Νικηφόρος Φωκάς που προσπαθοῦσε να δημιουργήσει ὅσο το δυνατόν πιο αφοσιωμένα και φανατισμένα εκστρατευτικά σώματα, εἶχε ζητήσει ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τὴ «μαρτυροποίηση» τῶν νεκρῶν τῶν βυζαντινοαραβικῶν πολέμων. Μετά τὴν ἀρνήση τῆς ἐκκλησίας, στράφηκε σε μεμονωμένους μοναχοὺς³⁷⁷, οἱ ὁποῖοι πρόθυμα συμμετείχαν στις εκστρατείες του και συνέβαλλαν αφενός στο θρησκευτικό φανατισμό τῶν στρατιωτῶν του, και αφετέρου στον αναγκαστικό εκχριστιανισμό τῶν πληθυσμῶν τῶν κατακτημένων περιοχῶν με ἀνάλογα βέβαια, ανταλλάγματα.

Οι σχέσεις τῆς ἐκκλησίας με τὸ Νικηφόρο Φωκά εἶχαν διαταραχθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν πρῶτο χρόνο τῆς διακυβέρνησής του, ὅταν τὸ 963 ἐξέδωσε νεαρά με τὴν ὁποία ἐπεδίωκε τὸν περιορισμό τῆς μεγάλης ἐκκλησιαστικῆς και μοναστηριακῆς περιουσίας, μὴ ἐπιτρέποντας τὴν ἀφιέρωση κτημάτων σε μοναστήρια, γηροκομεία, ξενῶνες, μητροπόλεις ἢ ἐπισκοπές, ἐνῶ ἀντίθετα ὑποστήριξε τὴν ἀνέγερση λαυρῶν και κελιῶν σε ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὰ ἀστικά κέντρα περιοχές, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν θὰ εἶχαν ἄλλη ἀκίνητη περιουσία ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς λαύρες. Προέτρεπε μάλιστα, ὅσους ἠθέλαν να κάνουν δωρεά σε ἐκκλησιαστικά ἰδρύματα, να πουλοῦν τὴν ἀκίνητη περιουσία τους και να προσφέρουν τὰ χρήματα σ' ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα ἰδρύματα που τὰ εἶχαν ἀνάγκη³⁷⁸. Ο Charanis³⁷⁹ ἀναλύει τὴ νεαρά αὐτή και ἀναπτύσσει τους στρατηγικούς και οικονομικούς λόγους που οδήγησαν τὸ Φωκά στην ἐκδοσή τῆς.

Σύμφωνα με τὸν Λιουτπράνδο (ὁ ὁποῖος μεταφέρει τὰ ἐπιχειρήματα τῆς βυζαντινῆς ἀντιπολίτευσης), ὁ Νικηφόρος Φωκάς εἶναι ἀσεβής και ἐχθρός τῆς ἐκκλησίας, ἀφοῦ ἐξαιτίας τῆς φιλοχρηματίας του, οἱ ἐπίσκοποι ἀναγκάζονται να

³⁷⁵ Νικ. Μυστ. Ἐπιστολαί, 183, 16-27

³⁷⁶ ὁ.π., ἀρ. 92, 1-3 και 28-30

³⁷⁷ ὅπως οἱ Ἀθανάσιος Ἀθωνίτης και Νίκων Μετανοείτε

³⁷⁸ Jus Graecoromanum τ. I, σ. 249-252

³⁷⁹ P. Charanis, The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, σελ. 55-61

καταβάλλουν σ' αυτόν φόρο υποτέλειας³⁸⁰. Άλλωστε, κατηγορίες για την εκκλησιαστική παρέμβαση του Φωκά υπάρχουν και στα έργα των Σκυλίτζη³⁸¹ και Ζωναρά³⁸².

Διαπιστώνουμε επίσης ότι καθ' όλη τη διάρκεια του 10^{ου} αι., όσο περισσότερες εκστρατείες διοργανώνονται, τόσο φαίνεται πως ενισχύεται η λατρεία των στρατιωτικών αγίων. Παραδείγματος χάρη, όταν το 971 ο Τζιμισκής (ο οποίος δεν ακολούθησε την πολιτική της σύγκρουσης με την επίσημη εκκλησία του προκατόχου του) νίκησε τους Ρώσους στο Δορύστολο, το απέδωσε στη μεσολάβηση του αγίου Θεοδώρου του στρατηλάτη, και προς τιμή του αγίου ανήγειρε ναό και ονόμασε την πόλη Ευχάιτα σε Θεοδωρούπολη³⁸³. Την ενέργεια αυτή του αυτοκράτορα, μπορούμε να τη θεωρήσουμε συγκεκριμένη πολιτική κίνηση, στα πλαίσια της συνεργασίας με την επίσημη εκκλησία. Η Κιουσοπούλου³⁸⁴ έχει παρατηρήσει ότι ο άγιος του δεκάτου αιώνα έπρεπε να λειτουργεί ως πρότυπο κοινωνικής συμπεριφοράς, επειδή τότε απέκτησαν ιδιαίτερο βάρος μέσα στη βυζαντινή κοινωνία τα μοναστήρια, τα οποία πλέον ελεγχόταν συγκεντρωτικά από την εκκλησία. Οι άγιοι που δραστηριοποιήθηκαν κυρίως στη βαλκανική τον δέκατο αιώνα διαδραμάτισαν συγκεκριμένο πολιτικό ρόλο στα πλαίσια της εσωτερικής κρατικής πολιτικής.

³⁸⁰ Καραγεώργος, *Λιουτπράνδος, ο Επίσκοπος Κρεμώνης*, σελ. 186, παρ. 576-9

³⁸¹ Σκυλίτζης, 274.46-60

³⁸² Ζωναράς, Γ, 505

³⁸³ Σκυλίτζης, 309.29-33

³⁸⁴ Κιουσοπούλου, *Χρόνος και ηλικίες στη Βυζαντινή Κοινωνία*, σελ. 28

4.7. ΙΣΛΑΜ ΚΑΙ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΕΣ

Την ανάπτυξη μιας θεωρίας περί ιερού βυζαντινό – αραβικού πολέμου κατά τον δέκατο αιώνα υποστηρίζει ο Dagron στα σχόλια της έκδοσης του στρατιωτικού εγχειριδίου «Περί παραδρομής πολέμου». Τα στοιχεία στήριξης αυτής της θεωρίας προέρχονται από τα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ΄, που αποτελεί το πρώτο κείμενο (από τα σωζόμενα) το οποίο αποδεικνύει την αυτοκρατορική προσπάθεια να προβληθεί το θρησκευτικό ιδεώδες στον πόλεμο εναντίον των Αράβων καλλιεργώντας στο στρατό αλλά και στο σύνολο του πληθυσμού την ιδέα να αντλήσει ηθικές και υλικές δυνάμεις από τη θρησκεία σύμφωνα με τα αραβικά πρόσωπα³⁸⁵. Δηλαδή ο Dagron διακρίνει στα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ΄ επίδραση μωαμεθανικών θεωριών και εφαρμογών του ισλαμικού djihad και διατυπώνει την άποψη ότι αυτός ο αυτοκράτορας προσπάθησε να τις εισάγει στον χριστιανικό βυζαντινό κόσμο.

Αυτή η προσπάθεια, κατά τον Dagron, έγινε αποδεκτή μόνο στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας, γιατί το κείμενο αναφέρεται στο συνοριακό «κλεφτοπόλεμο» των ακριτών και δε συγκίνησε την Κωνσταντινούπολη, όπως φαίνεται από την άρνηση της εκκλησίας και της πολιτικής αριστοκρατίας να δεχτούν την πρόταση του Νικηφόρου Φωκά να ανακηρύσσονται μάρτυρες όσοι σκοτώθηκαν σε μάχη εναντίον απίστων.

Άσχετα πάντως με το αν μπορεί να επαληθευτεί η γενικότερη άποψη του Dagron, μας δίνει μια πολύ σημαντική πληροφορία: Ο Λέων κάνοντας μια σύντομη αναφορά στον τρόπο στρατολόγησης των Αράβων, και στο γεγονός ότι όλοι, όσοι δεν ήταν σε θέση να πολεμήσουν προσέφεραν όπλα ή χρήματα, στη συνέχεια προτρέπει τους υπηκόους του να κάνουν το ίδιο, δηλαδή να στρατεύονται εθελοντικά, να συνεισφέρουν στον εξοπλισμό των στρατιωτών, και να φροντίζουν τις οικογένειες των στρατευμένων³⁸⁶.

Η Ισλαμική θεωρία χωρίζει τον κόσμο σε δύο περιοχές, την «περιοχή του Ισλάμ» (dar al - Islam) και την «περιοχή του πολέμου» (dar al - harb). Στην πρώτη ανήκουν όλες οι περιοχές που βρίσκονται υπό τον μουσουλμανικού νόμου και κατοικούνται από Μουσουλμάνους εκ γενετής ή εκ μεταστροφής και από μη Μουσουλμάνους που ανήκουν σε κοινότητες ανεκτών θρησκειών. Η δεύτερη

³⁸⁵ De velitatione, σελ. 147-9 και 284-7

³⁸⁶ ό.π., σελ. 147-9

περιλαμβάνει όλες τις χώρες που κατοικούνται από απίστους. Μόνιμος στόχος του Ισλάμ είναι να πάψει να υφίσταται η «περιοχή του πολέμου» και να υπαχθεί και αυτή στον ισλαμικό νόμο. Έτσι, η «περιοχή του Ισλάμ» βρίσκεται θεωρητικά σε συνεχή εμπόλεμη κατάσταση με την «περιοχή του πολέμου», μέχρις ότου ενσωματωθεί και αυτή στο Ισλάμ³⁸⁷. Η διάκριση του κόσμου σε δύο περιοχές δεν έγινε από τον Μωάμεθ, αφού δεν συναντάται στο Κοράνι, αλλά από τους διαδόχους του, για να αποτελέσει το θεωρητικό υπόβαθρο της επεκτατικής τους πολιτικής³⁸⁸.

Το όργανο που χρησιμοποιείται για την μετατροπή του κόσμου σε «περιοχή του Ισλάμ» είναι ο ιερός πόλεμος (djihad), ο μόνος πόλεμος που αναγνωρίζει ο ισλαμικός νόμος γιατί είναι και δίκαιος και ιερός³⁸⁹. Το Ισλάμ δείχνει ανοχή στο ζήτημα της θρησκείας. Στους «οπαδούς των γραφών» (Ahl al - Kitab), δηλαδή τους χριστιανούς και τους Εβραίους επιτρέπεται να παραμένουν στην «περιοχή του Ισλάμ», αφού υποταχθούν στην πολιτική της εξουσία. Σ' αυτήν την περίπτωση μπορούν να διατηρούν τη θρησκεία τους και να απολαμβάνουν ορισμένα δικαιώματα ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας, υπό την προϋπόθεση ότι δέχονται να καταβάλλουν «κεφαλικό φόρο» (djizya), οπότε αποτελούν πλέον την κοινωνική τάξη των dhimmi³⁹⁰. Ως dhimmi έχουν 12 κύριες υποχρεώσεις απέναντι στον ισλαμικό νόμο, και σε αντάλλαγμα το Ισλάμ τους προσφέρει «ασφάλεια» και «προστασία» της ζωής και της περιουσίας τους, τη δυνατότητα να τελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και μερική νομοθετική και δικαστική αυτονομία³⁹¹.

Η συμμετοχή στον djihad είναι υποχρεωτική για όλους τους μουσουλμάνους άνδρες, εφόσον πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις: είναι πιστοί, πνευματικά και σωματικά υγιείς, οικονομικά ανεξάρτητοι, χωρίς χρέη και με περιουσία επαρκή, ώστε να συντηρούνται οι ίδιοι και η οικογένειά τους, έχουν την άδεια των γονιών τους³⁹². Όσοι μάχονται στο «δρόμο του Θεού» απολαμβάνουν πνευματικών και υλικών αγαθών. Αν σκοτωθούν πολεμώντας, αναγνωρίζονται ως «μάρτυρες» (shahid) και εισέρχονται κατευθείαν στον παράδεισο χωρίς να κριθούν από τους αγγέλους Mankar και Nakir, αλλά ούτε και μελλοντικά, κατά την ημέρα της κρίσεως. Εκτός όμως από τον παράδεισο, εξασφαλίζουν και τη συμμετοχή στα λάφυρα του πολέμου. Παραδείγματος χάρη, από αραβική πηγή γνωρίζουμε ότι οι ναύτες που πήραν μέρος

³⁸⁷ Khadduri M., *War and Peace in the Law of Islam*, σελ. 52-3 και 170-1

³⁸⁸ ό.π., σελ. 16-7

³⁸⁹ ό.π., σελ. 57-62

³⁹⁰ ό.π., σελ. 75-6 και 80

³⁹¹ ό.π., σελ. 175 κ.εξ.

³⁹² ό.π., σελ. 84-87

στην εκστρατεία του Λέοντα Τριπολίτη εναντίον της Θεσσαλονίκης αμείφθηκαν ο καθένας με 1.000 δηνάρια³⁹³.

Αν οι πολεμιστές σκοτωθούν στη μάχη, το μερίδιό τους θα αποδοθεί στους κληρονόμους τους. Το Κοράνι προβλέπει ότι: «το 1/5 των λαφύρων είναι για το Θεό και για τον Απόστολο και για τους κοντινούς συγγενείς και τα ορφανά και τους δυστυχισμένους και τους πεζοπόρους, και τα 4/5 διανέμονται σε όσους πήραν μέρος στον πόλεμο»³⁹⁴. Ανάλογη με τις αμοιβές που υπόσχεται το Κοράνι ήταν και η προσφορά του ανθρώπινου δυναμικού. Όμως στην πράξη δεν ήταν δυνατή η στρατολόγηση όλων των ανδρών συγχρόνως, κυρίως μετά τις μεγάλες κατακτήσεις και την αύξηση των οπαδών του Ισλάμ. Έτσι, η υποχρέωση συμμετοχής στο djihad από ατομική μετατράπηκε σε συλλογική υπολογιζόμενη με βάση τις εκάστοτε ανάγκες του στρατού. Κάθε κοινότητα όφειλε να παράσχει ορισμένο αριθμό στρατιωτών, τον οποίο όριζε η αρμόδια κρατική υπηρεσία. Οι υπόλοιποι από τους κατοίκους της κοινότητας, που ήταν μεν ικανοί για πόλεμο, αλλά υπεράριθμοι, συμμετείχαν μόνο με την προσφορά τροφίμων ή χρημάτων για τον εξοπλισμό των στρατιωτών.

Με τον τρόπο αυτό το Ισλάμ θεωρητικά μπορούσε να διαθέτει πάντα και το έμψυχο δυναμικό και τα εφόδια που ήταν απαραίτητα για την πραγματοποίηση μιας εκστρατείας. Σε περίπτωση αιφνιδιαστικής εχθρικής επιδρομής η υποχρέωση για συμμετοχή στον djihad γινόταν πάλι ατομική, αφού όλοι οι κάτοικοι της προσβαλλόμενης περιοχής όφειλαν να πολεμήσουν³⁹⁵. Η θεωρία και οι αρχές που διέπουν τον τρόπο διεξαγωγής του djihad απορρέουν από το κοράνι, είτε απευθείας, είτε μέσω των ερμηνειών των νομικών. Υπάρχουν λεπτομέρειες που αφορούν στον τρόπο με τον οποίο θα ορμήσουν στη μάχη, θα καταδιώξουν τον εχθρό, θα συμπεριφερθούν απέναντι στους προδότες, τους κατασκόπους, τους ηττημένους, τους αιχμαλώτους, και στη διανομή της περιουσίας των εχθρών³⁹⁶.

Με τα παραπάνω στοιχεία διαπιστώνουμε ότι αλληλένδετη με την υπαγωγή του πολέμου σε κρατικά πλαίσια ήταν η υποχρεωτική συμμετοχή σ' αυτόν, τόσο στο Βυζάντιο, όσο και στο Ισλάμ. Υπάρχει όμως μια σημαντική διαφοροποίηση. Στο Ισλάμ, η συμμετοχή στον πόλεμο ήταν μια διαρκής υποχρέωση που επέβαλε η θρησκεία, και το κράτος επενέβαινε μόνο στη διοργάνωση. Στο Βυζάντιο, η

³⁹³ Χρηστίδης, 62, πρμπ. 75

³⁹⁴ Khadduri M., *War and Peace in the Law of Islam*, σελ. 118-132

³⁹⁵ ό.π., σελ. 60-61

³⁹⁶ ό.π., σελ. 102-8 και 126-30

υποχρέωση αυτή συνδεόταν μόνο με την παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας, με οποιονδήποτε τρόπο κι αν γινόταν η στρατολόγηση (κληρονομική, υποχρεωτική, εθελοντική) στον θεματικό και ταγματικό στρατό. Αντίθετα, ο ρόλος της θρησκείας στο Βυζάντιο ήταν καθαρά υποβοηθητικός και παρασκηνιακός στη διεξαγωγή του πολέμου.

Είναι γνωστό ότι μετά τις μεγάλες Αραβικές κατακτήσεις του 7^{ου} και 8^{ου} αιώνα, ο πόλεμος των Βυζαντινών και των Αράβων ακολουθούσε την τακτική φθοράς του αντιπάλου, με επιδρομές που στόχευαν κυρίως σε λεηλασία και απόκτηση δούλων. Με τον τρόπο αυτό οι Μουσουλμάνοι εκπλήρωναν την υποχρέωση στον djihad και το θρησκευτικό κίνητρο των στρατιωτών ενισχυόταν από ένα δεύτερο, που ήταν οικονομικό: την λεία πολέμου. Συγχρόνως, μετά την εξασθένιση των παραμεθόριων περιοχών του αντιπάλου, προετοιμαζόταν και η μελλοντική κατάκτησή τους³⁹⁷. Ανάλογη τακτική ακολουθούσαν οι Άραβες και στο θαλάσσιο πόλεμο. Παράλληλα με τις ναυτικές επιχειρήσεις, πραγματοποιούσαν συχνές ναυτικές επιδρομές με σκοπό να παραλύσουν τις θαλάσσιες επικοινωνίες των αντιπάλων τους, αλλά και να εξασφαλίσουν ταυτόχρονα λάφυρα. Αυτές οι επιχειρήσεις, είτε γίνονταν με μεγάλους στόλους, είτε με μεμονωμένα πλοία, δεν μπορούν να χαρακτηριστούν απλά πειρατικές.

Πρόκειται για ειδική πολεμική τακτική, τον πόλεμο καταδρομής, στον οποίο υπάρχει ορισμένος αντίπαλος, σκοποί ιδεολογικοί και άμεση εξάρτηση από ένα κράτος. Οι Άραβες κουρσάροι έδιναν τον φόρο που αντιστοιχούσε στη λεία τους, και τηρούσαν τις ανακωχές μεταξύ του κράτους τους και των αντιπάλων. Στα τακτικά του Λέοντος ΣΤ'³⁹⁸ περιγράφεται λεπτομερώς αυτό το είδος του πολέμου. Την τακτική άλλωστε των καταδρομών εφάρμοσαν, σε μικρότερη ίσως κλίμακα, και οι Βυζαντινοί³⁹⁹. Το γνωστότερο ανάλογο κατόρθωμα των Βυζαντινών είναι η καταστροφή του Αιγυπτιακού ναυστάθμου της Δαμιέττας το 853.

Τις πληροφορίες του Καμινιάτη για την εφαρμογή από τους Άραβες συγκεκριμένων στρατηγικών σχεδίων επιβεβαιώνει μια αραβική πηγή (ναυτικό εγχειρίδιο κάποιου χαλίφη του 10ου αιώνα) που χρονολογείται την ίδια περίπου εποχή με τα «Ναυμαχικά» του Λέοντος ΣΤ'⁴⁰⁰. Σ' αυτό επισημαίνεται ότι τα κριτήρια

³⁹⁷ Ahrweiler, L' asie Mineure et les invasions Arabes, σελ. 7 κεξ.

³⁹⁸ Τακτικά 18, 138, στ. 980 κεξ.

³⁹⁹ Vasiliev, τ. Β, σ. 37, 45

⁴⁰⁰ V. Christides, Two parallel Naval Guides of the Tenth Century: Quadamas Document and Leo VI' s Naumachica: A Study on Byzantine and Moslem Naval Preparedness, 52-100

στρατολόγησης όσων θα έπαιρναν μέρος σε ναυτικές επιχειρήσεις ήταν πολύ αυστηρά με στόχο την επιλογή των αρίστων που θα διακρινόταν κυρίως για τον χαρακτήρα, το θάρρος και την τεχνική τους κατάρτιση⁴⁰¹. Οι επιτυχίες των Αραβικών ναυτικών δυνάμεων πριν την άλωση της Θεσσαλονίκης κατά τις επιχειρήσεις τους στα νησιά του Αιγαίου και τα παράλια, επαληθεύουν την άριστη οργάνωση του αραβικού στόλου. Εκτός από τα παράλια της Πελοποννήσου που υφίσταντο συνεχείς επιδρομές από τους Άραβες της Κρήτης, την ίδια εποχή είχαν καταληφθεί από τον στόλο των Σαρακηνών της Συρίας και της Κρήτης η Λήμνος, η Σάμος, η Πάρος, η Νάξος και η παραθαλάσσια πόλη της Θεσσαλίας Δημητριάς⁴⁰². Μάλιστα, ο ίδιος ο Καμινιάτης αναφέρει ότι στη Θεσσαλονίκη είχαν προσφύγει πολλοί κάτοικοι νησιών που είχαν καταληφθεί από τους Άραβες⁴⁰³. Μ' αυτόν τον τρόπο, κατά τον 9^ο και 10^ο αι., οι Άραβες της Κρήτης είχαν δημιουργήσει ένα δίκτυο προχωρημένων σταθερών βάσεων στο Αιγαίο (Αίγινα, Κύθηρα, κ.α.) όπου γινόταν ο ανεφοδιασμός του στόλου κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων εναντίον των βυζαντινών νησιών και παραλίων περιοχών.

⁴⁰¹ V. Christides, σελ. 82-3

⁴⁰² Vasiliev, II, Α', 157-62

⁴⁰³ Καμινιάτης, σελ. 13

4.8. ΔΥΤΙΚΕΣ «ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΕΣ» ΚΑΙ 10^{ΟΣ} ΑΙΩΝΑΣ

Στην πορεία της έρευνάς μας, διαπιστώσαμε ότι οι βυζαντινές επεκτατικές εκστρατείες του δεκάτου αιώνα εμφανίζουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά τόσο με τον Αραβικό djihad που προηγήθηκε χρονικά, όσο και με τις δυτικές σταυροφορίες που ακολούθησαν. Και ενώ στην περίπτωση της σχέσης με τον αραβικό ιερό πόλεμο η εξέταση είναι πιο εύκολη, αφού όπως είδαμε, εμφανίζονται στις βυζαντινές πηγές επιδράσεις της ισλαμικής πολιτικής θεωρίας (που καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τη λειτουργία των αραβικών κοινωνιών), αντίθετα, οι σταυροφορίες είναι σαφώς πιο περίπλοκο κοινωνικό φαινόμενο, αφού δεν αφορούν σε ένα συγκεντρωτικό κράτος με συγκεκριμένες δομές.

Ο Grousset στην εισαγωγή του έργου του που αναφέρεται στις σταυροφορίες⁴⁰⁴, μνημονεύει τη βυζαντινή «σταυροφορία του δέκατου αιώνα» που άρχισε με τις κατακτήσεις του Ιωάννη Κουρκούα και συνεχίστηκε από το Νικηφόρο Φωκά και τον Ιωάννη Τζιμισκή. Συγκεκριμένα, οι εκστρατείες του Φωκά αποτελούν, κατά τον Grousset, την έναρξη της εποχής των σταυροφοριών, αλλά ταυτόχρονα αποτελούν και την προϋπόθεση της επιτυχίας τους χάρη στη μετακίνηση των Αραβικών πληθυσμών από τις ανακτηθείσες πόλεις και την εγκατάσταση σ' αυτές Χριστιανών εποίκων. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να παρατηρήσουμε ότι από τις βυζαντινές εκστρατείες του δέκατου αιώνα απουσιάζουν τα κυριότερα χαρακτηριστικά των σταυροφοριών, και συγκεκριμένα η παπική παρέμβαση και η άφεση των αμαρτιών, και κατά συνέπεια, δεν μπορούμε να δεχτούμε τόσο εύκολα την άποψη του Grousset ότι αυτές οι βυζαντινές εκστρατείες εγκαινιάζουν την εποχή των σταυροφοριών.

Σίγουρα οι δυτικές σταυροφορίες, ως μεταγενέστερο ιστορικό φαινόμενο, ίσως να εμπεριέχουν κάποια εξελιγμένα χαρακτηριστικά των βυζαντινών εκστρατειών. Όμως, όπως έχει επισημάνει ο Hobsbawm⁴⁰⁵, δεν μπορούμε να θεωρούμε ως δεδομένο ότι επειδή ένα κοινωνικό φαινόμενο έπεται κάποιου άλλου, οφείλεται και σ' αυτό (Post hoc, propter hoc). Γενικά στην ιστορική έρευνα θα πρέπει να αποφεύγουμε αυτόν τον εύκολο πειρασμό.

⁴⁰⁴ Grousset, *Histoire des croisades et du royaume Franc de Jérusalem*, τ. 1, σ. I-XXII

⁴⁰⁵ Hobsbawm, σελ. 276

Το γεγονός ότι η ανατολική εκκλησία ευλογούσε τα όπλα του στρατού, προσευχόταν για τη νίκη και επικαλούνταν τη θεία βοήθεια, μπορούμε να το αποδώσουμε στην υποστήριξη που είχε προσφέρει πολλές φορές η Εκκλησία στην κρατική εξωτερική πολιτική και ειδικότερα, στις εκστρατείες του δέκατου αιώνα μετά την επιτυχή έκβασή τους, προσδοκούσε άμεσα και έμμεσα κέρδη. Το ότι οι στρατιώτες ασκούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας και αυστηρά πριν από τις μάχες, επίσης δεν αποτελεί απράνταχτο τεκμήριο για το «σταυροφορικό» χαρακτήρα των βυζαντινών εκστρατειών.

Αντίθετα, όσον αφορά στα οικονομικά κίνητρα για τη συμμετοχή των ανθρώπων στις σταυροφορίες υπάρχει συνάφεια με τα αντίστοιχα κίνητρα των Βυζαντινών, κάτι που είναι γενικά αποδεκτό στους ερευνητές, και σύμφωνα με την Κόλια⁴⁰⁶ αποδεικνύεται από τις δυτικές πηγές της εποχής. Ο πάπας Ουρβανός Β΄ στο λόγο του στο Clermont το 1095, κατά την κήρυξη της έναρξης της πρώτης σταυροφορίας, τόνισε τη φτώχεια και την ανεπάρκεια της ευρωπαϊκής γης σε αντίθεση με τον πλούτο των Αγίων Τόπων και με αυτό τον τρόπο προσέφερε ένα υλικό κίνητρο στο ακροατήριό του. Ακόμη, οι θεομηνίες, οι επιδημίες και οι λιμοί που ακολουθούσαν, οι καταστροφές στις καλλιέργειες που προκαλούνταν από τη διαρκώς εμπόλεμη κατάσταση μεταξύ των φεουδαρχών, είχαν αρνητικές συνέπειες στην αγροτική οικονομία, και συνεπώς αύξηση των κοινωνικών προβλημάτων με παράλληλη στροφή προς το εμπόριο. Έτσι, η προοπτική απόκτησης λαφύρων, μιας εμπορικής βάσεως σε μια άλλη περιοχή, ή γης (κυρίως για τους νεότερους γόνους φεουδαρχικών οικογενειών), κατέστησε τους αγίους τόπους πόλο έλξης ενός μεγάλου πλήθους που εκπροσωπούσε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Υπάρχει όμως και μια σημαντική διαφοροποίηση: η σύνθεση των εκστρατευτικών σωμάτων των σταυροφόρων αποτελούνταν κυρίως από εθελοντές, ενώ των αντίστοιχων βυζαντινών, κυρίως από υπόχρεους στη στράτευση.

Επίσης, παρατηρεί κανείς στην έρευνα του θέματος μια ομοιότητα με την ισπανική reconquista στα τέλη του 10^{ου} και κυρίως κατά τη διάρκεια του 11^{ου} αιώνα, την προσπάθεια δηλαδή χριστιανών τοπικών ηγεμόνων για την ανάκτηση περιοχών της Ιβηρικής χερσονήσου που είχαν περιέλθει στους Άραβες. Οι σχετικές πηγές αντιμετωπίζουν αυτή την προσπάθεια ως θεάρεστο έργο που απέβλεπε στην απελευθέρωση των τοπικών εκκλησιών και χριστιανών και στην αποκατάσταση της

⁴⁰⁶ Κόλια – Δερμιτζάκη, *Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος»*, σελ. 47-9

χριστιανικής θρησκείας. Για το λόγο αυτό η συμμετοχή στους παραπάνω πολέμους συνεπαγόταν συχνά άφεση των αμαρτιών τους⁴⁰⁷.

Όπως και στην περίπτωση των Αραβικών επεκτατικών πολέμων, η έρευνα σε αυτό το τόσο ενδιαφέρον θέμα προϋποθέτει συγκριτική εξέταση των υπαρχουσών πηγών για να καταλήξει κανείς σε τεκμηριωμένα συμπεράσματα.

⁴⁰⁷ Ο' Callaghan, History of Medieval Spain, σελ. 157 κεξ.

5. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η κατάκτηση της Κρήτης από τους Άραβες, που πραγματοποιήθηκε μάλλον το 824, είχε πολύ δυσμενείς για τη βυζαντινή οικονομία συνέπειες, αφού η Κρήτη αποτελεί από τη μια τον κόμβο ανάμεσα στη Βαλκανική και το Αιγαίο και από την άλλη ανάμεσα στη Μ. Ασία, στη Μέση Ανατολή και στην Αίγυπτο. Η κατοχή της από τους Άραβες παρέλυε σταδιακά τους θαλάσσιους δρόμους του Αιγαίου που παραδοσιακά χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί.

Η Κρήτη δεν κατακτήθηκε τυχαία από τους Άραβες, όπως υποστηρίζεται από κάποιους ιστορικούς⁴⁰⁸. Επίσης, η διάρκεια της αραβικής κατοχής κακώς συνδέεται αποκλειστικά με την ανικανότητα των βυζαντινών στρατηγών που επιχειρήσαν την κατάκτησή της ή με την γεωγραφική της θέση, αλλά οφείλεται περισσότερο σε κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες που θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης είχαν την τύχη να εγκατασταθούν σε ένα νησί με μεγάλες ποσότητες πρώτης ύλης για την κατασκευή πλοίων. Επίσης, σίγουρα πολλοί από τους εξισλαμισμένους Κρήτες υπηρετούσαν στον αραβικό στόλο. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Φώτιος «*ανήρ πολεμιστής και δραστήριος*» ήταν ανώτερος αξιωματικός του αραβικού στόλου⁴⁰⁹.

Εκτός από τη στρατηγική της θέση, η πρωτογενής οικονομία της Κρήτης αποτελούσε σημαντικό δέλεαρ για τους Βυζαντινούς. Η αφθονία των γεωργικών προϊόντων του νησιού περιγράφεται διεξοδικά στις αραβικές πηγές: αμπελώνες, ελιές, συκιές, οπωροφόρα δέντρα, μέλι, τυρί, ξυλεία παραγόταν εν αφθονία στο νησί. Σημαντική επίσης είναι η πληροφορία ύπαρξης χρυσωρυχείου, το οποίο μπορεί να συνδεθεί με την εύρεση σε ανασκαφές πολλών χρυσών αραβικών νομισμάτων της Κρήτης, που σύμφωνα με τους εμπειρογνώμονες, έχουν εκπληκτικά σταθερή σύνθεση και καθορισμένο βάρος⁴¹⁰.

Μερικές απόψεις που διατυπώθηκαν ίσως βιαστικά από κάποιους βυζαντινολόγους, επαναλαμβάνονται ως σήμερα από άλλους, όπως για παράδειγμα, η θεωρία ότι οι αραβοκρατούμενη Κρήτη αποτελούσε μια «*φωλιά πειρατική*»⁴¹¹. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η οικονομία του νησιού ήταν παρασιτική, με έσοδα

⁴⁰⁸ Αρβελέρ, *Byzance et la mer*, σελ. 38

⁴⁰⁹ Χρηστίδης, σελ. 73, 115

⁴¹⁰ ό.π., 125-6, παρ. 78-82

⁴¹¹ Ostrogorsky G., *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τ. Β', σελ. 78

προερχόμενα αποκλειστικά από πειρατείες και δουλεμπόριο. Βέβαια, η οικονομία του νησιού, μόνο παρασιτική δεν μπορεί να χαρακτηριστεί, αλλά και οι επιδρομές των Κρητών Αράβων σε όλο το Αιγαίο, εντάσσονται στα πλαίσια της γενικότερης αραβικής επέκτασης και του ελέγχου των θαλασσών. Όμως οι αραβολόγοι έχουν αποδείξει ότι το Εμιράτο της Κρήτης δεν ήταν ένα απλό ορμητήριο πειρατών, αλλά ένα οργανωμένο μουσουλμανικό κρατίδιο.

Οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης χρησιμοποιούσαν κάποια νησιά του Αιγαίου που αποτελούσαν μόνιμες εγκαταστάσεις, ως προχωρημένα φυλάκια, αφού τα είχαν εκκενώσει από τον πληθυσμό, όπως φαίνεται από αραβική πηγή που παραθέτει μεταφρασμένη ο Χρηστίδης⁴¹². Στα υπόλοιπα νησιά που κατείχαν μόνιμα ως το 961, οι Άραβες επέβαλλαν φορολογία, π.χ. στη Νάξο, όπως μας πληροφορεί ο Καμινιάτης⁴¹³. Ο Nuwaytī αναφέρει⁴¹⁴ ότι αποτέλεσμα της κατάκτησης των νησιών αυτών ήταν η παράλυση του βυζαντινού εμπορίου στο Αιγαίο και ότι λίγο πριν από την κατάκτηση της Κρήτης από το Νικηφόρο Β΄ επικρατούσε πλήρης απραξία στο Αιγαίο. Πάντως πριν φτάσει η κατάσταση σ' αυτό το σημείο (και αν όντως έφτασε), μεσολάβησε μια περίοδος περιορισμού των ναυτικών δραστηριοτήτων για το Βυζάντιο.

⁴¹² Χρηστίδης, σελ. 181-3

⁴¹³ Καμινιάτης, σελ. 56 κ.εξ.

⁴¹⁴ Χρηστίδης, σελ. 152, παρ. 5

5.1. ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ

Πριν ξεκινήσει την εκστρατεία για την κατάκτηση της Κρήτης ο Νικηφόρος Φωκάς έστειλε επιστολές στους μοναχούς του Αγίου Όρους, του Ολύμπου και των άλλων μοναστικών κέντρων ζητώντας να στείλουν μοναχούς προκειμένου να τον βοηθήσουν στο προσηλυτιστικό έργο που είχε σκοπό να οργανώσει για την επάνοδο στο χριστιανισμό των εξισλαμισμένων Κρητών, που μάλλον δεν ήταν και λίγοι⁴¹⁵. Την όχι και τόσο πειστική άποψη (με την οποία θα ασχοληθούμε στη συνέχεια) ότι ο εξισλαμισμός των Κρητών δεν είχε λάβει μεγάλη έκταση, και ότι το έργο των μοναχών που στάλθηκαν εκεί απέβλεπε κυρίως στην ψυχική και πνευματική επανασύνδεση με το βυζάντιο εξέφρασαν κάποιοι ερευνητές⁴¹⁶.

Χάρη στο *De Cerimoniis*⁴¹⁷ έχουμε λεπτομερείς πληροφορίες για τις εκστρατείες εναντίον της Κρήτης που οργανώθηκαν το 911 και το 949. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Οικονομίδη⁴¹⁸, επιχείρηση του 911 κόστισε 239.126 χρυσά νομίσματα και του 949 κόστισε 224.030 νομίσματα, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται οι επιπλέον συνδοσίες σε είδος από ορισμένες επαρχίες (τρόφιμα, τεχνικός εξοπλισμός, βοηθητικά ζώα). Τα ποσά είναι τεράστια, και φαίνονται ακόμη μεγαλύτερα, αφού γνωρίζουμε ότι και οι δύο εκστρατείες απέτυχαν.

Σύμφωνα με τους Συνεχιστές του Θεοφάνη ο Φωκάς συγκέντρωσε «ἐκ παντὸς τόπου ναῦς καὶ πλοῖα πολεμικὰ συναθροίσας μετὰ ὑγροῦ πυρὸς»⁴¹⁹. Ο στόλος περιελάμβανε τα εξής πλοία: «νῆες γὰρ ὑπῆρχον μετὰ ὑγροῦ πυρὸς δισχίλιαι, δρόμωνες χίλιοι, καράβια καματηρὰ σιτήσεις ἔχοντα καὶ ὄπλα πολεμικὰ τριακόσια ἑπτὰ»⁴²⁰. Αν συνδυάσουμε με τα νούμερα για την χωρητικότητα των πλοίων που αναφέρονται στο *De Cer*, «ὁ δρόμων ὀφείλει ἔχειν ἄνδρας τ, οἱ μὲν σλ πλόμοι κωπηλάται ἦτοι καὶ πολεμισταὶ, καὶ οἱ ἕτεροι ο ἄνδρες πολεμισταὶ ἀπὸ τῶν καβαλλαρικῶν θεμάτων καὶ ἀπὸ τῶν ἐθνικῶν»⁴²¹, μπορούμε να έχουμε κάποιες ενδείξεις για τον αριθμό (μάλλον υπερβολικό) του

⁴¹⁵ *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, Vita A 61, σ. 30. Πρβλ. Vita B 22, σ. 147

⁴¹⁶ Χριστοφιλοπούλου, B2, σ. 114-5 και Ν. Τωμαδάκης, Προβλήματα της εν Κρήτη αραβοκρατίας, σελ. 1-34

⁴¹⁷ *De Cer.*, σελ. 651-678

⁴¹⁸ Οικονομίδης, Το όπλο του χρήματος, σελ. 267

⁴¹⁹ Συν. Θεοφ., 474, 11-13

⁴²⁰ ό.π., 475, 18-20

⁴²¹ *De Cer.*, σελ. 670, 3-6

εκστρατευτικού σώματος στο οποίο συμμετείχαν εκτός των βυζαντινών στρατιωτών, Αρμένιοι, Ρώσοι και άλλοι Σλάβοι. Οι Άραβες Yaqut και Ibn-Hidun, αναφέρουν 72.000 πεζούς και 5.000 ιππείς και περιορίζουν τον αριθμό των πλοίων σε 700 (περίπου το 1/5 από τους Συνεχιστές του Θεοφάνη)⁴²². Πάλι όμως ο αριθμός είναι υπερβολικός.

Διαθέτουμε αρκετές πληροφορίες για την προπαρασκευή της εκστρατείας στην Κρήτη από τον Φωκά, και για τη σύνθεση του εκστρατευτικού σώματος⁴²³. Οι αραβικές πηγές και τους βυζαντινούς στρατιώτες σε 72.000 από τους οποίους οι 5.000 ήταν ιππείς⁴²⁴. Σε ένα χωρίο του Βίου του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη περιορίζεται ο αριθμός των εκστρατευτικών πλοίων σε 250⁴²⁵. Αυτό το μέγεθος του στόλου, και συνεπώς ολόκληρου του εκστρατευτικού σώματος, πρέπει να προσεγγίζει περισσότερο την πραγματικότητα, από ό,τι αναφέρεται στις υπόλοιπες πηγές.

Σημαντική πηγή που αναφέρεται μόνο στη συγκεκριμένη εκστρατεία και τη χρησιμοποιούμε με ιδιαίτερη προσοχή είναι το ποίημα του Θεοδοσίου Διακόνου «*Άλωσις της Κρήτης*». Γράφτηκε⁴²⁶ λίγο μετά την εκστρατεία και επρόκειτο να απαγγελθεί μπροστά στο Φωκά αλλά και σε άλλους αξιωματούχους του εκστρατευτικού σώματος. Παρέχει και πληροφορίες για το αριθμητικό μέγεθος του στρατού⁴²⁷, το οποίο όμως σίγουρα είναι υπερβολικά διογκωμένο.

Από τον Ατταλειάτη πληροφορούμαστε ότι στο εκστρατευτικό σώμα συμμετείχαν πολλοί οικοδόμοι και τεχνίτες, που ασχολήθηκαν με το χτίσιμο ναού της Θεοτόκου στο βυζαντινό στρατόπεδο: «καὶ πολλῶν ὄντων τεχνιτῶν ἐν τοῖς πλοίοις, καὶ χειρῶν ἐν μυριάσιν ἀριθμουμένων, ναὸς ἀπηρτίσθη διὰ τριῶν ἡμερῶν»⁴²⁸.

⁴²² Παναγιωτάκης, 47, πρμπ. 137

⁴²³ Schlumberger, σελ. 60 – χωρίς παραπομπή σε πηγή

⁴²⁴ Χρηστίδης, 156, πρμπ. 33-36

⁴²⁵ Λαμψίδης Ο., Μια παραλλαγή της βιογραφίας αγίου Αθανασίου του Αθωνίτου, σελ. 283 – 319

⁴²⁶ Παναγιωτάκης, 43

⁴²⁷ ό.π., Α 146, 177, 190, Β 102, 103, Δ38

⁴²⁸ Ατταλειάτης, 226, 2-6

5.2. ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ

Δεν πρέπει να προξενεί εντύπωση, ότι τα βυζαντινά στρατεύματα μετά την αποβίβασή τους ανέλαβαν αμέσως δράση. Σύμφωνα με τους Συνεχιστές του Θεοφάνη, έξω από τα τείχη του Χάνδακα υπήρχαν πολυτελείς επαύλεις διακοσμημένες με πλούσια λάφυρα από τις επιδρομές του Εμίρη της Κρήτης και των άλλων Αράβων αξιωματούχων τις οποίες και λεηλάτησε ο στρατός⁴²⁹. Ο αγροτικός πληθυσμός που δεν είχε προλάβει να μπει στο κάστρο, έγινε δέκτης της μανίας των βυζαντινών στρατιωτών. Σφάχτηκαν γέροι και παιδιά, οι γυναίκες βιάστηκαν, τα πάντα κάηκαν⁴³⁰. Εντύπωση προκαλεί ότι η εικόνα που αποδίδεται μέσα από την περιγραφή είναι πανομοιότυπη με την εικόνα που αποδίδεται από την περιγραφή του Καμινιάτη για την άλωση της Θεσσαλονίκης.

Οι επιδρομές λεηλασίας σε όλο το νησί άρχισαν αμέσως μετά⁴³¹ και συνεχιζόταν καθ' όλη τη διάρκεια της πολιορκίας⁴³². Στην πρώτη επίθεση κατά των τειχών του Χάνδακα, συμμετείχαν 5.000 στρατιώτες⁴³³. Πριν η επίθεση ξεκινήσει, μπροστά στα τείχη δολοφονήθηκαν αρκετοί αιχμάλωτοι, και στη συνέχεια σύμφωνα με τον Θεοδόσιο Διάκονο τα κεφάλια τους παλουκώθηκαν για να τα βλέπουν συνεχώς οι αμυνόμενοι⁴³⁴, και σύμφωνα με τον Λέοντα Διάκονο τα κεφάλια εκτοξεύτηκαν με καταπέλτες μέσα στα τείχη⁴³⁵. Αυτό φαίνεται πως επαναλήφθηκε τουλάχιστον άλλη μια φορά⁴³⁶.

Διαπιστώνουμε επίσης, ότι κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, οι Άραβες κατάφεραν να συγκεντρώσουν έναν αρκετά μεγάλο αριθμό δυνάμεων από ανθρώπους της ενδοχώρας (δεν γνωρίζουμε αν επρόκειτο περί μουσουλμάνων ή χριστιανών) οι οποίοι ένα βράδυ μαζί με στρατιώτες που προερχόταν από την πολιορκούμενη πόλη επιτέθηκαν κατά του βυζαντινού στρατοπέδου⁴³⁷. Το γεγονός αυτό ενισχύει το

⁴²⁹ Συν. Θεοφ., 476, 3-5

⁴³⁰ Θεοδόσιος Διάκονος, Α 112-30

⁴³¹ Θεοδόσιος Διάκονος, Α 135-7 και Λέων Διάκονος 13, 19-20

⁴³² Λέων Διάκονος, 16, 21-22

⁴³³ Θεοδόσιος Διάκονος, Α 182 κεξ

⁴³⁴ ό.π., Α 231-2

⁴³⁵ Λέων Διάκονος, 15, 1-4

⁴³⁶ Θεοδόσιος Διάκονος, Β 59-80

⁴³⁷ Λέων Διάκονος, 227, 11-23 και 228, 1-2, Θεοδόσιος Διάκονος, Γ 70 κεξ, Ατταλειάτης 226, 15-22 και 227, 1-2

επιχείρημα, ότι αν κάποιος από τους δύο αντιμαχόμενους έβρισκε υποστήριξη στον πληθυσμό της υπαίθρου, ήταν οι Άραβες και όχι οι Βυζαντινοί.

Η λεηλασία της υπαίθρου, και οι ανάγκες σίτισης ενός τόσο μεγάλου αριθμού στρατιωτών είχαν επιφέρει την πείνα στο στράτευμα: *«του δε στρατού παρακαθεζομένου εν τη νήσω και απείρου χειμώνος και κρύου γενησομένου και των σιτίων και τροφών δαπανηθέντων, καταναρκήσαντες οι του στρατού οίκαδε ηβουλήθησαν αναστρέψαι»*. Για τον ίδιο λόγο φαίνεται πως υπέφεραν και οι πολιορκούμενοι: *«της τροφής και δαπάνης των Κρητικών ... δαπανηθείσης»*⁴³⁸. Πληροφορούμαστε επίσης ότι τρόφιμα στάλθηκαν από την Κωνσταντινούπολη στο βυζαντινό στράτευμα με τη φροντίδα του Βρίγγα⁴³⁹ γεγονός που επιβεβαιώνει την επικοινωνία με την πρωτεύουσα. Μάλιστα, στο άκουσμα των νικών του Φωκά στην Κρήτη, διοργανώθηκε ολονυκτία λειτουργία στην Κων/πολη, για να γιορταστούν οι ευχάριστες ειδήσεις, γεγονός που αποδεικνύει και το ενδιαφέρον της επίσημης εκκλησίας για την έκβαση της εκστρατείας.

Κατά τη διάρκεια μιας μάχης με αραβικές δυνάμεις στο εσωτερικό του νησιού, σκοτώθηκε ο στρατηγός και δυμέστικος του θέματος θρακησίων, ο οποίος προΐστατο και του στρατού του θέματος Μακεδονίας και των Ρώσων ιπποτοξοτών, ήταν δηλαδή ένας από τους υψηλότερους αξιωματούχους της εκστρατείας. Το γεγονός αυτό έκανε ιδιαίτερη εντύπωση σε όσους έγραψαν για την εκστρατεία⁴⁴⁰.

Από όλες τις πηγές που αναφέρονται στην πολιορκία του Χάνδακα, διαπιστώνουμε ότι ο Φωκάς, παρόλο που η πόλη ήταν πολύ καλά περιτειχισμένη, πολλές φορές δεν δίστασε να διατάξει επιθέσεις, οδηγώντας τους στρατιώτες του σε βέβαιη σφαγή, αν και αν και ασφαλώς θα γνώριζε ότι δεν μπορούσε να καταλάβει την πόλη με απ' ευθείας επίθεση. Όμως, ο σίγουρος θάνατος στον οποίο κάποιες φορές οι αρχηγοί του στρατού οδηγούν μέρος των δυνάμεών τους, λειτουργεί υπέρ της δυναμικής του στρατεύματός τους. Η θέα των νεκρών συμπολεμιστών δημιουργεί μανία για αντίποινα στον εχθρό. Θεωρείται πολύ καλό τέχνασμα στρατηγικής, γιατί οδηγεί οπωσδήποτε σε ακόμη μεγαλύτερο φανατισμό του στρατού.

⁴³⁸ Συν. Θεοφ., 476, 10-11

⁴³⁹ όπ, 474, 14 και 475, 14

⁴⁴⁰ Θεοδόσιος Διάκονος, Δ 89-92, Συν. Θεφ. 476, 11-21, Λέων Δ', 10- 11

Σύμφωνα με τον Λέοντα Διάκονο⁴⁴¹, οι Άραβες υπέκυψαν τελικά λόγω της πείνας, κάτι που επισημαίνουν και οι αραβικές πηγές⁴⁴², αφού ο Φωκάς κατάφερε τελικά να αποκόψει την τροφοδοσία του Χάνδακα από τα περίχωρα.

5.3. ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ

Η οικονομική ευμάρεια της αραβοκρατούμενης Κρήτης αντικατοπτρίζεται στα λάφυρα που συγκέντρωσαν οι Βυζαντινοί, όταν κατέλαβαν τον Χάνδακα. Έχει πολύ μεγάλη σημασία η περιγραφή της διανομής των λαφύρων και των αιχμαλώτων από τον Λέοντα Διάκονο: ο Φωκάς επέλεξε «τα πρωτόλεια, το ακμαίον των αιχμαλώτων ...» για τον εαυτό του, και διέταξε να μοιραστούν τα υπόλοιπα οι στρατιώτες. Περιγράφονται με θαυμασμό τα αμύθητα πλούτη της πόλης, που περιελάμβαναν ανατολικούς τάπητες, χρυσοποίκιλτα όπλα και αντικείμενα τέχνης, φιλοτεχνημένα με μεγάλη επιμέλεια., με τα οποία γέμισαν 300 πλοία⁴⁴³. Θα ήταν παράλογο να υποθέσουμε ότι όλα αυτά τα αντικείμενα συγκεντρώθηκαν από τις επιδρομές σε βυζαντινά εδάφη. Πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν αναφέρονται αυτά που αναλογούσαν στον αυτοκράτορα. Γνωρίζουμε ότι κάποια από τα λάφυρα δόθηκαν με εντολή του Φωκά σε μοναστήρια, και μάλιστα οι πόρτες του ανακτόρου του Εμίρη χρησιμοποιήθηκαν στην ανέγερση του ναού της Λαύρας στο Άγιος Όρος. Άλλωστε ο ιδρυτής της, Αθανάσιος, είχε συνοδεύσει το Φωκά στην εκστρατεία ως θρησκευτικός σύμβουλος.

Μετά την κατάληψη του Χάνδακα, οι νικητές ήταν ανελέητοι. Ο Θεοδόσιος Διάκονος αναφέρει μεγάλες σφαγές, χωρίς να εξαιρεθούν γέροι, γυναίκες, παιδιά και τεράστιο αριθμό αιχμαλώτων⁴⁴⁴. Ο Λέων Διάκονος υποστηρίζει ότι ο Νικηφόρος διέταξε τους στρατιώτες να μην σκοτώνουν τους αιχμαλώτους και τους άοπλους⁴⁴⁵. Ο Φωκάς, σύμφωνα με τις αραβικές πηγές, φαίνεται πως διέταξε την καταστροφή όλων των τζαμιών του νησιού, αλλά και την πυρπόληση όλων των μουσουλμανικών ιερών βιβλίων⁴⁴⁶. Ο Θεοδόσιος Διάκονος αναφέρει (χωρίς φυσικά να μπορεί να γίνει πιστευτός) ότι ο Φωκάς απαγόρευσε τους βιασμούς μουσουλμάνων γυναικών⁴⁴⁷.

⁴⁴¹ Λέων Διάκονος, σελ. 16

⁴⁴² Χρηστίδης, 161, πρμπ. 71α

⁴⁴³ Λέων Διάκονος, 27, 6-24, 28, 1-12

⁴⁴⁴ Θεοδόσιος Διάκονος, σελ. 37.963-972 και 38.1002-1019

⁴⁴⁵ Λέων Διάκονος, σελ. 26.21-27.5 (Πρβλ. Παναγιωτάκης, σ. 81-83)

⁴⁴⁶ Χρηστίδης, 162, παρ. 82-3

⁴⁴⁷ Παναγιωτάκης, σελ. 123

Ο Λέων Δ. Αναφέρει ότι στη συνέχεια ο Νικηφόρος «ἐξημερώσας ἅπασαν, Ἄρμενίων τε καὶ Ῥωμαίων καὶ συγκλύδων ἀνδρῶν φατρίας ἐνοικισάμενος, καὶ πυρφόρους τριήρεις ἐς φυλακὴν ταύτης καταλιπὼν» (28,8-11) αναχώρησε για την Κων/πολη. Οι στρατιώτες που ἔμειναν, είτε αποτέλεσαν τη φρουρά για την ἄμυνα εἰς τῆς Κρήτης, μέχρι να πραγματοποιηθεῖ εὐοικιστικό πρόγραμμα, εἴτε οἱ ἴδιοι αποτέλεσαν τὴν ἐναρξὴ αὐτοῦ τοῦ προγράμματος. Το ερώτημα παραμένει ανοιχτό. Η λέξη «ἐξημερώσας» εἶναι σημαντικὴ, γιατί δηλώνει ὅτι υπέταξε ὅλες τῖς αραβικὲς στρατιωτικὲς ἐστίες πρὶν αναχωρήσει. Εἶναι φυσικό να μὴν σκοτώθηκε ἢ υποδουλώθηκε ὅλος ὁ αραβικὸς πληθυσμός, ἀφοῦ ἔπρεπε να χρησιμοποιηθεῖ για τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς καὶ για τὰ φορολογικὰ ἔσοδα που αὐτὴ θα ἐπέφερε, τόσο στη διοίκηση τοῦ νησιού, ὅσο καὶ στο κράτος στη συνέχεια. Το γεγονός αὐτό ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ βίῳ τοῦ οσίου Νίκωνος Μετανοεῖτε, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἅγιος «*παραβάλων... τὴ νήσω ἄφτι μεν τῆς τῶν Ἀγαρηνῶν χειρὸς ἀποσπασθείση καὶ τὴ Ῥωμαϊκὴ ἐπικράτεια ἐπανασωθείση ὑπὸ Νικηφόρου... ἐτι Δε λείψανα φερούσης τῆς μιαρὰς τῶν Ἀγαρηνῶν κακοπιστίας, ἐπειδὴ οἱ ταύτης οἰκήτορες τῷ χρόνῳ καὶ τῇ μακρὰ τῶν Σαρακηνῶν συναυλία, οἴμοι, συναπαχθέντες, τοῖς ἐκείνων ἠθέσι καὶ οργίοις τοῖς μιαρὰς καὶ βεβήλοις ἐπεῖθοντο*»⁴⁴⁸.

Ὅταν μαθεύτηκε ἡ κατάκτηση τοῦ Χάνδακα καὶ οἱ σφαγὲς που ἀκολούθησαν, σε αραβοκρατούμενες περιοχὲς ξέσπασαν ἀντίποινα κατὰ τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν, κυρίως στὴν Αἴγυπτο καὶ στα Ἱεροσόλυμα, ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ αραβικὲς πηγὲς που παραδίδει ὁ Παναγιωτάκης⁴⁴⁹.

⁴⁴⁸ Λάμπρου Σπ, ὁ βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, σελ. 150-1

⁴⁴⁹ Παναγιωτάκης, σελ.82-83, πρμπ. 261-2

5.4. ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΡΗΤΩΝ

Ο Χρηστίδης⁴⁵⁰ αναφέρει προβληματισμένος ότι δεν υπάρχει καμία σχεδόν πληροφορία για τη στάση των χριστιανών Κρητών κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Νικηφόρου Φωκά. Η αλήθεια είναι όμως ότι δεν υπάρχει καμία απολύτως πληροφορία για την ύπαρξη χριστιανών Κρητών. Αντίθετα, σε όλες τις πηγές (σ' αυτό το σημείο η έρευνα δεν ήταν ενδεικτική, αλλά ολοκληρωτική) όπου αναφέρονται «Κρήτες», αυτοί είναι μουσουλμάνοι. Η αναφορά του Schlumberger⁴⁵¹ για πανηγυρισμούς των ντόπιων κατοίκων με την εμφάνιση του βυζαντινού στρατού, είναι αυθαίρετη και δεν αναφέρεται σε καμία πηγή.

Σύμφωνα με τον Θεοδόσιο Διάκονο, ο Φωκάς φαίνεται να χαρακτηρίζει την Κρήτη «τρέφουσαν εχθρούς και στερουμένην τέκνων»⁴⁵². Γενικά, ο Φωκάς ονομάζει «Κρήτες» και θεωρεί «Κρήτης τέκνα» τους Άραβες⁴⁵³. Το «Κρης» ή «Κρητικός» που χρησιμοποιεί συνεχώς ο Θεοδόσιος Δ' για να αναφερθεί στους Άραβες, θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη για τον πλήρη εξισλαμισμό του νησιού.

Στην περίπτωση που δύο άντρες «εκ των ένδον εγκεκλεισμένων»⁴⁵⁴ αποκάλυψαν στον Φωκά τα σχέδια των Αράβων μπορούμε να δεχτούμε άκριτα ότι πρόκειται για χριστιανούς ή κρυπτοχριστιανούς, όπως ισχυρίζεται ο Παναγιωτάκης⁴⁵⁵. Άλλωστε, ο ίδιος ο Παναγιωτάκης έχει υπ' όψη του ότι ο Ατταλειάτης, όταν αναφέρεται στο περιστατικό, μιλάει για δύο «εκ των Σαρακηνών»⁴⁵⁶. Μπορούμε, δηλαδή, βάσιμα να υποθέσουμε, ότι αν το περιγραφόμενο περιστατικό συνέβη, οι πληροφοριοδότες ήταν Άραβες που πρόδωσαν τους ομόθρησκούς τους και φυσικά, πληρώθηκαν γι' αυτό.

Ούτε το γεγονός ότι ο Φωκάς χρησιμοποίησε ως οδηγούς για την κατάκτηση όλου του νησιού «ηγεμόνας των τόπων ιθαγενείς άνδρας»⁴⁵⁷, σημαίνει ότι αυτοί ήταν κρυπτοχριστιανοί, όπως ισχυρίζεται ο Παναγιωτάκης⁴⁵⁸, αφού το επιχείρημά του ανατρέπεται εύκολα από το Χρηστίδη⁴⁵⁹. Ο Χρηστίδης επισημαίνει ότι η χριστιανική

⁴⁵⁰ Χρηστίδης, σελ. 162

⁴⁵¹ Schlumberger, σελ. 96

⁴⁵² Θεοδόσιος Διάκονος, Α82

⁴⁵³ ό.π., Α 104, 129, 157, 181, 202, 251, κοκ

⁴⁵⁴ ό.π., Β 134

⁴⁵⁵ Παναγιωτάκης, σελ. 69

⁴⁵⁶ Ατταλειάτης, 227, 7

⁴⁵⁷ Λέων Διάκονος, σελ. 14

⁴⁵⁸ Παναγιωτάκης, σελ. 63, παρ. 197

⁴⁵⁹ Χρηστίδης, σελ. 163

θηρσκεία δεν απαγορευόταν ούτε στην Κρήτη, ούτε σε οποιαδήποτε άλλη αραβοκρατούμενη περιοχή, κάτι που σημαίνει ότι οι άνθρωποι αυτοί ήταν είτε χριστιανοί είτε μουσουλμάνοι. Αυτοί οι οποίοι βοήθησαν (οδηγοί και πληροφοριοδότες) μπορούμε να υποθέσουμε ότι πληρώθηκαν για τις υπηρεσίες τους, και δεν αποτελούν ένδειξη για τον υπόλοιπο πληθυσμό. Η περιγραφή του Παναγιωτάκη ότι *«υπό την επήρειαν των επαλλήλων νικών του Νικηφόρου και του δημιουργηθέντος ενθουσιασμού, ανεζωπυρώθη το εθνικόν αίσθημα εις τας ψυχάς των Χριστιανών της νήσου και έσπευσαν ούτοι να συνδράμουν τον ομόθησκον στρατηλάτην»* δεν νομίζω να έχει κάποια σχέση με την πραγματικότητα.

Ο ίδιος ο Χρηστίδης όμως πέφτει σε άλλο ατόπημα: θεωρώντας, χωρίς να παραπέμπει σε ανάλογη πηγή, ότι υπήρχαν Κρήτες χριστιανοί, πιστεύει ότι ήταν φυσικό να προσδοκούσαν την επιστροφή στη βυζαντινή κυριαρχία. Πως όμως μπορεί να θεωρήσει κανείς ότι κάτι τέτοιο θα ήταν φυσικό; Γνωρίζοντας ότι οι Άραβες έδιναν προνόμια σε χριστιανούς για να εξισλαμιστούν, και υποθέτοντας –πιστεύω πολύ βάσιμα – ότι δεν ξεπερνούσαν τα όρια στη φορολογική καταπίεση του πληθυσμού (κάτι που γινόταν από τους Βυζαντινούς στην Κρήτη πριν από την αραβική κατάκτηση), για ποιο λόγο να υπήρχαν χριστιανοί Κρήτες; Ο Χρηστίδης αυθαιρετεί ξανά θεωρώντας ότι το πραγματικό πρόβλημα των βυζαντινών που επανέκτησαν την Κρήτη, δεν ήταν η επαναφορά των ντόπιων κατοίκων στον χριστιανισμό, αλλά ο «αναβυζαντινισμός» τους. Για μια τέτοια άποψη όμως, δεν υπάρχει καμία ένδειξη στις πηγές, καθώς μάλιστα γνωρίζουμε τις «ειδικές αποστολές» στελεχών της χριστιανισμένης για την κατασκευή εκκλησιών και τον εκχριστιανισμό των μουσουλμάνων κατοίκων.

Από βυζαντινές πηγές αναφέρεται ότι ένας Κρητικός μοναχός οδήγησε τα στρατεύματα του Abu Hafs στο κατάλληλο στρατηγικό σημείο όπου ίδρυσαν την πρωτεύουσά τους, τον Χάνδακα. Ίσως ο μοναχός αυτός να ήταν εικονολάτρης, που ενήργησε προδοτικά, δυσαρεστημένος από την εικονομαχική πολιτική την εποχή του Μιχαήλ Β⁴⁶⁰. Εκτός από τη θρησκευτική αναταραχή εξαιτίας της εικονομαχίας, κατά την περίοδο της αραβικής εισβολής επικρατούσε στην Κρήτη μεγάλη δυσαρέσκεια εναντίον των διοικητικών υπαλλήλων και φοροεισπρακτόρων⁴⁶¹.

Όλα τα παραπάνω δημιουργούν την εντύπωση ότι ο αγροτικός πληθυσμός του νησιού, ακόμη και αν δεχτούμε ότι αποτελούνταν σε ένα ποσοστό από

⁴⁶⁰ Χρηστίδης, 109, παρ. 13

⁴⁶¹ ό.π., 110, παρ. 14

χριστιανούς (κάτι που για το οποίο όπως είδαμε δεν υπάρχουν ενδείξεις στις πηγές), δεν είχε καμία διάθεση να συνεισφέρει στις προσπάθειες του βυζαντινού εκστρατευτικού σώματος για την κατάκτηση της Κρήτης.

Είδαμε παραπάνω ότι πολλοί εξισλαμισμένοι Κρήτες συμμετείχαν ως ναύτες ή αξιωματούχοι στον Κρητικό αραβικό στόλο. Η Χριστοφιλοπούλου⁴⁶² συστήνει να μην υπερτονίζεται ο αριθμός αυτών των εθελοντών Κρητών ναυτών, εφόσον το κύριο μέλημα των Αράβων θα ήταν να συνεχιστεί, χωρίς διακοπές, η γεωργική παραγωγή και γενικότερα η οικονομική ζωή της Κρήτης. Αυτή η σύσταση ίσως είναι αστήρικτη, γιατί πολύ απλά, το ένα γεγονός δεν αναιρεί αυτόματα το άλλο. Δηλαδή, κάλλιστα οι εξισλαμισμένοι Κρήτες θα είχαν το δικαίωμα να καλλιεργούν τα αγροκτήματά τους και να φορολογούνται, και κάποιες φορές να συμμετέχουν (είτε ως απλοί ναύτες, είτε ως ναύτες στρατιώτες) στις στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον βυζαντινών εδαφών, με προφανή σκοπό να αποκομίσουν λάφυρα. Άλλωστε, κάπως πρέπει να εξηγηθεί η ταχύτατη εξέλιξη του στόλου των Ανδαλουσιών Αράβων της Κρήτης, οι οποίοι μάλλον δεν είχαν ιδιαίτερη ναυτική παράδοση. Η ναυτική ικανότητα και η εμπειρία στο Αιγαίο των Κρητών δίνουν μια πολύ λογική εξήγηση σ' αυτό το πρόβλημα.

Σχετικά με τις προσπάθειες εκχριστιανισμού των Κρητών μουσουλμάνων, υπάρχει ένα πολύ ενδιαφέρον χωρίο στο έργο του άραβα ιστορικού Nuwaygi, το οποίο παραθέτει μεταφρασμένο ο Παναγιωτάκης⁴⁶³. «Τα Χριστούγεννα του 961, οι πρόκριτοι των μουσουλμάνων της Κρήτης σκέφτηκαν ότι θα ήταν καλό να σταλούν μερικοί απ' αυτούς στην Κων/πολη, για να αποδώσουν τιμές στον αυτοκράτορα, σ' αυτή τη μεγάλη γιορτή των χριστιανών, κάτι που τελικά πραγματοποιήθηκε. Όταν αυτοί μπήκαν στα ανάκτορα, έγιναν δεκτοί με μεγάλες εκδηλώσεις ικανοποίησης από τον αυτοκράτορα, ο οποίος μάλιστα δώρισε στον καθένα τους 10 αγγεία χρυσού! Πολύ ικανοποιημένοι, επέστρεψαν στο νησί κατηγορώντας τους εαυτούς τους γιατί δεν είχαν πάει και νωρίτερα να συγχαρούν τον αυτοκράτορα. Όταν πλησίαζε το Πάσχα, αποφάσισαν να επαναλάβουν το ταξίδι, και μάλιστα αυτή τη φορά πολύ περισσότεροι. Μόλις όμως έφτασαν στην πρωτεύουσα, με εντολή του αυτοκράτορα, φυλακίστηκαν, και δόθηκε εντολή στους φρουρούς να μην τους δίνουν φαγητό και νερό. Αυτοί βλέποντας πως κινδύνευαν άμεσα με θάνατο, άρχισαν να παρακαλούν τους φρουρούς να τους σκοτώσουν, και να μην τους αφήσουν να πεθάνουν μ' αυτόν τον φρικτό τρόπο. Οι φρουροί μετέφεραν την απαίτηση του αυτοκράτορα να

⁴⁶² Χριστοφιλοπούλου, Β 1', σ. 198, πρμπ. 1

⁴⁶³ Παναγιωτάκης, σελ. 85-6, παρ. 275

ασπαστούν το χριστιανισμό για να τους αφήσει να επιστρέψουν στο νησί τους. Αυτοί, για να μην πεθάνουν εκχριστιανίστηκαν και αναχώρησαν για την Κρήτη, φρουρούμενοι. Όταν έφτασαν, τους απαγορεύτηκε να συναντηθούν με τις οικογένειές τους, με πρόφαση το ότι αφού ήταν πλέον χριστιανοί, δεν έπρεπε να συμβιώνουν με μουσουλμάνους. Η απαίτηση του αυτοκράτορα ήταν πλέον να εκχριστιανιστούν και τα υπόλοιπα μέλη των οικογενειών τους, γιατί αλλιώς θα μετατρέποταν σε δούλους, γεγονός που οδήγησε σε σταδιακό εκχριστιανισμό όλων των μουσουλμάνων της Κρήτης».

Τα επεισόδια αυτά, αν δεν αποτελούν εξολοκλήρου μυθοπλασία, μας δίνουν χρήσιμες πληροφορίες για την τακτική των βυζαντινών απέναντι στον πληθυσμό των περιοχών που είχαν κατακτηθεί μετά από επιτυχημένες εκστρατείες. Βλέπουμε πως ο εκχριστιανισμός των Μουσουλμάνων της Κρήτης αποτέλεσε στόχο της κρατικής πολιτικής. Επειδή, απ' όσο γνωρίζουμε, τέτοιου είδους επεισόδιο δεν περιγράφεται για άλλες μουσουλμανικές περιοχές, μπορούμε να το αποδώσουμε στην τεράστια στρατηγική σημασία του νησιού αυτού για τον έλεγχο των θαλάσσιων μεταφορών στη Μεσόγειο. Η κατάκτηση της Κρήτης σαφέστατα ήταν η σημαντικότερη από στρατηγικής - οικονομικής άποψης στρατιωτική επιτυχία του 10ου αιώνα, όπως διαπιστώνουμε απ' όλες τις πηγές που αναφέρονται στο θέμα. Οι Βυζαντινοί σίγουρα γνώριζαν πως εκχριστιανίζοντας τον πληθυσμό, και συνεπώς μετατρέποντας το νησί σε θέμα και στρατολογώντας από τους χριστιανούς πλέον κατοίκους, είχαν πού περισσότερες πιθανότητες να έχουν συγκροτημένη άμυνα σε μια πιθανή αραβική προσπάθεια επανακατάκτησης της Κρήτης. Το επεισόδιο του Nuwaygi μπορεί να είναι φανταστικό, αλλά ακόμη κι αν αυτό συμβαίνει, μας δίνει το έρεισμα (συνδυάζοντας το με ό,τι ξέρουμε από τα αγιολογικά κείμενα και τους ιστορικούς της εποχής) να διαπιστώσουμε την τεράστια σημασία που αποτελούσε για το βυζαντινό κράτος η κατοχή της Κρήτης.

6. ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΜΕΓΑΛΕΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΕΣ

Διάφορες προσεγγίσεις της θεωρίας των διεθνών σχέσεων που αφορούν στην παρακμή των μεγάλων δυνάμεων, αδυνατούν να εξηγήσουν ικανοποιητικά τη βυζαντινή κατάρρευση του 11^{ου} αι. Ο Gilpin έχει αναπτύξει το επιχείρημα από τη σκοπιά του δομικού ρεαλισμού, ότι μια μεγάλη δύναμη επεκτείνεται μέχρις ότου το οριακό κόστος της επέκτασής της αρχίσει να υπερβαίνει το οριακό όφελος, και ότι στη συνέχεια αυξάνεται ραγδαία το κόστος της διατήρησης των κεκτημένων της. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα την παρακμή της, λόγω της ανοδικής δυναμικής των ανερχόμενων δυνάμεων που προκάλεσαν την απαγορευτική αύξηση του οριακού κόστους της επέκτασής της⁴⁶⁴. Μάλλον όμως το επιχείρημα αυτό δεν ισχύει στην περίπτωση μας αφού ο επεκτατισμός του Βασιλείου Β΄ δεν οδηγούσε σε αυξανόμενο κόστος, αλλά είχε καταλήξει να μειώσει το κόστος της στρατιωτικής άμυνας του κράτους, εκμηδενίζοντας τους Βούλγαρους και επιβάλλοντας ηγεμονική ειρήνη στη Μ. Ανατολή.

Παρεμφερής, αν και στηριγμένη σε διαφορετική, λιγότερο θεωρητική και περισσότερο εμπειρική επιχειρηματολογία, είναι η άποψη του Kennedy⁴⁶⁵, ότι οι επεκτεινόμενες μεγάλες δυνάμεις οδηγούνται νομοτελειακά σε πτώση καθώς δεν εγκαταλείπουν οικειοθελώς τα κεκτημένα τους, όταν αντιμετωπίζουν νέες, ανερχόμενες δυνάμεις. Όμως σύμφωνα με τις πηγές που εμείς διαθέτουμε φαίνεται ότι ο επεκτατισμός του 10^{ου} και των αρχών του 11^{ου} αι. δεν οδήγησε ούτε σε υπερεξάπλωση ούτε σε οικονομικά προβλήματα, τουλάχιστον στα κρατικά ταμεία. Μάλιστα, το βυζαντινό κράτος φέρεται να αντιμετωπίζει λιγότερες απειλές και να έχει μεγαλύτερη οικονομική ευημερία απ' ό,τι στους τρεις προηγούμενους αιώνες.

Σ' αυτό το σημείο μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι αυτή ακριβώς η οικονομική ευημερία και η ασφάλεια από εξωτερικούς κινδύνους δημιούργησαν γόνιμο έδαφος για εσωτερικές αντιπαραθέσεις, που ίσως να είχαν αποφευχθεί αν υπήρχε κοινωνική συσπείρωση προερχόμενη από την πίεση εξωτερικών εχθρών. Είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι τα θεματικά στρατεύματα είχαν παραμεριστεί από μισθοφορικά σώματα. Η στρατολογική βάση των θεμάτων υπονομεύτηκε, όταν χαλάρωσε η αυστηρή νομοθεσία που περιόριζε το δικαίωμα εκποίησης των στρατιωτικών κτημάτων. Επιπλέον, η πολιτική αριστοκρατία είχε συμφέρον να

⁴⁶⁴ Gilpin R., *War and change in world politics*, σελ. 38-52

⁴⁶⁵ Kennedy P., *The Rise and Fall of great Powers*, σελ. 81-83

αποδυναμωθούν οι θεματικοί στρατοί που βρισκόταν υπό τον έλεγχο της επαρχιακής αριστοκρατίας, με αποτέλεσμα να περικοπούν οι δαπάνες για τη μισθοδοσία των θεματικών αξιωματούχων. Η χρησιμοποίηση ολοένα και περισσότερο ξένων μισθοφόρων φαίνεται πως ήταν αυτοκρατορική επιλογή, ίσως επειδή τους θεωρούσαν λιγότερο επικίνδυνους για ανάμειξη σε εσωτερικές στάσεις.

Στα μέσα του 11^{ου} αι. ο στρατός ξηράς και οι ναυτικές δυνάμεις αποτελούνται πλέον κυρίως από επαγγελματίες, τα τάγματα, που εξοπλίζονται, μισθοδοτούνται και συντηρούνται απευθείας από το κεντρικό ταμείο του κράτους και εξαρτώνται απόλυτα από την κεντρική εξουσία. Ο μισθοφορικός στρατός αποτελείται από βυζαντινούς και ξένους πολλών εθνοτήτων. Η διοίκηση των στρατιωτικών δυνάμεων γίνεται ενιαία, με τη δημιουργία του «μεγάλου δομεστικού», αρχηγού του στρατού ξηράς, και του «μεγάλου δουκός», αρχηγού του στόλου. Ο θεματικός στρατός εξαφανίζεται, εφόσον η αγροτική κοινότητα στην οποία στηριζόταν, είχε σχεδόν διαλυθεί από την επέκταση της μεγάλης ιδιοκτησίας. Ο Ατταλειάτης περιγράφει το κατάντημα του θεματικού στρατού των ανατολικών συνόρων πριν από τη μάχη του Ματζικέρτ⁴⁶⁶. Όπως είναι γνωστό, για να είναι αποτελεσματικός ένας μισθοφορικός στρατός πρέπει να λειτουργεί απολύτως επαγγελματικά, κάτι που μάλλον σε συνέβαινε στη βυζαντινή κοινωνία του δεύτερου μισού του ενδέκατου αιώνα.

Την αποδυνάμωση του βυζαντινού στρατού συνόδευσε η εξασθένηση της κρατικής οικονομίας. Βέβαια η επιδείνωση στον οικονομικό τομέα αφορούσε μόνο το κράτος και όχι όλα τα κοινωνικά στρώματα. Πολλοί ερευνητές έχουν ισχυριστεί ότι η βυζαντινή οικονομία άνθησε κατά τον 11^ο αι., παρά την εδαφική συρρίκνωση και τις εξωτερικές απειλές. Η μείωση των δημοσιονομικών εσόδων του κράτους, μάλλον οφειλόταν στη μείωση της ικανότητας του κράτους να αντλεί πόρους από την κοινωνία.

Σύμφωνα με την Αρβελέρ, οι ιστορικοί της εποχής σχεδόν ομόφωνα επιρρίπτουν την κατάρρευση του 11^{ου} αι. στην απιστία των συνοριακών πληθυσμών, που ήταν εχθρικοί προς την Κωνσταντινούπολη και ζήλευαν το μεγαλείο της. Κατηγορούν τον πληθυσμό των καινούριων επαρχιών για αιρετικά δόγματα και για πάθος εναντίον της ορθοδοξίας. Οι ξένοι μισθοφόροι στρατιώτες που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και κυρίως στις επαρχίες, πρωτοστατούσαν σε επεισόδια, γεγονός

⁴⁶⁶ Σβορώνος, σελ. 82

που προκαλούσε στους Βυζαντινούς αισθήματα ξενοφοβίας⁴⁶⁷. Μπορούμε με βεβαιότητα να ισχυριστούμε ότι οι αιρετικές θεολογικές πεποιθήσεις των Αρμενίων ή των άλλων εθνοτικών πληθυσμών στα ανατολικά σύνορα δεν ευθύνεται για την μετέπειτα απώλεια των επαρχιών αυτών. Αντίθετα, όπως έχει αποδείξει ο Σπ. Βρυώνης⁴⁶⁸ το γεγονός που αντικατοπτρίζεται είναι το αποτέλεσμα της αποτυχίας της αυτοκρατορικής πολιτικής που ανεπιφύλακτα υπηρετώντας ποικίλα συμφέροντα τάξεων και ομάδων της Κωνσταντινούπολης, ενδιαφέρθηκε ελάχιστα για τα συμφέροντα και τις ανησυχίες των επαρχιακών πληθυσμών.

⁴⁶⁷ Ahrweiler, *Recherches sur l' administration provinciale*, VII, σελ. 33 κεξ

⁴⁶⁸ Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, σελ. 61-129

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Βυζαντινός ήταν υπήκοος ενός κεντρικά διοικούμενου και ελεγχόμενου κράτους. Πρόκειται για ένα άτομο μόνιμα εκτατεστημένο στην ύπαιθρο ή στην πόλη. Όταν αυτός ο γεωργός, ο κτηνοτρόφος ή ίσως και έμπορος στρατευόταν, το έκανε είτε επειδή ήταν υποχρεωμένος (στρατιωτικά κτήματα) είτε επειδή ήθελε μέσω της κατάταξης του στο στρατό να εξασφαλίσει τα προς το ζην, δηλαδή να γίνει επαγγελματίας στρατιώτης. Αν δεχτούμε αυτό ως κανόνα, διαπιστώνουμε πως ο,τιδήποτε άλλο υποστηρίζεται (π.χ. ιεροπολεμικό ιδεολογικό υπόβαθρο του βυζαντινού πληθυσμού) είναι δευτερεύον ή τριτεύον. Την κατάσταση ίσως μπορούμε να την κατανοήσουμε πολύ καλύτερα αν αντιπαραβάλλουμε τον βυζαντινό με τον Αθηναίο πολίτη που συμμετείχε στη διοίκηση και στην άμυνα της πόλης του, αλλά και με τον Ρωμαίο, που η ιστορική έρευνα έχει αποδείξει ότι ήταν ιδεολογικά κατακτητής, με τον Μουσουλμάνο που έπρεπε να διεξάγει συνεχώς djihad, ή με τον νομάδα Γερμανό ή Σλάβο που ιππεύοντας διαρκώς οπλισμένος επιδίδονταν σε επιδρομές επιδιώκοντας τα επιτήδεια.

Η αδιαφορία του Βυζαντινού πολίτη για τα πολεμικά οφείλεται στον τρόπο ζωής του, που ήταν αλληλένδετος με την οργάνωση της κοινωνίας στην οποία ανήκε. Η κεντρική εξουσία, που εκπροσωπούσαν από τον αυτοκράτορα έκανε τις πολιτικές και στρατιωτικές επιλογές, και από εκεί και πέρα, ο πληθυσμός ήταν αναγκασμένος να συμμετάσχει σ' αυτές, χωρίς άλλωστε να μπορεί να πράξει κάτι διαφορετικό. Άλλωστε, όσες φορές αμφισβητήθηκαν οι επιλογές της κεντρικής εξουσίας, η κίνηση πάλι ξεκίνησε από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, κάτι που δεν αρέσει στους μαρξιστές, αλλά οι πηγές (και η ερμηνεία τους) αυτό υποδεικνύουν.

Συνεπώς, όταν ο Βυζαντινός διατάζονταν να συμμετάσχει σε εκστρατεία το έκανε, γιατί απλά δεν μπορούσε να κάνει διαφορετικά. Οι προσπάθειες της εκκλησίας να επιδειχθεί η ανάγκη για ιερό πόλεμο με τους Άραβες ώστε να υπάρξει φανατισμός στο στράτευμα, μόνο συμπληρωματικά μπορούμε να θεωρήσουμε ότι λειτουργούσαν. Το ίδιο ακριβώς μάλλον ίσχυε και με τις προσπάθειες των ιστορικών της εποχής (των συμπαθούντων την κεντρική εξουσία βέβαια, γιατί των αντιπολιτευομένων τα έργα σπάνια γλιτώνουν) να αποδείξουν ότι ο στρατός του Νικηφόρου Φωκά ή οποιουδήποτε άλλου στρατηλάτη της εποχής ήταν «ανίκητος» όπως τα στρατεύματα του Μ. Αλεξάνδρου, και Ι. Καίσαρα, κοκ. Ακόμη και τις συνεχείς προσπάθειες στις ομιλίες των ηγετών (που φέρονται ότι έγιναν από αυτούς)

να τονιστεί η συμμετοχή όλων των μελών του εκστρατευτικού σώματος στη διανομή των λαφύρων, μάλλον δεν θα πρέπει να τις δεχτούμε άκριτα, γιατί η βυζαντινή κοινωνία του 10ου αιώνα δεν έχει δώσει σε κανέναν τομέα δείγματα ισότητας και ισονομίας.

Δηλαδή, τα οικονομικά οφέλη των εκστρατειών έμεναν προς εκμετάλλευση (στην συντριπτική τους πλειοψηφία) σε έναν πολύ κλειστό κύκλο ανθρώπων που εκπροσωπούσαν από τη μια την κεντρική εξουσία, και από την άλλη τους στρατιωτικούς ηγέτες (συχνά «άκαπνους») των εκστρατειών. Όλες οι παραπάνω θέσεις, χωρίς πολλές φορές να εμφανίζονται (ή να υπονοούνται) στις πηγές, έχουν προκύψει ως λογικά συμπεράσματα μέσα από την έρευνα μικρού μέρους των διαθέσιμων πηγών, και εξίσου μικρού μέρους της σχετικής (άμεσα και έμμεσα) με το θέμα βιβλιογραφίας.

Τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα δεν εμφανίζονται στις πηγές, παρά μόνο όταν αντιδρούν κατά της καθεστηκίας τάξης, σε μεγάλα κέντρα της αυτοκρατορίας. Η νομοθεσία αποδεικνύει ότι η ανοδική κοινωνική κινητικότητα περιορίζεται στα οικονομικά εύπορα στρώματα και υλοποιείται μέσω του στρατού, της υπαλληλίας και της εκκλησίας. Για το μεγάλο πλήθος όμως η ανοδική κινητικότητα είναι περίπου αδύνατη. Βέβαια, οι εξαιρέσεις επιβεβαιώνουν τον κανόνα και η εκκλησία είναι ένας προνομιακός δρόμος για την κοινωνική άνοδο. Ο στρατός είναι ο άλλος δρόμος που καταλήγει ως και το αυτοκρατορικό αξίωμα, αν και οι αυτοκράτορες που προέρχονται από τους απλούς στρατιώτες είναι σπάνιοι.

Ο 10^{ος} και οι αρχές του 11^{ου} αι., σηματοδεύουν την τελευταία περίοδο που η αυτοκρατορία θεωρούνταν διεθνής υπερδύναμη. Τίποτα δεν φαινόταν να αμφισβητεί την ορθότητα της πολιτικής που έδινε ξανά στο Βυζάντιο τη δυνατότητα να παίξει το ρόλο που του εμπιστεύθηκε ο Θεός, που του ανήκε ιστορικά, να οδηγήσει δηλαδή τον κόσμο στη σωτηρία του. Η αλαζονεία που προέκυψε μετά τις συνεχείς στρατιωτικές επιτυχίες αποδεικνύεται από τη δήλωση του Βασιλείου Β΄ ότι «ανάμεσα στα αγαθά που του προσέφερε ο Θεός, προτιμάει οπωσδήποτε την προσάρτηση εδαφών στην αυτοκρατορία του». Συγκρίνοντας τη δήλωση αυτή με τα λόγια του Λέοντος Γ΄, τρεις αιώνες πριν, ότι «από όλα τα αγαθά προτιμώ τη δικαιοσύνη στη γη», διαπιστώνουμε ότι πάρα πολλά έχουν αλλάξει στην κοσμοθεωρία και την ιδεολογία των Βυζαντινών⁴⁶⁹. Φαίνεται επίσης ότι η εφαρμογή της ιμπεριαλιστικής πολιτικής

⁴⁶⁹ Αρβελέρ, Η πολιτική ιδεολογία, σελ. 53-54

έβρισκε μεγάλη απήχηση σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού, που αφενός είχε πειστεί από την προπαγάνδα για την ιστορική αποστολή του, και αφετέρου οι συνεχείς επιτυχείς εκστρατείες επέφεραν σημαντικά οικονομικά κέρδη τόσο στους άμεσα συμμετέχοντες, όσο και σε όσους έμμεσα επωφελούνταν απ' αυτές. Αν μπορούσαμε να μιλήσουμε υποθετικά για δείκτες οικονομικής ανάπτυξης της εποχής, σίγουρα η κατακόρυφη άνοδός τους θα γινόταν σημείο αναφοράς από τους μελετητές της οικονομικής ιστορίας. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι όλα τα κοινωνικά στρώματα ευημερούσαν, αφού όπως είναι γνωστό, η οικονομική ανάπτυξη πάντα επιφέρει την ευημερία ενός τμήματος της κοινωνίας, αλλά ταυτόχρονα και την οικονομική καταπίεση ενός άλλου – μεγαλύτερου συνήθως – μέρους της κοινωνίας.

Τον δέκατο αιώνα η βυζαντινή κοινωνία αναγκάστηκε να μετατραπεί σε μιλιταριστική κοινωνία, κάτι που είχε μεγάλες επιπτώσεις στην οργάνωση της οικονομίας, αλλά και στα αποτελέσματα που επέφερε αυτή η οικονομική οργάνωση στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Το κράτος διέθετε τα μέσα ώστε να παίρνει, εύκολα ή δύσκολα αυτό που ήθελε από τους υπηκόους του, και οι απαιτήσεις των συνεχών εκστρατειών οδηγούσαν στην αφαίμαξη του πλεονάσματος των κατώτερων στρωμάτων σε όλη την επικράτεια.

Αναλύοντας το φαινόμενο της «στρατικοποίησης της βυζαντινής κοινωνίας», η Αρβελέρ πιστεύει ότι πολλές πλευρές της ζωής και των βυζαντινών θεσμών μαρτυρούν για το βάθος αυτού του φαινομένου. Για παράδειγμα, οι στρατιωτικές οικογένειες όχι μόνο διαθέτουν χρήμα και εξουσία, αλλά περιβάλλονταν επίσης και από το γενικό σεβασμό. Είναι χαρακτηριστικό ότι από την εποχή της ανόδου των οικογενειών αυτών αρχίζει η χρήση οικογενειακών ονομάτων. Όσα διέσωσαν οι πηγές είναι σχεδόν αποκλειστικά επώνυμα στρατιωτικών οικογενειών, αφού η βυζαντινή αριστοκρατία προερχόταν από το στρατό, και ήταν περήφανε για τα κατορθώματα των προγόνων της. Είναι εξίσου σημαντικό ότι στη βυζαντινή κοινωνία δεν υπήρχε μια κληρονομική τάξη ευγενών, όπως αυτή που υπήρχε στη Δύση, γεγονός που αποδεικνύει τη δύναμη της κεντρικής κυβέρνησης του βυζαντινού κράτους.

Στις πηγές συναντάμε διάφορα κοινωνικά προφίλ των «ανωνύμων» στρατιωτών. Από τον όγδοο αιώνα και έπειτα υπάρχουν στρατιώτες με έγγεια περιουσία, από την οποία προέκυπτε το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός τους. Υπήρχε βέβαια μεγάλη διαφορά στις οικονομικές δυνατότητες ενός γαιοκτήμονα που εξόπλιζε μόνος του έναν ή περισσότερους στρατιώτες, και σε κάποιον που ήταν

αναγκασμένος να στρατευτεί ο ίδιος καλύπτοντας με δυσκολία τα έξοδα μόνος του ή με συνδόςια. Το ότι ο άγιος Λουκάς στυλίτης ζούσε με τα δικά του έσοδα, σε αντίθεση με άλλους, είναι ένδειξη ότι κάποιοι κάτοχοι στρατιωτικών οίκων πτώχευαν. Η μεσοβυζαντινή κοινωνία άλλωστε μέχρι και τον δέκατο αιώνα ήταν ανοιχτή σε κοινωνικές ανακατατάξεις, τόσο προς τα πάνω, όσο και προς τα κάτω σε αντίθεση τόσο με τη δυτική, όσο και με την υστεροβυζαντινή κοινωνία. Απόδειξη αποτελεί ότι ο παππούς του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά ήταν αγρότης. Η αριστοκρατία της επαρχίας δεν ήταν κλειστό στρώμα αποκλεισμένο από τη συλλογική φορολογική κοινότητα, κάτι που πραγματοποιήθηκε αφού ανέλαβε την ηγεσία των επεκτατικών εκστρατειών του δεκάτου αιώνα και τα μεγάλα μερίδια στα κέρδη που προέκυπταν.

Αν λάβουμε υπ' όψη τους κινδύνους από τα φυσικά φαινόμενα, κυρίως, που απειλούσαν τη γεωργική παραγωγή, σε συνδυασμό με τη γενικότερη αβεβαιότητα που επικρατούσε στη βυζαντινή κοινωνία (π.χ. λόγω των συνεχών πολεμικών συγκρούσεων), στην οποία πρέπει να προστεθεί και η πίεση των φοροεισπρακτόρων, αντιλαμβανόμαστε ότι υπήρχαν τα κίνητρα, ώστε αντί να επιδιώκει κάποιος την παράλειψη του ονόματός του από τους στρατιωτικούς καταλόγους, αντίθετα να προτιμάει να ενταχθεί σ' αυτούς.

Η μεγάλη επέκταση της βυζαντινής επικράτειας τον 10^ο αι. συμπίεσε των ενδιάμεσο κύκλο των εξωτερικών συμμαχιών, απορροφώντας γειτονικές δυνάμεις που λειτουργούσαν ως αναχώματα εναντίον των εχθρών. Όσο ο βυζαντινός στρατός παρέμενε ισχυρός, η προσάρτηση γειτονικών δυνάμεων δεν εξασθένιζε την εξωτερική ασφάλεια του κράτους. Αντίθετα, προσέθετε νέες πηγές φορολογίας και στρατολογίας, που ενίσχυαν την οικονομική και στρατιωτική ισχύ του Βυζαντίου.

Οι επιτυχίες του βυζαντινού στρατιωτικού επεκτατισμού δημιουργούσαν για μεγάλο μέρος του βυζαντινού πληθυσμού συνθήκες ασφάλειας από εξωτερικές επιδρομές, που δεν υπήρχαν για τέσσερις αιώνες. Με την κατάκτηση της Κρήτης και των αραβικών βάσεων στα νοτιοανατολικά της Μικράς Ασίας εξουδετερώθηκαν οι κοντινότερες εστίες των αραβικών επιδρομών. Η υποταγή των Βουλγάρων οδήγησε την Βαλκανική σε ασφάλεια, και έβαλε τις βάσεις για οικονομική ανάπτυξη και εκεί.

Αυτό σήμαινε ότι θεωρητικά ήταν πλέον ευκολότερο για έναν γαιοκτήμονα να αυξήσει τον πλούτο του μέσω αυξημένης αγροτικής παραγωγής, χωρίς να εξαρτάται από την αυτοκρατορική εύνοια. Η διαδικασία αυτή για τη συσσώρευση πλούτου παρέμενε αργή, συγκρινόμενη με τη μισθοδοσία των υψηλών αξιωματούχων.

Στα πλαίσια των επεκτατικών εκστρατειών, ο πλουτισμός γινόταν με διαφορετικό και πολύ πιο γρήγορο τρόπο. Όταν το εκστρατευτικό σώμα κατακτούσε μια αραβική επαρχία, οι Άραβες μεγαλοκτηματίες διώχνονταν ή θανατώνονταν, και οι βυζαντινοί στρατηγοί και αξιωματούχοι του στρατού οικειοποιούνταν τα μεγάλα κτήματα τους. Ως εκ τούτου η αλλαγή στις πολιτικό-στρατιωτικές συνθήκες, από την άμυνα στον επεκτατισμό, δημιούργησε νέους τρόπους για γρήγορο πλουτισμό, εκτός από την άμεση αυτοκρατορική εύνοια.

Ωστόσο, και ο πλουτισμός μέσω των εκστρατειών παρέμενε έμμεσα κάτω από την αυτοκρατορική εύνοια, αφού ο αυτοκράτορας διόριζε τους στρατηγούς των εκστρατευτικών σωμάτων. Όσο το αυτοκρατορικό κέντρο ήλεγχε τους διορισμούς των στρατηγών, ο πλουτισμός τους από τις κατακτήσεις λειτουργούσε τόσο υπέρ του κέντρου όσο και των ίδιων, καθώς τους έδινε προσωπικά κίνητρα για να κατακτούν νέες επαρχίες, επεκτείνοντας ταυτόχρονα τη στρατολογική και φορολογική βάση του κράτους.

Το πρόβλημα για το κράτος προέκυψε όταν εκπρόσωποι της στρατιωτικής αριστοκρατίας της Μ. Ασίας μονοπωλούσαν την ηγεσία του στρατού, λόγω των ικανοτήτων τους και της λατρείας των στρατιωτών προς αυτούς. Έτσι, αν το κράτος διόριζε στις στρατιωτικές διοικήσεις κάποιους έμπιστους του αυτοκράτορα, αλλά στρατιωτικά ανίκανους, διακινδύνευε όχι μόνο από πολεμικές αποτυχίες, αλλά και στάσεις με καθοδήγηση των εκπροσώπων της στρατιωτικής αριστοκρατίας.

Όταν εξετάζει κανείς τη σύγκρουση μεταξύ των δύο αυτών πόλων, πρέπει να αποφύγει την υπεραπλουστευτική σχηματοποίηση, όπως πράττουν οι μαρξιστικές αναλύσεις, που παρουσιάζουν συμπαγείς τάξεις να παλεύουν μεταξύ τους.

Ο τερματισμός του στρατιωτικού επεκτατισμού προς τη Μέση Ανατολή, σε συνδυασμό με την αυστηρά περιοριστική αγροτική πολιτική του Βασιλείου Β', ανέκοψαν την οικονομική ανάπτυξη της ανατολικής στρατιωτικής αριστοκρατίας. Πριν από τις κατακτήσεις του Βασιλείου Β', η Κωνσταντινούπολη μάλλον είχε γίνει απόκεντρη στα γεωγραφικά όρια της αυτοκρατορίας. Κάποιες φορές λειτουργούσε ταυτόχρονα ως πρωτεύουσα και ως συνοριακό φρούριο, καθώς το κέντρο βάρους του κράτους βρισκόταν στη Μ. Ασία, ενώ οι βαλκανικές επαρχίες ήταν φτωχότερες και αμυντικά επισφαλέστερες. Όμως μ' αυτόν τον τόπο, η παραδοσιακή άρχουσα τάξη της πρωτεύουσας συνέχισε να μονοπωλεί στη νομή της εξουσίας. Πλέον μόνο στη νότια Ιταλία υπήρχαν απειλούμενες βυζαντινές επαρχίες, αλλά και εκεί ο Βασίλειος Β' επρόκειτο να περάσει στην αντεπίθεση. Η οικονομική ανάπτυξη διευκόλυνε τη

χρηματοδότηση περισσότερων επεκτατικών εκστρατειών, χωρίς να προκύπτει δημοσιονομικό πρόβλημα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανάσιος Πατριάρχης Αλεξανδρείας, *Επιστολή προς Αμμούν*, P.G. 26

Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae, εκδ. Noret (Corpus Christianorum, ser. Graeca 9), Turnout 1982

Michaelis Attaliothae Historia (CSHB), εκδ. Bekker I., Bonne 1853

Βασίλειος επίσκοπος Καισαρείας, *Επιστολαί*, εκδ. Yves Courtonne, Saint Basile, Lettres II, Paris 1961

Ioannis Zonarae, *Epitome Historiarum*, v. 1-3, Bonne 1841-1897

Jus Graecoromanum, επιμ. Ζέπου Ι. και ΙΙ., τ. 1-8, Αθήνα 1931

Καμινιάτης Ι., *Εις την άλωση της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1994.

Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, Αθήνα 1996

Constantinae Porphyrogenitus, *De administando imperio* (CFHB), εκδ. G. Moravcsik, R. G. H. Jenkins, Washington 1967

Constantini Porphyrogeniti imp., *De cerimoniis aulae byzantinae libri duo* (CSHB), Bonnae 1829

Constantin Porphyrogenitus, *Three Treatises on imperial military expeditions*, (CFHB 28), Wien 1990

Le Traite sur la guerilla (*De velitatione*) de l' Empereur Nicephore Phocas (963-969), εκδ. Dagron G., Mihaescu H., Paris 1986

Leonis Diaconi Caloensin, *Historiae libri X* (CSHB), Bonnae 1828 επίσης P.G. 107, 657-924

Leonis Imperatoris, *Tactica*, (Sylloge tacticorum graecorum, 3), Budapest 1917 – 1922

Les Listes de preseance byzantines des IX e et X e siecles, εκδ. Οικονομίδης Ν., Paris 1972

Matthew of Edessa, *Chronicle*, μτφρ. Α.Ε. Dosturian, New Jersey 1972

Nicholas I, Patriarch of Constantinople, *Letters* (CFHB 6), Washington D.C. 1973

Ioannis Skylitzae, *Synopsis historiarum*, (CFHB 5), Berlin – New York 1973

Theophanes Continuatus, *Chronographia*, εκδ. Bekker, Bonne 1838

Svoronos N., Les Nouvelles des empereurs Macedoniens concernant la terre et les stratiotes, Athènes, 1994

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αντωνιάδη Ε., Βυζάντιο, μια ιστορική οντότητα, ενδιάμεση στο χώρο και στο χρόνο [Συμπόσιο: *Βυζάντιο και Ευρώπη, Παρίσι, Maison de l' Europe*], Αθήνα, 1996

Antoniadis – Bibikou Η, *Etudes d' histoire maritime de Byzance*, Paris, 1966

Ahrweiller Η., *Byzance et la mer*, Paris 1966

Ahrweiller Η., L'Asie Mineure et les invasions arabes, *Variorum Reprints*, IX, London 1971

Ahrweiller Η., Recherches sur l'administration de l'empire byzantin, *Variorum Reprints*, VIII, London 1971

Αρβελέρ Ε., *Πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1977

Αρβελέρ Ε., *Μοντερνισμός και Βυζάντιο*, Αθήνα, 1992

Vasiliev Α., *Byzance et les Arabes*, v. 1, 2, Bruxelles, 1935, 1968

Vasiliev Α., *Byzance et les Arabes*, v. 2, (Deuxième Partie), Bruxelles, 1950

Braudel F., *Μελέτες για την ιστορία*, Αθήνα, 1987

Βρυώνης Σπ., *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, Αθήνα 2000

Γρηγορίου – Ιωαννίδου Μ., Στρατιωτικά ζητήματα σε αγιολογικά κείμενα, [Συμπόσιο: *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*], Αθήνα, 1989

Γρηγορίου – Ιωαννίδου Μ., *Στρατολογία και έγγεια στρατιωτική ιδιοκτησία στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 1989

- Dain A., *Les strategistes Byzantins, Traveaux et Memoires 2* (1967), σελ. 317 – 379
- Gilpin R., *War and change in world politics*, Cambridge University Press, 1981
- Grousset R., *Histoire des croisades et du royaume Franc de Jérusalem*, v. 1, Paris 1934-1936
- Jacoby D., *Byzantine Asia Minor from the documents of Cairo Genizah*, [Συμπόσιο: *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία*], Αθήνα 1998
- Ζακυθηνός Δ., *Βυζαντινή Ιστορία*, Αθήνα 1972
- Haldon J., *Byzantine Praetorians*, Bonn 1984
- Harvey A., *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο (900-1200)*, Αθήνα 1997
- Hendy M., *Studies in the Byzantine monetary economy*, Cambridge 1985
- Hobsbawm E., *Για την ιστορία*, Αθήνα, 1998
- Iggers, *Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, Αθήνα, 1991
- Kaplan M., *Remarques sur la place de l' exploitation paysanne dans l' economie Byzantine*, *JOB 32* (1982), σελ. 202-217
- Καραγεώργος Β., *Λιουτπράνδος, ο Επίσκοπος Κρεμώνης, ως ιστορικός και διπλωμάτης*, Αθήνα, 1978
- Καραγιαννόπουλος Γ., *Το βυζαντινό κράτος*, Αθήνα, 1983
- Kazhdan A. P., *Some questions addressed to the scholars who believe in authenticity of Kameniates' "Capture of Thessalonica"*, *BZ 71* (1978), 301-314

- Kennedy P., *The Rise and Fall of great Powers*, New York, 1987,
- Khadduri M., *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore 1955
- Khourial Odetallah R. A., *Άραβες και Βυζαντινοί: Το πρόβλημα των αιχμαλώτων πολέμου*, Θεσσαλονίκη, 1983,
- Κιουσοπούλου Α., *Χρόνος και ηλικίες στη Βυζαντινή Κοινωνία: η κλίμακα των ηλικιών από τα αγιολογικά κείμενα της μέσης εποχής (7^{ος} – 11^{ος} αι.)*, Αθήνα, 1997
- Κιουσοπούλου Α., *Η Μικρά Ασία στα αγιολογικά κείμενα*, [Συμπόσιο: *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία*], Αθήνα 1998
- Κόλια – Δερμιτζάκη Α., *Ο Βυζαντινός «ιερός πόλεμος»*, Αθήνα 1991
- Κόλια – Δερμιτζάκη Α., *Το εμπόλεμο Βυζάντιο στις ομιλίες και επιστολές του 10^{ου} και 11^{ου} αιώνα*, [Συμπόσιο: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο*], Αθήνα 1997
- Κόλιας Τ., *Η πολεμική τακτική των Βυζαντινών: Θεωρία και πράξη*, [Συμπόσιο: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο*], Αθήνα 1997
- Κόλιας Τ., *Η θέση του στρατιωτικού στη βυζαντινή κοινωνία*, Αθήνα, 1994
- Κόλιας Τ., *Τα όπλα στη βυζαντινή κοινωνία*, [Συμπόσιο: *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*], Αθήνα, 1989
- Krumbacher K., *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, μετάφραση Γ. Σωτηριάδου, I-III, Αθήνα, 1897-1900.
- Λάμπρου Σπ., *Ο βίος Νίκωνος του Μετανοείτε*, *Νέος Ελληνομνημών*, τ. Γ' (1906)
- Λαμπρίδης Ο., *Μια παραλλαγή της βιογραφίας αγίου Αθανασίου του Αθωνίτου*, *Βυζαντινά* 6 (1974), σελ. 83-319

Laurent V., L' idée de guerre sainte et la tradition byzantine, *RHSEE* 23 (1946), 71-98

Le Goff J., *Ιστορία και Μνήμη*, Αθήνα, 1998

Lemerle P., *Byzance au tournant de son destin στο Cinq etudes sur le XIeme siecle byzantin*, Paris 1977

Lemerle P., *The Agrarian history of Byzantium*, Galway, 1979

Λουγγής Τ., *De administrando imperio: μια μέθοδος ανάγνωσης*, Θεσσαλονίκη 1990

Λουγγής Τ., *Η ιδεολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1993

Λουγγής Τ., Επιθεώρηση ενόπλων δυνάμεων πριν από εκστρατεία, [*Συμπόσιο: Το εμπόλεμο Βυζάντιο*], Αθήνα 1997

Magdalino, *The Byzantine Army and the Land*, [*Συμπόσιο: Το εμπόλεμο Βυζάντιο*], Αθήνα 1997

Markopoulos A., Encore les Ros – Dromitae et le Pseudo – Symeon, *JOB* 23 (1974), 88-89

Η Μικρά Ασία των θεμάτων, (Συλλογικός τόμος), Αθήνα, 1998

Mc Geer E., *Sowing the Dragon's teeth: Byzantine warfare in the 10th century*, Washington 1995

Μπαρτικιάν Χ., Η οικονομική πολιτική του Βυζαντίου στην Αρμενία, [*Συμπόσιο: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*], Αθήνα 1989

Μουσειδου Γ., *Το Βυζάντιο και οι βόρειοι γείτονές του τον 10^ο αιώνα*, Αθήνα 1995

O' Callaghan, *History of Medieval Spain*, London, 1975

Obolensky D., *The Byzantine Commonwealth*, Londres, 1971

Οικονομίδης Ν., Πόλεις – *Commercias* στη Μικρά Ασία του δεκάτου αιώνα, [Συμπόσιο: *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία*], Αθήνα 1998

Οικονομίδης Ν., Ο Βίος του αγίου Θεοδώρου Κυθήρων, *Variorum Reprints VII*, London 1992

Οικονομίδης Ν., Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι, *Variorum Reprints IX*, London 1992

Oikonomides N., L' evolution de l' organization administrative de l' empire byzantin au Xie siecle, *Variorum Reprints X*, London 1992

Οικονομίδης Ν., Η «πέιρα» περί παροίκων, *Variorum Reprints XIII*, London 1992

Οικονομίδης Ν., Το όπλο του χρήματος, [Συμπόσιο: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο*], Αθήνα 1997

Ostrogorsky G., *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, Αθήνα 1979, τ. Β΄,

Παναγιωτάκης Ν., *Θεοδόσιος ο Διάκονος και το ποίημα αυτού «Άλωσις της Κρήτης»*, Ηράκλειο 1960

Πατούρα Σ., *Οι αιχμάλωτοι ως παράγοντες επικοινωνίας και πληροφόρησης (4^{ος} – 10^{ος} αι.)*, Αθήνα 1994

Ryden L., The Portrait of the Arab Samonas in Byzantine Literature, *Graeco-Arabica* 3 (1984), σελ. 101-108

Σβορώνος Ν., *Η Βυζαντινή επαρχία*, Αθήνα 1991

Σβορώνος, Οικονομία, Κοινωνία, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Η΄

Schlumberger G., *Η Βυζαντινή εποποιία κατά τα τέλη της Ι εκατονταετηρίδος*, Αθήνα 1979

Treadgold W., *Byzantium and its Army*, California 1995

Trombley F., War, Society and popular religion in Byzantine Anatolia, [*Συμπόσιο: Η Βυζαντινή Μικρά Ασία*], Αθήνα 1998

Tsougarakis D., *Byzantine Crete, From the 5th century to the Venetian Conquest*, Αθήνα 1988

Τωμαδάκης Ν., Προβλήματα της εν Κρήτη αραβοκρατίας, *ΕΕΒΣ* 30 (1960-1)

Whittow, *The making of the orthodox Byzantium*, New York 1996

Charanis P., The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, *DOP* 4 (1948) 53-118

Χόουγροντ –Τζόνστον Τζ., Το Βυζάντιο πριν από το έτος 1.000: Ο Ευρωπαίος ξένος στο περιθώριο της Ευρώπης, [*Συμπόσιο: Βυζάντιο και Ευρώπη, Παρίσι, Maison de l'Europe*], Αθήνα, 1996

Cheyne J.-C., Pouvoir et contestations a Byzance (963-1210), *Byzantina Sorbonensia* 9, Paris 1990

Christides V., Two parallel Naval Guides of the Tenth Century: Quadamas Document and Leo VI' s Naumachica: A Study on Byzantine and Moslem Naval Preparedness, *GraecoArabica* 1 (1982), 52-100

Χρηστίδης Β., *Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες*, Αθήνα 1978

Χριστοφιλοπούλου Α., *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Β/2, Αθήνα 1989

Χρυσός Ε., Νόμος πολέμου, [*Συμπόσιο: Το εμπόλεμο Βυζάντιο*], Αθήνα 1997

Χρυσός Ε., Η βυζαντινή επικράτεια και τα σύνορα της αυτοκρατορίας, [Συνέδριο:
Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του], Αθήνα 1989

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Nicholas I, Patriarch of Constantinople, *Letters* (CFHB 6), Washington D.C. 1973 = Επιστ. Νικολάου Μυστικού

Constantinae Porphyrogenitus, *De administrando imperio* (CFHB), εκδ. G. Moravcsik, R. G. H. Jenkins, Washington 1967 = DAI

Michaelis Attaliothae Historia (CSHB), εκδ. Bekker I., Bonne 1853 = Ατταλειάτης,

Le Traite sur la guerilla (*De velitatione*) de l' Empereur Nicephore Phocas (963-969), εκδ. Dagron G., Mihaescu H., Paris 1986= De velitatione

Leonis Diaconi Caloensin, *Historiae libri X* (CSHB), Bonnae 1828 επίσης P.G. 107, 657-924 = Λέων Διάκονος

Les Listes de preseance byzantines des IX e et X e siecles, εκδ. Οικονομίδης Ν., Paris 1972 = Listes Leonis Imperatoris, *Tactica*, (Sylloge tacticorum graecorum, 3), Budapest 1917 – 1922 = Τακτικά

Theophanes Continuatus, *Chronographia*, εκδ. Bekker, Bonne 1838 = Συν. Θεοφ.,

Ioannis Skylitzae, *Synopsis historiarum*, (CFHB 5), Berlin – New York 1973= Σκυλίτζης

Ioannis Zonarae, *Epitome Historiarum*, v. 1-3, Bonne 1841-1897 = Ζωναράς

Η Μικρά Ασία των θεμάτων, (Συλλογικός τόμος), Αθήνα, 1998 = ΜΑ

Constantini Porphyrogeniti imp., *De cerimoniis aulae byzantinae libri duo* (CSHB), Bonnae 1829 = De cer.